

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Roos de Haas, Joke Hermsen, Alkeline van Lenning, Riet Paasman, Janneke Plantenga, Evelien Tonkens, Odile Verhaar, Ingrid Visser, Monique Volman, H       Vossen.

Redactieraad

Titia Bos, Coosje Couprie, Freda Dr      , Angela Grooten, Willy Jansen, Els Maeckelberghe, Nelly Oudshoorn, Marjan Schwegman, Marion den Uyl, Mieke Verloo, Marianne van de Wijngaard.

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud – getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00
(tussen 9.00 en 13.00 uur).

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 48,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 38,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 58,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men        maand v       het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Inhoud

491 Redactioneel

Symposium: In het spoor van seksuele differentie

493 Vooraf

495 De opgave van Rina Van der Haegen *Christien Brinkgreve*

499 Gelijkenis en differentie *Ad Peperzak*

502 Het onbewuste als differentie *Paul-Laurent Assoun*

507 Strijd om het bestaan. Symbolische structuren voor/van vrouwen
Magda Michielsens

511 De neef van Irigaray. Over mimesis als strategie *Mieke Aerts*

520 Lezen als randman *Ernst van Alphen*

531 'Bürgerliches Brautpaar (Streit)' – Chemische huwelijken en
vrijgezellenmachines bij Hannah Höch en andere dadaïsten
Marlite Halbertsma

Besprekingsartikel

550 Heden – Verleden – Toekomst: vrouwenstudies en de feministische
biografie *Mineke Bosch*

Opinie

566 Moedwil, misverstand en het patent op feminisme. Wie bepaalt de
spelregels voor het seksdebat? Reactie op Evelien Tonkens en Monique
Volman in nr. 37 *Bernadette de Wit*

569 Over de toekomst van vrouwenstudies. Enkele opmerkingen naar
aanleiding van de discussie rond het STEO-advies *Alkeline van Lenning
en Barbara Spoel*

Proefschriftfragmenten

572 Vrouwen verschillen in de volwasseneneducatie. Sekse, etniciteit en
leeftijd in een ideologie-theoretische benadering van schooluitval
Geert ten Dam

576 Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en
emancipatorisch perspectief *Jeanne de Bruijn*

Verslagen van bijeenkomsten

- 579 Gender and the Humanities, 21 augustus – 3 september 1988 te Salzburg
Marja van Tilburg
- 580 Het eigen geluid van de sectie Vrouwenstudies van de TU Delft. Verslag van de studiedag 'Ritual Spaces' op 19 mei 1989 *Mieke Verloo*
- 582 Verslag van de SISWO-studiebijeenkomst over meisjesonderzoek, 15 juni 1989 *Monique Volman*
- 584 Verslag studiedag lesbische soap-opera 'Two in Twenty', 13 september 1989 *Odile Verhaar*
- 586 Vrouwen in de ban van het nationaal-socialisme. Verslag van de studiedag 'Vrouwen en fascisme, tussen verzet en fascinatie 1933-1945' op 20 juni 1989, en recensie van 'Moeders in het Vaderland, de vrouw en het gezin in Nazi-Duitsland' van Claudia Koonz *Barbara Henkes*

Recensies

- 590 'The Lecherous Professor. Sexual Harassment on Campus' van Billie Wright Dziech en Linda Weiner *Annie Oude Avenhuis*
- 592 'In Other Worlds: Essays in Cultural Politics' van Gayatri Chakravorty Spivak *Renée Hoogland*
- 594 Moederschap: veranderende opvattingen en nieuwe problemen. 'Tussen plicht en ontplooiing' van Trudy Knijn en Carla Verheijen
Marei Zwinkels
- 596 'Vrouwen verschillen in de volwasseneneducatie' van Geert ten Dam
Saskia van Bottenburg
- 598 '“Am I that name?” Feminisme and the Category of “Women” in History' van Denise Riley *Berteke Waalwijk*
- 600 'In het spoor van seksuele differentie' van Rina Van der Haegen
Veronica Vasterling

- 603 Kroniek
- 608 IIAV-inventarisatie vrouwenstudies
- 614 Summaries
- 617 Gegevens over de auteurs
- 618 Register jaargang 10

Redactioneel

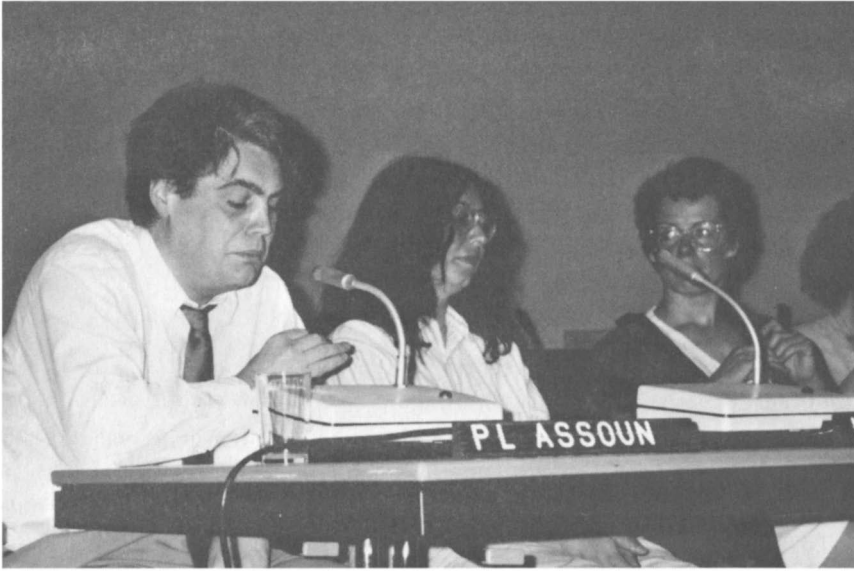
In dit nummer zijn de lezingen opgenomen van een symposium dat op 14 juni 1989 werd gehouden ter ere van het postuum uitkomen van het proefschrift van Rina Van der Haegen, *In het spoor van seksuele differentie* (Nijmegen, SUN, 1989).¹ Het symposium werd georganiseerd door het Centrum voor Vrouwenstudies te Nijmegen. Vanwege de actualiteit van de thematiek heeft de redactie besloten om de lezingen integraal te publiceren. De spr(e)ek(st)ers interpreteren het boek op uiteenlopende wijzen en stellen daarnaast een aantal vragen. Alkeline van Lenning leidt de lezingen in en stipt enkele punten aan, die in de discussies aan het eind van het symposium aan de orde kwamen.

Na dit themagedeelte volgen er drie artikelen van uiteenlopende aard. Ernst van Alphen vraagt zich in *Lezen als randman* af of het project 'lezen als een vrouw' een symmetrisch equivalent kent in 'lezen als een man', samenhangende met een specifieke opvatting van het subject. Marlite Halbertsma gaat in '*Bürgerliches Brautpaar (Streit)*' – *Chemische huwelijken en vrijgezellenmachines* in op een aantal interpretaties van het werk van Hannah Höch en stelt daar haar eigen interpretatie tegenover, waarmee ze zowel recht wil doen aan Höch als dadaïst en Höch als vrouwelijk kunstenaar. In *Heden – Verleden – Toekomst: vrouwenstudies en de feministische biografie* bespreekt Mineke Bosch twee recent verschenen Nederlandse artikelenbundels: *Intellect kent geen sekse. Grote vrouwen van de twintigste eeuw*, onder redactie van Hannelore Schröder, en: *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek*, onder redactie van Mieke Aerts en anderen. Ze vergelijkt de feministische biografische traditie in de Verenigde Staten met die in Nederland en vraagt zich af of *Naar het leven* een epistemologische verschuiving inluidt naar een meer literair georiënteerde benadering.

Verder zijn in dit nummer weer enkele proefschriftfragmenten en een aantal verslagen en recensies opgenomen.

Wij verwelkomen reacties op deze bijdragen voor onze discussierubriek.

1. Zie naar aanleiding van haar overlijden ook 'In Memoriam Rina Van der Haegen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 36, jrg. 9, nr. 4, december 1988.

Het forum: Paul-Laurent Assoun, Mieke Aerts, Marianne Beelaerts (voorzitter) en (onder) Magda Michielsens en Ad Peperzak

Symposium

In het spoor van seksuele differentie

Vooraf

Op 14 juni 1989 organiseerde het Centrum voor Vrouwenstudies van de Katholieke Universiteit Nijmegen een symposium rond het postuum verschenen proefschrift van Rina Van der Haegen. Onder de titel *In het spoor van seksuele differentie* wil Rina Van der Haegen het differentiedenken in het algemeen toespitsen op het denken van de seksuele differentie. Zij ontleedt de traditie van de westerse filosofie als een denken dat 'gelijkenis' centraal stelt en poogt een ander, 'vrouwelijk register' in het spel te brengen, dat vanuit het onherleidbare verschil vertrekt. Tevens vraagt zij aandacht voor de maatschappelijke dimensie van een nieuwe manier van vrouw-zijn. De belangrijkste denkers die zij hierbij met elkaar in verband brengt zijn Derrida, Irigaray en Freud.

De redactie heeft besloten om de lezingen die tijdens dit symposium werden uitgesproken integraal te publiceren. De spre(e)k(st)ers op het symposium stelden op uiteenlopende wijze hun interpretaties van en vragen bij het boek aan de orde. We stippen hier vooral die punten aan die in de discussie aan het eind van het symposium terugkwamen.

Christien Brinkgreve geeft een algemene kenschets van het boek, die nuttig is voor degenen die het boek nog niet hebben gelezen. In haar hoedanigheid van sociologe vindt zij dat het theoretische tweede deel, waar Derrida's deconstructie en Irigaray's mimesis met elkaar worden vergeleken, moeilijk leesbaar is, maar dat de stijl sprankelend wordt in het derde deel, waar concrete case-studies van Freud ('de kleine Ernst' en 'Dora') worden hernomen.

Ad Peperzak houdt het boek tegen het licht van de traditie van de westerse filosofie. Hij erkent dat de dominante filosofie uiteindelijk monistisch is, maar plaatst op verschillende punten ook kritische kanttekeningen bij Rina's betoog.

Vanuit de psychoanalyse onderwerpt Paul-Laurent Assoun het boek van Rina aan een diagnose, waarin hij ontdekt dat er een aarzeling doorheen loopt. Deze heeft naar zijn mening de volgende achtergrond. Sinds Freud is duidelijk dat een

‘eigenlijke’ vrouwelijkheid niet bestaat. De inzet van Irigaray om op enigerlei wijze aan ‘de vrouw’ vast te houden is dan ook tot mislukken gedoemd. Men moet de vrouw niet tot fetisj maken. Anderzijds dreigt het differentiedenken à la Derrida sekse-neutraal te blijven. Dat de welgemeende poging van Rina om precies deze twee denklijnen met elkaar te verenigen een aarzeling vertoont, is dus maar al te begrijpelijk. In de discussie aan het eind van het symposium kwam Assoun overigens, naar aanleiding van een vraag van Rosi Braidotti, nog eens op deze kwestie terug. Ook Braidotti vroeg zich af of de deconstructie van Derrida en de mimesis van Irigaray wel met elkaar verbonden kunnen worden. Assoun beantwoordde deze vraag vanuit de psychoanalyse negatief. Een positief beeld van vrouwelijkheid blijft volgens hem in de imaginaire orde steken.

Magda Michielsens komt in haar betoog tot de stelling dat de posities van ‘mondige hysterie’ en ‘maatschappelijke moederlijkheid’, die in het boek van Rina een aanzet tot reële mogelijkheden van vrouwelijkheid vormen, valstrikken zijn, wanneer ze zonder meer als positieve beelden aan meisjes worden voorgehouden.

Mieke Aerts ten slotte, ziet wel mogelijkheden in de mimesis, de vervormende herhaling van Irigaray. Zij vraagt echter een explicitering van de sociale bestaanswijze hiervan en zoekt deze in de richting van een politiek van ‘differentiërende openbaarheden’.

Alkeline van Lenning

Christien Brinkgreve
 De opgave van Rina Van der Haegen
 Een inleiding

Dit symposium is een bijzonder evenement. Het is, zoals alle aanwezigen weten, georganiseerd naar aanleiding van het verschijnen van het proefschrift van Rina Van der Haegen: *In het spoor van seksuele differentie*. Het is postuum verschenen: Rina had het zo goed als voltooid toen ze ruim zeven maanden geleden overleed. Dat het zo mooi uitgegeven is en dat we er deze middag aan wijden is een goede zaak, maar maakt het spreken nog niet tot een gemakkelijke opgave. Want het is een evenement dat het midden houdt tussen een begrafenis en een promotie, maar geen van beiden is. Het heeft nog het meest de vorm van een promotie, maar één belangrijk feit maakt dat het dat niet kan zijn: Rina kan niet meer antwoorden, ze kan zich niet verdedigen. Dat maakt, merkte ik bij de voorbereiding van deze inleidende woorden, het moeilijk om een goede toon te vinden. Piëteit maakt beschroomd; maakt niet het denken en spreken vrij, al is juist dat laatste onmiskenbaar iets wat Rina gewild zou hebben en altijd nastreefde: vrijheid van denken en formuleren, een open discussie, een uitdaging voor een kritische en stimulerende gedachtenwisseling. Geheel in haar geest dient deze middag voor zo'n open bespreking van haar dissertatie; en het getuigt, lijkt me, van piëteit ten opzichte van haar en haar werk om dat zo te doen.

Het feit dat deze bijeenkomst geen precedent heeft, dat we hiervoor geen model hebben om ons op te richten, vertoont overigens een zekere parallellie met Rina's werk. Een belangrijk deel van mijn opmerkingen die straks aan de orde zullen komen betreft de openheid van het geheel: de mate van on-ingevuldheid van dat andere register, en daarmee de houvastloosheid voor degenen die haar spoor willen vervolgen.

Rina zou dit bezwaar hoogstwaarschijnlijk rustig pareren: het is immers nooit haar bedoeling geweest om een nieuw model te bieden, want zou ze daarmee niet hetzelfde doen als degenen wier denken ze juist trachtte te ondermijnen? Was het haar niet vooral te doen om openingen te maken, bressen te slaan in het bolwerk van de gevestigde wetenschap (in casu de filosofie), aan de fundamenten hiervan te schudden?

Dat was de inzet van haar werk: het kritisch ondervragen van de structuren

en de stijl waarin gedacht, geschreven en gesproken wordt; en dan vooral van de seksuele indifferentie in de wetenschap, waarbij het mannelijke de maatstaf vormt. Ze wilde de exclusieve heerschappij van het eenheidsdenken ondergraven, het dominante denken dat zich ten koste van vrouwen en het vrouwelijke gevestigd heeft. Ze trachtte de grenzen van het heersende denken aan te tonen en deze te overschrijden; een ander register te ontwikkelen, al dan niet verbonden aan 'een vrouwelijke', dat de hegemonie van dat ene register zou verbreken, en daarmee in een niet-hiërarchische verhouding zou staan.

In het eerste deel van het proefschrift wordt deze onderneming theoretisch onderbouwd: heersende denkstructuren worden doorgelicht en de noodzaak van of behoefte aan een ander register wordt filosofisch beargumenteerd. In het eerste deel worden twee strategieën uitgewerkt om deze onderneming aan te vatten: deconstructie en mimesis: de methode van de interpreterende herlezing geënt op Derrida, en de strategie van de vervormende herhaling, ontleend aan Irigaray, beschouwd als verruimde deconstructie: van de analyse van teksten uitgebreid naar het sociale leven. In het derde deel werkt Rina Van der Haegen deze gedachtenlijnen verder uit aan de hand van de analyse van twee teksten: de gevalsbeschrijvingen van 'kleine Ernst' en van 'Dora' van de hand van Sigmund Freud. Dit is, zeer kort samengevat, de inzet en opzet van het boek; voor een vollediger beeld verwijst ik naar het boek.

Lezing van het boek was voor mij een ingrijpende ervaring, omdat de aanwezigheid van Rina in haar tekst zo voelbaar is en je haar zoveel te vragen hebt waarop ze nooit meer zal kunnen antwoorden. Vragen over de inhoud en opbouw van het boek, maar vooral ook over de strekking: waar leidt het ons heen, wat zijn de gevolgen van haar overwegingen, van haar filosofische reflexie op de fundamenten van het vak, van haar pleidooi voor een ander register. Hoe ziet het er dan uit, hoe klinkt dat dan, zijn er voorbeelden? Het betoog blijft, zoals ik al eerder aangaf, voor een deel onuitgewerkt; krachtig in zijn aanval, of aanklacht, maar met slechts de aangestipte contouren – maar dat is al te veel gezegd, te zwaar en vast aangezet – van een mogelijk ander, of andere registers. Dit roept de vraag op of Rina dit verder had willen en kunnen uitwerken, of het zich uitwerken laat.

Ik denk dat ze dat voor een deel niet wilde, en misschien kan de ontwikkeling van de psychoanalyse hier als schrikbeeld dienen. Begonnen als revolutionaire kritiek op het gevestigd medisch-psychiatrisch denken ontwikkelde de psychoanalytische theorie zich in enkele decennia tot een nieuwe leer, met rigide trekken, die andersdenkenden uitsloot en daarmee een verdere ontwikkeling van het denken belemmerde. Dit is het gevaar van het ontwerpen van nieuwe modellen, die – hoe heterodox in hun oorsprong ook – in korte tijd zelf orthodoxie worden, leiden tot nieuwe normeringen terwijl ze zelf ooit als grensoverschrijding zijn ontstaan.

Voor een deel zal Rina het niet gewild hebben, voor een deel niet gekund: want er valt niet te denken zonder de taal die juist zo bekritiseerd werd.

En voor een deel heeft Rina de theoretische uiteenzetting uit de eerste delen wèl nader uitgewerkt: in dat derde deel, waarin ze de gevalsstudies van Freud herleest en herinterpreteert, daarbij sterk acht slaand op de moeder van kleine Ernst die in Freuds verhaal buiten spel is gezet, en op Dora, als geval van hysterie, opgevat als dubbel spel, met de vraag in hoeverre hysterie een opening biedt op een heterogeen ander register.

Dit zijn uitwerkingen, deze herlezingen vallen te zien als proeven van haar filosofische praktijk, en hadden wat mij betreft met meer gevalsstudies uitgebreid kunnen worden. Dit derde deel vind ik het inspirerendste deel van het boek. Het is het vloeiendst geschreven, het gaat over concrete mensen en verwijst naar bestaande en voorstelbare situaties en verhoudingen. Die behoefte aan concretisering, aan een vertaling van de abstracte gedachten naar de maatschappelijke realiteit, heeft ongetwijfeld met mijn vakgebied, de sociologie, te maken; en misschien wordt op die concretiseringsbehoefte in de filosofie wel enigszins neergekeken. Voor mij liggen daar de belangrijke uitwerkingen – de maatschappelijke gevolgen van de eerder ontvouwde gedachtengang – en deze inspireren me ook het meest tot vragen. Hier vallen ook de passages te noemen waarvan ik denk dat ik ze als socioloog had kunnen nucanceren, en hier is mijn spijt het grootst dat onze plannen voor samenwerking in een project over vrouwen en psychoanalyse niet door kunnen gaan. Of positiever geformuleerd: hier blijkt duidelijk het belang van interdisciplinaire samenwerking

Rina's proefschrift vormt, bij nadere beschouwing, geen evenwichtig, voltooid geheel. De eerste delen, die de theoretische onderbouwing moeten vormen voor wat ze in het derde deel doet, vind ik, hoewel zorgvuldig geformuleerd, soms wat stroef, met hier en daar lange exposé's over begrippen (zoals de gelijkenis) die filosofisch interessant zullen zijn, maar bij mij een soort empirisch ongeduld oproepen.

In zijn Ten geleide spreekt Daan Van Speybroeck van een barst door het boek. Misschien bedoelt hij een andere barst dan ik – ook barsten zijn multi-aan-toonbaar en poli-interpretabel –, maar ik vind er bij ander inzien iets van een breuk bestaan tussen de theoretische onderbouwing en de concrete uitwerking. Of althans een zekere tweeslachtigheid of ambivalentie die misschien verband houdt met de dubbele opgave van dit proefschrift. Een dissertatie dient ertoe om zich tegenover de gevestigde wetenschap te bewijzen; een promotie is te zien als een initiatierite waarbij je een proeve van bekwaamheid aflegt tegenover de gevestigde vakgenoten, waarna je ingeschreven kunt worden in de officiële wetenschap. In

geval van een vrouwenstudiesproefschrift geschiedt dit echter vanuit een benadering die juist deze gevestigde wetenschappen sterk bekritiseert. Dit geldt bij uitstek voor Rina's proefschrift. Ze wilde zich hiermee als volwaardig filosofe bewijzen, legitimeren dat het óók filosofie was wat ze deed; en wel juist tegenover die gevestigde filosofen wier denken ze in dit boek in zijn fundamenteën trachtte te ondergraven.

Haar proefschrift draagt mijns inziens de sporen van deze zware dubbele opdracht of, om in haar eigen woorden te blijven, van dit dubbel spel. De theoretische delen getuigen van haar verlangen zich als filosofe te bewijzen: dit deel is strakker geschreven; ondanks de kritische inhoud toch aangepaster, zou ik bijna willen zeggen; het mist de vloeiendheid en de sprankelendheid die het laatste deel kenmerken, en die ook haar colleges zo bijzonder maakten.

Ik had graag meer van dat laatste deel gezien: meer gevalsstudies waarin ze de teugels kon laten vieren, waarin haar eigen stijl en bijzondere melodie zich manifesteerden, en haar filosofische inzichten kleur, klank en lichaam kregen. Het is ontzettend spijtig dat het haar niet gegund is om verder te gaan, door te gaan op de ingeslagen weg, een toonsoort vrijer.

Dit proefschrift doordringt je van haar, haar denk- en werkwijze, en tevens van het tragische besef dat er nog zoveel in het verschiet lag dat on gezegd zal blijven.

Maar laten anderen nu het woord opnemen. Zo luiden ook Rina's laatste woorden in haar boek: 'Verder ontbreken mij woorden. Maar misschien is, eenmaal op een gegeven punt aanbeland, het erkennen van sprakeloosheid een voorwaarde opdat anderen op haar en hun beurt daar de stilte en de woorden zouden trachten op te nemen...' Het woord is nu aan de andere sprekers.

Ad Peperzak

Gelijkenis en differentie

De ervaring van vrouwen en mannen die zich door hun invoeging in de bestaande orde beknot en tot onechtheid veroordeeld voelen – een ervaring die zich in existentialistische, neomarxistische, neofreudiaanse en neonietzscheaanse modes uit, maar daarmee niet samenvalt – moet ook in de logica van het filosoferen serieus genomen worden. In het gezelschap van Jacques Derrida, Luce Irigaray, Gilles Deleuze is Rina Van der Haegen op zoek gegaan, naar een diagnose van die ervaring, naar een mogelijkheid om aan ‘het dominante denken’ te ontsnappen, naar nieuwe wijzen van menselijke omgang, en met name naar vrijere en echtere wijzen van vrouwelijkheid – en vermoedelijk dan ook van mannelijkheid.

Voor de typering van de denkwijze die nog steeds de boventoon voert, koos zij het sleutelwoord ‘gelijkenis’; als aanduiding voor een ander denken dat zich baanbreekt, bedient zij zich van ‘differentie’.

Gelijkenis past goed in een denkraam dat bezeten is door synthese en hiërarchisering: de eenheid van de zijnden kan gered worden door ze op te vatten als variaties op één thema of als verenkeling van soorten, die zelf weer in hogere algemeenheden samenkomen, totdat ze tenslotte de uitvloeisels van één enkele, alles voortbrengende en alles samenhoudende Oorsprong blijken te zijn. De verschillen tussen varianten worden gerespecteerd, maar tegelijk geminimaliseerd door ze als op elkaar gelijkend te zien; hun niet-identiteit is echter bijzaak en verbleekt in het licht van een fundamentele gelijkheid die ze tot leden van één en hetzelfde universele maakt.

Differentie daarentegen is het wachtwoord van hen die het tendentiële monisme van het vorige denkraam bestrijden door te wijzen op de oorspronkelijkheid van een andersheid die zich niet laat inpassen of onderschikken, maar constellaties van radicale verschillen vrijgeeft.

De zojuist geschetste tegenstelling is te vierkant, aangezien de geschiedenis van de wijsbegeerte te veelvormig is om ze onder één etiket te vangen. Zij biedt heel wat teksten die de oorsprong als tegelijk één en in zich different proberen te denken

(ik denk bijvoorbeeld aan Plato, die in de *Sophistes* identiteit en andersheid als even hoge en hoogste genera denkt); maar ontegenzeggelijk heeft de tendens naar een uiteindelijke eenheid een overheersende rol gespeeld, terwijl de pluraliteit van onherleidbare standpunten of relaties zich over het algemeen in de verdediging bevond. Die tendens uit zich ook in de panoramische blik die alles wat in het oog valt tot thema en voorwerp van een *theoretische* bespreking maakt. Toch kan men mijns inziens niet zeggen, dat de scopische benadering als zodanig en noodzakelijk tot een miskennen van de onherleidbare eigenheid van anderen en van radicale verschillen leidt. Iemand aanzien is namelijk iets heel anders dan iemand als een object bekijken of tot element van een thetisch universum reduceren. Oog in oog met iemand verkeren of getroffen worden door de woorden van iemand anders is wellicht de eerste differentie, die een oorspronkelijke ruimte en tijd uitzet waarin de wereld kan gebeuren en aan het woord komen. In ieder geval weerlegt een dergelijke verhouding de pretentie om deze ander in mijn universum onder te brengen zodat ik mijn tegenover bespreken, maar niet meer toespreken kan.

De ervaring van onvrede met de thetische en synthetische omgang met werkelijkheid en de erkenning van radicale verschillen heeft zich in de kunst ten gehore gebracht en te zien gegeven voordat zij zich in de filosofie weerde. De atonaliteit van het dodecofonisme en Kandinsky's centrumloze schilderijen laten het opengaan horen en aanschouwen van een wereld die meer op een raadselachtige sterrenhemel dan op een historisch gegroeide stad lijkt. Schilderkunst en zelfs muziek behouden echter iets objectiefs en uitgestalds zolang men ze als een gegeven op zich af laat komen. Zelfs als men als musicus aan het spel van een orkest deelneemt, gaat men als deelnemer op in een geheel. Het theater is een beter beeld voor het onophefbare pluralisme waardoor sprekers, vechters, minnaars, tegenstanders of samenwerkers hun eigenheid beleven als de mogelijkheid om een ander als eigen en anders tegemoet te treden. Men moet uit het theater dan echter wel de toneelschrijver, de regisseur, het publiek en de niet-theatrale buitenwereld wegdenken, met andere woorden alles wat er een fictioneel spel van maakt. Het spel van de omgang is een serieus intreden in een verscheidenheid, die zich niet meer laat overzien, voorspellen of manipuleren. De dialogen zijn nog niet geschreven, de rollen nog niet vastgelegd, alles moet nog geïmproviseerd worden en er is geen opzichter die ervoor zorgt dat alles tenslotte lukken zal. Wie deze scène, die geen scène is en dit spel, dat geen spel is, serieus neemt, zal niet meer de pretentie kunnen hebben door enkele thesen de toestand waarin de spelers zich bevinden, vast te stellen, aangezien de vele posities die hun constellatie uitmaken, niet op één noemer te brengen zijn, laat staan dat ze zich in één superpositie laten synthetiseren.

Vrouwelijkheid, mannelijkheid, kinderlijkheid, ouderdom en jeugd zijn posities in differentiële aangewezenheid op elkaar. Verwantschap sluit geen differentie, maar ook geen gelijkenis uit. Zowel strijd als liefde veronderstellen, dat de partners hetzelfde doen en zijn, maar geheel en al anders. Hun differentie is spannend in de mate waarin ze zich poneren als eigenheden die op elkaar betrokken zijn door een onherleidbaar verschil. Zonder stelligheid, die zich noodzakelijk in eigen thesen vertaald, is hun differentie niet serieus, maar eigenzinnigheid is voorwaarde voor een omgang die verbindt. Zo'n verbinding kan niet worden uitgedrukt in een syn- of superthese, maar alleen door spelingen van spanning, twist, bekoring, verrassing, verbazing, begroeting, bewondering, genegenheid of ontsteltenis.

Paul-Laurent Assoun

Het onbewuste als differentie

Als collega en voorzitter van de vakgroep Systematiek II en verantwoordelijke voor vrouwenstudies filosofie was ik betrokken bij Rina's onderzoek. Ik zie deze korte presentatie als een voortzetting van onze gesprekken. Het gaat er hier niet om Rina's proefschrift te lezen, noch te beoordelen of te herhalen, maar wel te laten horen in verband met mijn eigen belangstelling. Wat ik als lezer van het proefschrift waardeer is precies de gedachtengang en de beweging van de argumentatie. Het gaat om een echt onderzoek, met momenten, een moment per deel. Het gaat om een waardevolle constructie, hoewel men hier en daar iets mist. Wat mij betreft wil ik vanuit mijn eigen belangstelling de nadruk leggen èn op de coherentie van deze constructie van het psychoanalytische moment èn de betekenis ervan in de coherentie van het geheel. Ik zal de psychoanalyse gebruiken om enkele problemen te formuleren die in een differentieproblematiek centraal staan. Wat is de rol van het weten van het onbewuste in deze speurtocht naar het land van de differentie. Kan de psychoanalyse een kompas daarvoor bieden?

In de gedachtengang van Rina is de psychoanalyse op een bepaald moment 'gemobiliseerd'. In *In het spoor van seksuele differentie* dringt zich de vraag op: 'Waarin en hoe kan geseksueerde andersheid gefundeerd worden?' Om deze vraag te beantwoorden, is de psychoanalyse vereist. De psychoanalyse krijgt haar plaats en komt aan de orde ná de lezing van de filosofische traditie als verdringing van differentie en voor de invoering van een deconstructieve strategie. Het is de verdienste van de psychoanalyse, dat zij de categorie van gelijkenis problematiseerde. Het is de rol van de psychoanalyse om te functioneren als symptoom van de filosofische positie (en niet als filosofische positie sui generis).

De auteur beroept zich in het tweede hoofdstuk van het eerste deel op de psychoanalyse om de vicieuze cirkel van eenheid/identiteit/alteriteit te doorbreken. Eigenlijk gaat het om een wat verrassende argumentatie: allereerst zoekt de auteur bij Freud in de tweedeling bewust/onbewust een alternatief voor een identitaire denkwijze; vervolgens wordt Freud gekarakteriseerd door middel van een vruchtbare dubbelzinnigheid, alsof hij niet zou kunnen kiezen tussen differentiedenken en een alternatieve denkwijze; ten slotte constateert de auteur dat Freuds

geschriften geen fundamenteën voor het seksuele verschil geven. Waartoe dient dan deze omweg via Freud? Is het een tegenvaller? Integendeel, Rina suggereert dat de bijdrage van Freud precies bestaat in deze dubbelzinnige houding: na Freud is de seksuele differentie inderdaad niet meer te funderen.

Eigenlijk geloof ik dat Rina op dit moment aarzelde: enerzijds wilde zij bij Freud een bondgenoot vinden om een alteritaire denkwijze te funderen; maar gaandeweg was zij teleurgesteld door de dubbelzinnige positie van Freud. Hieruit heeft zij de les van het verhaal getrokken: Freud heeft ons van de zekerheid van de fundering van seksualiteit beroofd. Hierin bestaat zijn onmiskenbare bijdrage.

Op dit punt wil ik de aarzeling van Rina achteraf rechtvaardigen en even toelichten in welke richting er gezocht moet worden. Ik wil de betekenis van deze paradox laten horen. Bij de emancipatoire beweging heeft Freud een dubieuze reputatie: hij beschouwde de libido als mannelijk ten koste van de vrouwelijke specificiteit. Anderzijds hield Freud rekening met het vrouwelijke door de verdringing van de vrouwelijke seksualiteit te onthullen, met name bij hysterie. En Lacan gaat nog verder door te beweren dat de vrouw niet bestaat.

In feite is door Freud een theorie van de seksuele functie onmogelijk gemaakt. Het geloof in de seksualiteit was ondermijnd door de theorie van de infantiele seksualiteit en de psychoseksualiteit. De mens is een vreemd zoogdier voor welke het seksuele feit niet vanzelf spreekt. (Daarom spreekt hij er onvermoeibaar over in zijn onbewuste.) Het postulaat van een anatomisch verschil en het geloof in 'man' en 'vrouw' wordt daardoor ondermijnd. Het kan de differentie niet funderen. Een discrepantie die Freud laat voortbestaan. Wat beslissend wordt, zijn de modaliteiten van de genese van de psychoseksuele rol 'man'/'vrouw'.

De Freudiaanse vraag luidt: hoe wordt een biseksueel wezen iets als een 'man'/'vrouw'? Het principe 'vrouw' bestaat niet: wat bestaat is een subject dat zijn/haar identiteit moet construeren en veroveren. Een hysterica is juist iemand die in haar onbewuste niet weet wat een vrouw is en daarom de dubbele rol moet vertolken, hetgeen heel wat moeilijkheden veroorzaakt. Freud heeft de ideologie van een 'eeuwige vrouwelijkheid' grondig ondermijnd. De 'rapport sexuel', zegt Lacan, bestaat niet. Dat betekent dat er geen seksuele natuur bestaat.

De psychoanalyse kan vervolgens niet ge/misbruikt worden om een 'echte' vrouwelijke andersheid te denken (misschien was dat de oorspronkelijke verwachting of hoop van Rina). Integendeel: de psychoanalyse kan niet zeggen wat echte vrouwelijkheid is. Maar zij kan ook alle vormen van ideologie van seksuele differentie weerleggen.

Er is iets dat ontbreekt aan de menselijke seksualiteit om een 'functie' te zijn: het is het object van het gebrek. Dat noemt Freud 'castratiecomplex'. Subject-man en subject-vrouw draaien ieder voor hun rekening – het verschil is niet denkbeeldig

– rond hetzelfde gebrek. Vandaar een vreemde maar intense vorm van communicatie: vrouw en man kunnen niet hun differentie zomaar erkennen; dat kan zelfs met de beste wil niet, dat strookt niet met hun onbewuste status. Maar: zij communiceren via een gebrek dat hen van elkaar scheidt en tegelijk onlosmakelijke banden schept. Bataille heeft dat goed gezien in verband met het erotisme, daarom zegt hij interessantere dingen over vrouwen dan gewone mannen...

Toch is het niet voldoende: vrouwen leven in ‘kunstmatige menigten’ die gedomineerd worden door mannelijke, idealiserende modaliteiten. Daarom is haar differentie – in deze zin sociaal – ontkent. De psychoanalyse kan dus de verhouding denken, maar zij kan deze dominantie alleen maar constateren.

Blijft er een probleem: Rina maakt een beperkt gebruik van Freud, het is een simpele statie naar mimesis. Ik zou het op prijs stellen dat het probleem aan de orde komt: wat voor opvatting van de vrouw als subject brengt de psychoanalytische opvatting met zich mee? Wat zijn de modaliteiten van vrouwen als ‘gespleten subjecten’, waarin weten en waarheid in discrepante congruentie staan? (Deze vraag had ik in mijn inaugurele rede *Het onbewuste van de geschiedenis en de taken van de politieke filosofie*, KUN, 18 november 1983, geformuleerd.)

Ik vrees dat het differentiedenken en de mimesis als een esthetisch lapmiddel kan functioneren als men dit probleem niet in deze richting specificeert.

Het mimetisme schijnt een imaginaire strategie te zijn. Als men de kloof heeft opgespoord – de brandende wonde – zijn er twee houdingen mogelijk:

– ofwel men probeert de alteriteit (vrouwelijke) toch te funderen, ‘het vrouwelijke te realiseren’ of op zijn minst te denken; dit is een deconstructieve en esthetische strategie,

– ofwel men raakt aangewezen op de constructie van een theorie van het vrouw-subject, door de ervaring van de niet-communicatie in verband met de bovengenoemde dialectiek te plaatsen.

Ik heb heel duidelijk een voorkeur voor deze tweede strategie – om hetzelfde probleem op te lossen. Maar ik denk dat Rina zelf aarzelde. Want na het deconstructieve deel komt Freud opnieuw aan de orde, in het laatste deel, ditmaal op het klinische vlak in verband met doodsdrijf, moederschap en hysterie. Maar precies hier vindt men de genese van de vrouw als onbewust subject! ‘Sigmund Freuds geschriften bieden geen houvast om seksuele differentie in het genoemde onderscheid te funderen.’ (p. 96) Dat is in mijn problematiek te horen als: het Andere van het geslacht is inconsistent. Is het wenselijk om dit gat door een spel op te vullen, of zelfs via mimesis te stileren? In dit geval plaatst men ‘de vrouw’ aan de kant van de antilogos. De psychoanalyse blijft aan de kant van de Aufklärung: de logos is verdeeld, maar we zijn uitsluitend op de logos aangewezen om de verdeeldheid te verwerken.

‘Geen houvast’: zeker, maar wat is het houvast bij uitstek? Het is een fetisj.

Men kan geen vat op de sekse krijgen, hier ligt de ironische boodschap van het Freudiaans kompas. Geen fetisjering meer van 'vrouw' in de theorie. Op het onbewuste vlak is dat voor een man bijzonder moeilijk. De sekse geeft geen vat op zich: dat is de paradoxale paradox. Daarop kunnen we voortbouwen. Er is geen castratie van de vrouw bij Freud, alleen maar castratie van het moederlijke lichaam: het is een oerfantasma waarbij de twee seksen op hun eigen wijze betrokken zijn.

Ik vind al met al dit moment pathetisch. Rina was in het spoor van de seksuele differentie. Dat zou betekenen dat het object sporen achter zich zou nalaten. Maar precies dit object, ruikt niet. Het is een lege plek. Volgens mij heeft Freud dezelfde indruk tot uitdrukking gebracht met zijn befaamde uitspraak: de enige vraag die de psychoanalyse ondanks dertig jaren van onderzoek over de vrouwelijke ziel onbeantwoord heeft gelaten is: 'wat wil een vrouw?' Het is geen nieuwe versie van de ideologie van het vrouwelijk raadsel, nee: het is volgens mij een imperatief om de dialectiek van het vrouwelijke subject te denken.

Stelling

Wat voor subjectopvatting brengt het denken van (seksuele) differentie met zich mee? Wat voor 'gebruik' van de psychoanalyse (het 'freudiaanse weten') kan de differentieproblematiek legitimeren? We zullen deze twee vragen met elkaar verbinden rond de door Rina Van der Haegen geformuleerde vraag: 'Waarin en hoe kan geseksueerde andersheid gefundeerd worden?' (*In het spoor van seksuele differentie*, pp. 57-58).

Hier stuiten we op een centrale paradox die tegelijk een waarheidsmoment van het differentiedenken vormt.

- a. Sinds de psychoanalyse kan de geseksueerde andersheid *niet* meer gefundeerd worden.
- b. Daarom (en niet alleen desondanks) wordt het probleem van de differentie/andersheid grondig geradicaliseerd.

Deze paradox zal ik aan de hand van de volgende uitspraken expliciteren (met het oog op de 'bruikbaarheid' van het psychoanalytische kompas ten behoeve van vrouwenstudies):

- a. Er is geen geseksueerde natuur of identiteit, geen seksuele andersheid als zodanig te hypostaseren; dus: er is geen oorspronkelijk *verschil* waarvan de *differentie* af te leiden zou zijn.
- b. Hierin ligt de echte betekenis van de *fallische* problematiek. De 'imaginaire waarde' ('fallus') is het 'bewijs' – op het vlak van de onbewuste dialectiek – van de niet-consistentie van de 'gelijkenis'.
- c. 'Man' en 'vrouw' construeren hun psychoseksuele identiteit en bepalen hun

eigen positie in verband met dit ‘gebrekkige’ *object*, met dit verschil dat de vrouw structureel gehecht blijkt aan het moederlijk verloren object.

e. De ‘dialogo’ en de communicatie zijn mede bepaald door dit tegelijk heterogeen en gemeenschappelijk object, maar ook door de dominante effecten van de idealisatie.

De psychoanalyse is vervolgens geen middel om ‘een goede andersheid’ te herstellen. Het is een theorie van de *gespletenheid van het subject* die een theorie van de *inconsistentie van de andersheid* met zich meebrengt, terwijl de mimesistheorie bezielt blijft door een Sehnzucht naar een *echte* vrouwelijkheid. Men kan met zijn gebrek spelen – een imaginaire valstrik.

Daarom kan de psychoanalyse de filosoof helpen om een bepaalde ideologie van de differentie te bekritisieren, maar ook (en vooral) om recht te doen aan een gerenoveerde opvatting van subject/andersheid, waarbij een kritische opvatting van vrouwenstudies speciaal betrokken is.

Magda Michielsens

Strijd om het bestaan

Symbolische structuren voor/van vrouwen

Ik leerde Rina Van der Haegen kennen in het midden van de jaren zeventig. Zij bereidde toen haar afstudeerscriptie voor aan de universiteit van Leuven en ik werkte aan het filosofisch instituut van de universiteit te Gent. In Nijmegen konden we als vanzelfsprekend samen werken; we konden samen denken, in vriendschap verbonden, hoewel getekend en geschoold door sterk verschillende vormen van dominante filosofie. Op het terrein van vrouwenstudies waren we samen op zoek naar de mechanismen van de symbolische uitsluiting van vrouwen en de mogelijkheden tot symbolische structuren die niet vreemd zijn voor vrouwen.

Rina eindigde graag en vaak een lezing met een verwijzing naar het feit dat zij op dát ogenblik geen stap verder kon gaan, verder geen woorden meer had, nadat zoveel wegen als mannelijke parcours waren gekenmerkt, zoveel woorden als falisch werden gemarkeerd en zoveel vluchtroutes (toch) naar het hart van de mannelijke heerschappij bleken te leiden. Ook haar boek eindigt met woorden in deze trant. Ik citeer:

‘Verder ontbreken mij woorden.

Maar misschien is, eenmaal op een gegeven punt aanbeland, het erkennen van sprakeloosheid een voorwaarde opdat anderen op haar en hun beurt daar de stilte en de woorden zouden trachten op te nemen...’ (p. 215)

Het zijn de laatste woorden van het boek, maar het is niet bij het beëindigen van haar proefschrift dat Rina sprakeloos is geworden. Het gevoel van voorlopig de grenzen van het zegbare bereikt te hebben was er reeds meerdere jaren. Nochtans heeft zij *daarna* dit fascinerende boek geschreven. Zij heeft woorden gevonden om geordend weer te geven ‘waarom’ ‘een vrouwelijke’ zich niet laat vastleggen. ‘Waarom’ is niet haar woordkeuze, maar toch, ze heeft moeizaam woorden gezocht om de dominante filosofie en de heersende psychoanalyse hun interpretatie van het vrouwelijke af te nemen en de hare (‘een vrouwelijke’ wordt het dan) voorzichtig aan te bieden.

Mijn enthousiasme over dit boek is niet onverdeeld. In de eerste plaats wegens de voor de hand liggende redenen waar over ik niet dien uit te weiden. Maar er is ook

een andere reden. Enerzijds ligt hier een pareltje op zijn terrein: dit bij elkaar gedacht te hebben is een kunstwerk.... Anderzijds – nu wij weten hoe weinig tijd er was – had ik zoveel liever ‘een ander boek’ van deze krachtige filosoof gezien. Woorden die *voorbij* haar sprakeloosheid zouden gegaan zijn. Teksten die met grotere vrijheid zouden zoeken naar een symbolische ruimte waarin zij als schrijfster de (academische) mimesis achter zich had kunnen laten. Als hier kritiek in zou klinken – wat niet zo bedoeld is – dan geldt die kritiek de veeleisende academie – die onbewoonbare stad – en niet de schrijfster. Ik was zo benieuwd naar wat zijzelf na haar sprakeloosheid en de legitimering ervan toch te zeggen en te schrijven zou hebben gehad.

In dit academisch geschrift zoek ik naar de concrete vrouwen. Ik heb geen moeite om ze te vinden. Rina Van der Haegen, Luce Irigaray, hier en daar Hélène Cixous, Sofie en Dora spreken me rechtstreeks aan. Rina’s commentaren op ‘De kleine Ernst’ en op ‘Dora’ hebben in dit boek bijna hun perfectie bereikt. Ze hebben hun theoretische situering gekregen. De moeder en de hysterica zijn geen vluchtige gestalten. Het zijn voor vrouwen gangbare posities; het zijn cultuur-historische stereotypen die verbonden zijn met vrouwen.

Afwezigheid is een belangrijk thema in Rina’s boek. Steeds moet ik er mij toe dwingen opnieuw te weten dat dit te maken heeft met het centrale belang van afwezigheid voor het symbolische en voor seksuele differentie. De taal stelt het afwezige aanwezig. De polariteiten ‘binnen/ buiten’, ‘aanwezig/afwezig’ in het bewustzijn houden kan ‘een vrouwelijke’ binnen laten. Gangbaar is immers het seksueel indifferente, waardoor ‘een vrouwelijke’ afwezig wordt gesteld of buiten wordt gehouden. Dáár heeft Rina het voortdurend over in haar boek. Dáárom is afwezigheid zo’n belangrijk thema.. Het heeft niets te maken met haar pijnlijke afwezigheid – onder andere hier bij de bespreking van haar teksten.

In de geschiedenis van de psychoanalyse bestaan Dora en Sofie als schimmen, belangrijke schimmen. Rina toont ons hoe deze vrouwen in bestaande teksten verdraaid en vergeten worden. In de hoofdstukken voorafgaand aan de analyse van deze cases bereidt zij het theoretisch inzicht voor in de mechanismen waarlangs dit weg-denken van vrouwen kon gebeuren. Zij toont verder hoe deze vrouwen via feministische analyses wél gehoord en gezien/gedacht kunnen worden.

De pijn van Dora is aan iedereen bekend. Freud heeft er goed naar geluisterd en mede op haar pijnlijke verhaal zijn theorieën gebaseerd. Rina laat zien hoe Freuds lectuur van Dora’s symptomen de jonge vrouw vangt in de betekenissen van één register, één mannelijke economie. Dat Dora in die positie terecht is gekomen is niet uniek. De hysterische positie vormt – volgens Rina – het knooppunt van velerlei kwesties die velerlei vrouwen treffen. Zij denkt daarbij aan de structurering van de taal, gezinspatronen, psychoanalyse als therapie en seksuele normen, die geen van alle veel ademruimte laten aan vrouwen .

Niet elke vrouw kent lichamelijke vertalingen, of Dora's lichamelijke vertalingen. Weinig vrouwen zijn er echter in geslaagd nooit in een hysterische positie terecht te komen. De differenties 'binnen/buiten', 'bewust/onbewust', 'rationeel/verdrongen' spiegelen zich in de 'ja/nee', 'willen/niet willen', 'toenadering/afstoting' van de hysterica.

Rina zoekt naar *een mondige hysterie*. Zij moedigt hysterie niet aan, stelt het niet voor als een bevrijdingsstrategie, maar zoekt naar een *kleine* verschuiving die groot genoeg is om de bestaande hysterische posities krachtig en mondig te kunnen gebruiken. Mondige hysterie kan de pijn van het niet binnen en ook niet buiten zijn in woorden vangen; en kan het gekwetste verlangen krachtig laten horen en steeds weer stillen.

Dora is de hysterica, de patiënte. Sofie is de moeder. Hoewel zij een kernfiguur is komt zij in *In het spoor van seksuele differentie* niet zo sprekend naar voren. Rina kan haar niet laten spreken, ze is slechts de afwezige moeder van 'kleine Ernst', ze is slechts de jonggestorven dochter van Freud. Freud analyseert de toetreding van Ernst tot de taal als een spelend leren 'denken' van de afwezigheid van zijn moeder Sofie. De afwezigheid van Sofie fungeert als stuwkracht van de taalverwerving, en de taal fungeert als mediator van het gemis. In de tekst van Freud is de echte – de reëel bestaande – persoon Sofie tot een voetnoot bij de tekst over Ernst geworden. Is dit enkel de aliënerende werking van 'wetenschap', het onpersoonlijke van een wetenschappelijke tekst, of is het de moeder die geen autonoom bestaan kan hebben, die noodzakelijkerwijze door Freud weggedacht wordt?

Dankzij Sofie krijgt *mondige hysterie* in Rina's werk een equivalent, namelijk *moederlijke maatschappelijke produktiviteit*. Mondige hysterie en maatschappelijke moederlijkheid zijn mimerende herhalingen van wat vrouwen altijd al konden, mochten en moesten zijn: hysterica en/of moeder. Vrouwen kunnen deze posities innemen zonder verbazing of verontwaardiging op te wekken. We kunnen ze echter voldoende de-ritmeren opdat de hysterica zelfbewust en soms rechtlijnig zou spreken en zou worden gehoord. We kunnen moeder zijn zonder kinderen en onze vruchtbaarheid en zorgzaamheid maatschappelijk inzetten. Ik citeer Rina in verband met hysterie:

'Als zich evenwel een talige articulatie van de hysterische dubbelheid zou voltrekken hoop ik in plaats van op de 'pathologie' van de hysterie op de mogelijkheid van een levensstijl die gegrond is in ambigüiteiten en waarbij juist vrouwen veel baat zouden hebben.' (pp. 214-215)

En in verband met moederlijkheid experimenteert Rina met het laten leven van Sofie en zij vraagt zich af:

‘Cultuur-historisch zijn moeders hoedsters van het zinnelijke, het lichamelijke, het relationele, liefde ... Wat zou er gebeuren als dit maatschappelijk productief gemaakt wordt?’

We kunnen het doen. We moeten het proberen, we hebben immers de toekomst voor ons. Wij hebben geen traditie, geen macht en geen kapitaal te verdedigen. Mondige hysterica's en maatschappelijke moeders kunnen van haar pijn en haar afwezigheid '*wapens*' maken. Ze gebruiken traditioneel vrouwelijke eigenschappen en posities en toch hebben zij niets te maken met het traditioneel vrouwelijke. Het is een weg, het is een deel van een strategie. Het beantwoordt aan haar strijdbaar verlangen om te bestaan. Ik noem deze pogingen tot nieuwe articuleringen een strijd om het bestaan en ik gebruik de persoonlijke voornaamwoorden 'ze' en 'we' schaamteloos door elkaar.

Maar er is nog zoveel meer. Ik wil zoveel meer! Wellicht ben ik als filosofe toch te veel feministe en misschien ook te veel pedagoge geworden om niet ook aan volgende generaties vrouwen te denken.

Het seksuele-differentie-denken heeft soms het feminisme reeds behoeft tegen politiek moralisme. *De* vrouw bestaat niet, *de* feministe bestaat niet, *de* strategie bestaat niet. Niemand heeft de sleutel van één grote emancipatie-poort. We kunnen de poort niet openbeuken en op de lange weg die we samen gaan kunnen we elkaars normen niet bedenken en beoordelen. Het denken van de seksuele differentie beschermt ook tegen reformisme en gelijkheid via vermanelijking. Er zijn grenzen aan de prijs die vrouwen willen betalen om te mogen mee-doen, om als 'gelijke' te mogen bestaan in de mannenwereld. En Rina destilleerde uit het denken over en met de differentie nieuwe vormen van histerie en van moederlijkheid. Dit is – naast het fundamentele principe van het gelijkerechten-feminisme – een belangrijk goed om aan volgende generaties vrouwen door te geven.

Maar, zoals ik zei, ik wil meer. Ik wil méér voor de dochters en kleindochters van de vrouwen van de eerste generatie van de tweede feministische golf. Ik denk en ik hoop dat de filosofische grondstructuren van het symbolisch niet-bestaan van vrouwen steeds moeilijker uit te leggen worden aan jonge vrouwen en meisjes. Ik denk dat er langzamerhand een generatie vrouwen kan opgroeien die om hysterische en moederlijke posities heen kan lopen. Met haar – meervoud ! – zal de strijd tegen de werking van het principe van de gelijkheid nieuwe vormen krijgen. Uit deze hoop en overtuiging formuleer ik mijn stelling:

‘Hoewel haar hysterische en haar moederlijke posities voor vrouwen vandaag als een deel van haar sterkte kunnen worden gedacht, blijven deze posities voor meisjes valstrikken.’

Mieke Aerts

De neef van Irigaray

Over mimesis als strategie

Of het mooi of lelijk weer is, altijd vertrekt er wel een noordelijke geleerde naar Parijs, om van het Denken daar te genieten. Als de zon er schijnt, zal men zo'n geleerde vaak buiten aantreffen op een terrasje, ogenschijnlijk dromend achter een leeg wijnglas, maar in werkelijkheid natuurlijk diep in gesprek met zichzelf over politiek, liefde, smaak of filosofie. Stel echter dat het in Parijs koud en regenachtig is en dat die geleerde een toevlucht zoekt in het binnenste van één der vele cafés, zou dan niet de kans toenemen dat zij in gesprek raakt met een ander? En zou dat gesprek dan niet als volgt kunnen verlopen?

DE ANDER: Kijk eens aan, daar hebben we weer zo'n noordelijke feministische geleerde. Ik heb horen zeggen dat de debatten bij u thuis draaien om de gelijkheid tussen vrouwen en mannen,¹ dus wat zoekt u hier bij de veel controversiëlere differentie-denkers?²

DE GELEERDE: Ach meneer, voor iemand die zo verkleumd is als ik maakt een kopje warme espresso al heel wat verschil. Maar om u de waarheid te zeggen, hoopte ik op meer: het schijnt in uw stad gebruikelijk te zijn dat kunstenaars en geleerden hun romans en filosofische verhandelingen bij voorkeur produceren aan een cafétafel. Het café leek me daarom een goede gelegenheid nader in contact te komen met de grote denkers hier.

DE ANDER: U koestert een ijdele hoop mevrouw, want we leven niet meer in de tijd van Ernest Hemingway en Jean-Paul Sartre. Voor de grote geesten moet u naar de aula's en collegezalen van St.Denis, de Sorbonne en natuurlijk de École Normale Supérieure, of eventueel naar het dichtstbijzijnde vliegveld. Hier in de café's treft u niet de beroemdheden zelf, maar slechts hun neven en nichten.

1. R. Van der Haegen, *In het spoor van seksuele differentie*. Nijmegen (SUN) 1989, p. 15.

2. Idem, p. 26.

DE GELEERDE: O. En bent u soms ook zo'n verwant van een beroemd man?

DE ANDER: Zelfs meer dan dat: ik ben de verwant van een beroemde vrouw. Luce Irigaray is mijn tante en ik ben dus de Neef van Irigaray.

DE GELEERDE: Dat treft, want het is nu net de kwestie van de imitatie, de nabootsing, het simuleren, kortom: de mimesis, in het werk van Luce Irigaray die mij deed besluiten naar Parijs af te reizen. Maar ik betwijfel of ik er goed aan doe die kwestie met haar neef te bespreken ...

DE ANDER: Wij neven hebben anders een reputatie te verliezen op het gebied van filosofische gesprekken. U herinnert zich ongetwijfeld één van mijn voorgangers, zo eentje met een beroemde oom. Die is er tweehonderd jaar geleden in geslaagd een filosoof zo van zijn stuk te brengen, dat diens vakgenoten er nog steeds niet over zijn uitgepraat.

DE GELEERDE: U doelt op de dialoog tussen de Filosoof en de Neef van Rameau, die fascinerende tekst van Denis Diderot. Maar wat heeft die nu met mimesis-strategie van uw tante te maken?

DE ANDER: Alles, mevrouw. U weet toch hoe het zat met die Neef? Hij bezat helaas niet de benodigde talenten om zich in de trant van zijn oom, de bekende componist Rameau, een zekere plaats te verwerven in de politiek, de literatuur, de filosofie of de muziek. Maar hij moest wèl ergens van leven. Gelukkig was hij in één ding een meester: in het acteren, het mimen. Welnu, niets anders dan deze kunst verschaftte hem zijn bestaan. Welke rol zijn medemensen ook maar van hem verwachtten, die van leraar, koppelaar, goede vriend, vleier, kunstminnaar, opvoeder, echtgenoot, hij speelde hem met verve. Voor hem weliswaar niet de glorie van het geniale werk, maar dan toch subtielere ontdekkingen, zoals: het via de houding van de rug uitdrukking geven aan je bewondering voor een verwaande kwibus, die je tegelijk hartelijk uitlacht, of: tien manieren om een meisje een liefdesbriefje zo toe te spelen, dat zij denkt dat zij er zelf om gevraagd heeft, enzovoort.³ Als dat geen mimesis is, dan weet ik het niet meer. Maar we zijn er nog niet: de Neef was bovendien in staat zijn leven dermate overtuigend voor te mimen gedurende het gesprek met de Filosoof, dat deze erdoor werd geïnspireerd de hele wereld te zien als een aaneenschakeling van rollenspellen, als één grote pantomime, de rondedans die de wereld draaiende houdt.⁴ Die Neef kortom was de eerste die de mimesis tot

3. Denis Diderot, *De neef van Rameau*. Vianen 1984, pp. 49-50.

4. Idem, p. 95.

in het kwadraat verhief, die de nabootsing nabootste, het mimen miemde. Naar mijn mening was hij daarmee de eerste die mimesis als strategie praktizeerde. Precies zoals mijn tante dat bedoelt en nu aanbeveelt aan vrouwen. Je zou dus kunnen zeggen dat de eerste die langs de kant van het vrouwelijke probeerde te gaan een man was.⁵

DE GELEERDE: Dat gaat mij wat te snel. Hier volg ik u niet.

DE ANDER: Begrijpt u het niet? U bent natuurlijk beter bekend met wat ik dit keer maar eens de humanistisch-feministische strategie zal noemen.⁶ U weet wel: men gaat er vanuit dat mannen en vrouwen vooreerst mensen zijn en dat deze algemene noemer hun seksspecifieke kwalificaties in de schaduw hoort te stellen. Op basis daarvan brengen feministes bijvoorbeeld tegen filosofen uit het verleden in, dat beide seksen gelijkelijk in het bezit zijn van de Rede. En dat de culturele uitingvormen van die Rede nu volledig toegankelijk moeten worden voor vrouwen.⁷

DE GELEERDE: Die redenering komt mij inderdaad bekend voor. Maar zoals u zelf daarnet al opmerkte, is het streven naar gelijkheid de inzet van allerlei debatten, waarin de bezwaren van de strategie mij wel duidelijk zijn geworden. Allereerst kunnen vrouwen niet zo gemakkelijk worden ingepast in een cultureel ideaal dat nu net als het tegenovergestelde van het vrouwelijke is gedefinieerd. En wat belangrijker is: hoewel deze strategie een bepaald type uitsluiting verwerpt, wordt een ander type uitsluiting er wellicht juist door versterkt. Impliciet lijkt namelijk te worden geaccepteerd dat traditioneel met het vrouwelijke verbonden en uitgesloten kwaliteiten laag worden gewaardeerd. Omgekeerd wordt de aanname bevestigd dat mensen zich alleen in ernst hoeven toe te leggen op bezigheden die tot op heden steeds met mannelijkheid werden geassocieerd.⁸

DE ANDER: Ik merk dat u uitstekend op de hoogte bent. En nu begrijp ik wat u hier komt doen. U bent uitgekeken op de gelijkheid van de humanisten en al helemaal op de radicale retoriek van de revolutie: *plus ça change, plus c'est la même chose*. Nu wilt u het eens op de omgekeerde manier proberen: *plus c'est la même chose, plus ça change*. Met andere woorden: u wilt zich nu wel eens ongestoord wijden aan typisch vrouwelijke bezigheden zoals breien en dweilen, al dan niet op een

5. Philippe Lacoue-Labarthe, 'Diderot, le paradoxe et la mimésis', in: *Poétique* 43 (1980), pp. 267-281, aldaar 279.

6. Vgl. R. Van der Haegen, a.w., p. 34.

7. Genevieve Lloyd, *The man of reason. 'Male' and 'female' in western philosophy*. Londen 1984, p. 104.

8. Ibidem.

terrasje, en u hoopt dat via het mimesis-concept van mijn tante tot volwaardige feministische strategie te verheffen. Heb ik gelijk?

DE GELEERDE: U hebt in ieder geval niet zoveel van uw eigen tante begrepen! Luce Irigaray beoogt met mimesis toch geenszins een soort vrouwisme, een logica van het vrouwelijke die weer het onto-theologische tot model zou nemen?⁹ Het vrouwelijke moet weliswaar op zich worden genomen, en dat betekent in de context van onze cultuur al gauw: worden opgewaardeerd,¹⁰ maar weloverwogen en met distantie. Men speelt dat men vrouw is, wetend dat men nooit iets 'is'.¹¹ Er zijn dus eigenlijk twee varianten van mimesis in het spel. In de ene, de ordebestendige variant, die ik zojuist vrouwisme heb genoemd, probeert men doorleefd vrouw te zijn, daarbij refererend aan de idee Vrouw en/of Vrouwelijkheid. Het gaat daarbij om de maatschappelijk gangbare stereotypen, om de traditioneel aan vrouwen toegeschreven positie. In de andere, de ordeverstorende variant, die volgens uw tante als enige in aanmerking komt als feministische strategie, hoopt men door te spelen of te simuleren dat er nagebootst wordt – anders gezegd, door een speelse imitatie of een perverterende herhaling – de conventionele stereotypen om te buigen. Het is immers de bedoeling om een ander, heterogeen 'vrouwelijke' te articuleren.¹² En als in dat verband het vrouwelijke ter sprake komt, dan moet men daar dus eigenlijk steeds aanhalingstekens omheen denken.¹³

Voor de duidelijkheid zouden we de eerste soort mimesis voortaan mimen kunnen noemen, en de tweede, de vervormende variant, mimesis in eigenlijke zin.¹⁴ Het komt er maar op aan mimen en mimesis goed uit elkaar te houden.

DE ANDER: Goed uit elkaar houden, jawel. Maar dat is nu precies het probleem! Waarom dacht u dat uw geleerde collega's nog maar steeds niet uitgepraat zijn over de Neef van Rameau? Diderot zelf legt zijn filosofenpersonage al wanhopige reacties in de mond als: Hoe bedoelt u dit? Bent u ironisch of meent u het echt? Ik moet bekennen dat ik er geen touw meer aan vast kan knopen, ik weet niet of het goed of hatelijk bedoeld is wat u zegt.¹⁵ Nou, dat weten de moderne geleerden ook niet. De één ziet in Diderot's portret van de Neef rechttoe rechtaan een Platoonse veroordeling van de vervormende mimesis en een pleidooi voor het verwijderen van alle komedianten uit de ideale samenleving.¹⁶ Een ander vindt dat de Neef een

9. Geciteerd bij R. Van der Haegen, a.w., p. 17.

10. Idem, p. 122.

11. Idem, pp. 142-144.

12. Idem, pp. 131-132.

13. Idem, pp. 122, 160.

14. Idem, pp. 142-144.

15. D. Diderot, a.w., p. 51.

16. Donald O'Gorman, *Diderot the satirist. Le neveu de Rameau and related works. An analysis.* Toronto en Buffalo 1971, pp. 72, 118-119, 121.

pantomimespelende parasiet is,¹⁷ die de sociale orde kritiekloos reproduceert omdat hij niet in staat is een eigen identiteit op te bouwen.¹⁸ Weer een ander ziet de Neef als iemand die van de nood een deugd maakt: de sociale verhoudingen van zijn tijd geven de Neef geen kans om een persoon te zijn, maar door duizend andere personages te spelen, affirmeert hij zich toch.¹⁹ En nog een ander ziet in de Neef een laatste of misschien juist eerste representant van de waanzin van de Rede en de rede in de waanzin. Ofwel tegelijk de veelvuldigheid van 'de wereld zelf' en 'dezelfde wereld', slechts van elkaar gescheiden door het dunne oppervlak van masker en pantomime.²⁰ En dan heb ik het nog niet eens gehad over de beroemde interpretatie door Hegel, in de *Phänomenologie*, waar hij zoals u weet -

DE GELEERDE: Genoeg nevologie, ik begrijp al waar u heen wilt. Iedereen is het erover eens dat de Neef de één of andere mimesis praktizeert, maar of hij nu miemt of mimetiseert, of hij de mimesis miemt dan wel het mimen mimetiseert, dat hangt kennelijk af van het oordeel van de lezer. Goed, daar hebt u gelijk in: ik moet toegeven dat ik daarnet wat al te gemakkelijk sprak over het uit elkaar houden van reproducerende en vervormende mimesis. Ik zie zelf ook de nodige problemen aan die mimesis, anders zocht ik niet hier naar verdere expliciteringen. Ik heb me bijvoorbeeld enige tijd afgevraagd of mimesis met name voor vrouwen niet een zelfdestructieve strategie zou zijn. Ik bedoel: veronderstelt mimesis als permanent spel van onteigening niet een comfortabele positie van bezit, die vrouwen juist niet kennen? Valt er bij vrouwen wel iets te onteigenen? Hoe kan het heersende met genoeg speelsheid worden gehanteerd, als het niet eerst volledig in bezit is geweest?²¹ Ik realiseerde me echter door iets wat u zojuist over de Neef van Rameau zei, dat dit wellicht een schijnprobleem is. Net zoals het er bij de Neef niet toe deed of hij zich nu uit sociale onmacht of uit natuurlijke overvloed van talent op de pantomime wierp, doet dat er bij vrouwen niet toe. Waar het immers om draait bij mimesis is niet hoe zij gefundeerd is, maar hoe zij werkt, functioneert, uitwerkt.²² Maar dan nog. Zelfs als een vrouw mimesis in praktijk weet te brengen, zou het dan niet minstens zo kunnen lijken alsof de stereotypen gereproduceerd worden?²³ En ook plaats ik vraagtekens bij de gedachte dat een individu de cultureel-maatschappelijke druk zou kunnen weerstaan: kan een enkeling zich telkens

17. Carol Sherman, *Diderot and the art of dialogue*. Genève 1976, p. 112.

18. Idem, p. 117.

19. Jean Fabre, 'Introduction', in: Denis Diderot, *Le neveu de Rameau*. Ed. Jean Fabre, Genève/Lille 1950, pp. VII-XCV, aldaar LXXXIII-LXXXIV.

20. Michel Foucault, 'Introduction à la Troisième Partie', in: *Histoire de la folie à l'âge classique*. Z.p. [Parijs] 1981³, pp. 363-372, aldaar 370.

21. R. Van der Haegen, a.w., p. 153.

22. Idem, pp. 115, 153; vergelijk ook p. 97.

23. Idem, p. 147.

weer en blijvend onttrekken aan het heersende?²⁴ Moeten we daarom niet twijfelen aan de waarde van vervormende mimesis als systematische strategie voor sociale strijd?²⁵

DE ANDER: Mevrouw, de vraag zo stellen is haar beantwoorden. Neem nu uzelf. U kunt bijvoorbeeld in uw eentje een huisvrouwschap op u nemen met de bedoeling daar een andere, feministische, wending aan te geven en u zou zich dan steeds vertwijfeld kunnen afvragen waar de ironie ophoudt en de ernst van de sociale dwang begint. Maar u kunt wel aan het vragen blijven; als er niemand is die antwoord geeft komt u geen stap verder. Als u verschil wilt maken, kunt u niet zonder de reacties van anderen. Natuurlijk zullen sommigen zeggen dat u een gewone huisvrouw bent of moet worden. Maar niet alleen het heersende is sociaal, ook u kunt toch proberen anderen te vinden die uw vragen sympathieker beantwoorden? U kunt toch een veelvoud van collectiviteiten, openbare discussies, openbaarheden, uitproberen? En daarbij: u hoeft toch niet alleen zogenaamd traditionele stereotypen op u te nemen? U kunt vrouwenstudies tijdschriften oprichten, vrouwenstudiesvakgroepen, hele instituten voor vrouwenstudies. U kunt proberen druk uit te oefenen op wie aanvankelijk niet naar u wilden luisteren. Enzovoorts. Ik zou zeggen: mimesis is geen kwestie van een revolutionerende enkeling tegen een sociale orde, mimesis kan alleen maar als sociale strijd een systematische strategie zijn.

DE GELEERDE: Wacht even, bent u nu de neef van Irigaray of de neef van Kristeva? U maakt van mimesis een soort dialoog met de ander, die sterk doet denken aan het dialogisch principe van Mikhail Bakhtin zoals Julia Kristeva dat hier in Parijs destijds voor het eerst zo spectaculair heeft herontdekt.²⁶

DE ANDER: Daar weet ik niet zoveel van, mevrouw. Ik dacht eigenlijk vooral weer aan de Neef van Rameau. Het lijkt me niet toevallig dat die mimetische Neef ons is overgeleverd in de vorm van een dialoog. Zoals mijn tante mimesis ziet: namelijk als het ondermijnen van een boventijdelijke, buitenruimtelijke waarheid door het uitspelen van haar ruimtelijk-tijdelijke, belichaamde karakter, past dat niet precies bij wat er in de dialoog tussen de Filosoof en de Neef gebeurt? Als lezers leren we de personages pas langzamerhand, aan de hand van de vragen die ze elkaar stellen, kennen. Nooit wordt de onherleidbare heterogeniteit van de personages opgelost in een algemeen gezichtspunt. Steeds ontstaat een tijdelijke, gesitueerde waarheid, als resultaat van onze lezing van hun gesprek.²⁷ En wat nog belangrijker is: het

24. Idem, p. 146.

25. Ibidem.

26. Julia Kristeva, *Semeiotike. Recherches pour une sémanalyse*. Parijs 1969.

27. C. Sherman, a.w., pp. 17, 22, 52.

betreft hier niet een ideale gesprekssituatie, niet eens een gesprek onder vrienden. Nee, het gaat om een openbaar twistgesprek tussen vage bekenden die op de een of andere manier een wankel evenwicht weten te vinden tussen kritisch bevragen en met rust laten, tussen betrokkenheid en distantie.²⁸

DE GELEERDE: Aha, nu zie ik het verband. U wilt door het dialogische karakter van mimesis te benadrukken mijn aandacht nog eens richten op de traditie van theater-metaforen, waar mimesis in thuishoort.²⁹ Ik denk dat u daar wel gelijk in hebt. Mimesis als strategie kan zeker worden begrepen als een pleidooi om de paradox van het acteren werkelijk uit te spelen, om met verve, ja zelfs hartstochtelijk te spelen, en tegelijk met genoeg distantie om de inzet steeds te herzien, te herdenken. Om noch bij zichzelf, noch bij de ander een onderliggende structuur van instemming te veronderstellen, om genoeg te nemen met niet meer of minder dan de oppervlakte van het openbare leven, die nooit kan worden gereduceerd tot de uitdrukking van een of andere authenticiteit.³⁰ Maar u moet dan toch toegeven dat, zo benaderd, mimesis een onverwacht raakvlak vertoont met de gelijkheid die u aanvankelijk wat minnetjes bejegende. Want een pleidooi voor rijk geschakeerde openbaarheid, of liever openbaarheden, dat vooronderstelt dat alle privileges op basis van geboorte zijn afgeschaft. En dat niemand bij voorbaat meer recht heeft mee te praten dan een ander. Meer in het bijzonder: dat vrouwen niet in sommige openbaarheden worden opgesloten.

DE ANDER: Dat wil ik u wel toegeven. Mimesis als strategie, dat hoort thuis in de grote stad, in de democratische metropool, waar vreemden van allerlei sekse elkaar tegenkomen in verenigingen, fabrieken, kantoren, collegebanken, wassalons, supermarkten, voor mijn part in bed.³¹ Eh... mag ik u een kopje koffie aanbieden? En daarna ben ik natuurlijk uw gids in onze mooie stad. En daarna ...

DE GELEERDE: Meneer, het komt mij voor dat u nu een wel heel traditioneel stereotype wilt gaan herhalen. Ik heb u zoëven al gezegd dat ik u daarin niet volg. En daarmee bedoel ik evenmin als zonet dat ik u niet begrijp. Ik heb er bezwaar tegen dat u zomaar, als vanzelfsprekend, denkt als mijn gids op te moeten treden. En zo had ik er ook bezwaar tegen dat u die andere Neef zich als eerste langs de kant van het vrouwelijke liet bewegen.

28. Hans Robert Jauss, 'Der dialogische und der dialektische *Neveu de Rameau* oder: wie Diderot Sokrates und Hegel Diderot rezipierte', in: Karlheinz Stierle, Rainer Warning (ed.), *Das Gespräch*. München 1984, pp. 393-419, aldaar 401.

29. R. Van der Haegen, a.w., pp. 32, 127-128.

30. Richard Sennett, *The fall of public man*. New York 1978; R. Van der Haegen, a.w., pp. 146-147.

31. R. Sennett, a.w., pp. 6-12, 340.

DE ANDER: Maar dat is toch geheel in de geest van mijn tante? Als de dominante orde mannelijk geconnoteerd is, dan zou je het ondermijnen daarvan als vrouwelijk kunnen benoemen.³² En waarom zou een man geen vrouwelijke positie in die zin kunnen innemen?³³

DE GELEERDE: Ik geloof dat een man als u zich veel beter zou kunnen afvragen waarom en op welk moment hij zich opeens zo graag temidden van vrouwen wil ophouden. Het lijkt mij meer in de geest van uw tante om een vervormende mimesis van mannelijkheid te denken als mannelijk tussen aanhalingstekens, met andere woorden: strategieën langs de kant van het mannelijke niet bij voorbaat te laten verdwijnen achter het vrouwelijke. En om nu de Neef van Rameau tegenover ons feministen op te voeren als de man die er eerder bij was dan wij, om een heterogeen vrouwelijke te articuleren... Om dat te doen moet u wel een opmerkelijk detail in het optreden van de Neef onopgemerkt laten.³⁴ Want anders zou het maar al te duidelijk worden dat we in het geval van de Neef hoogstens met een heterogeen mannelijke te maken hebben. Wat immers is de opmerking waarmee de Neef zodanig uit zijn rol van parasitaire jaknikker valt, dat zijn beschermheer hem de deur uit zet? Wat is de opmerking waardoor de Filosoof voor het eerst het gevoel krijgt dat de Neef allerminst de dupe is van zijn eigen dubbel spel? Wat is de opmerking die Diderot oorspronkelijk al in het Italiaans formuleerde, die door de uitgever van de standaardeditie uit 1950 te onbetamelijk werd gevonden om in het Frans te vertalen³⁵ en die in de moderne Nederlandse vertaling uit 1984 ook onvertaald is gebleven? Nou meneer? U weet het niet en dat is niet verbazingwekkend, aangezien werkelijk al die nevolgen van u erover zwijgen. Maar u treft het: ik kan hem voor u herhalen. De Neef duidde daarin zichzelf aan als niet meer dan 'un maestoso cazzo fra duoi coglioni'.³⁶ U zou daaruit kunnen leren, meneer, dat kennelijk pas een man die zichzelf in het openbaar te kijk zet als het orgaan, dat zo eindeloos moet hangen als het even heeft gestaan,³⁷ werkelijk iets ongehoords doet.

Er heerst even een pijnlijke stilte. Dan vervolgt de geleerde:

Nou, kijkt u nu maar niet zo mismoedig. Mimesis als strategie kiezen, dat is misschien wel vooral: afwijzen dat een gesprek als het onze gereduceerd wordt tot

32. R. Van der Haegen, a.w. 160.

33. Idem, p. 154.

34. Vgl. idem, p. 116.

35. D. Diderot, *Le neveu de Rameau* (Ed. Fabre), a.w., p. 207 noot 218.

36. D. Diderot, *De neef van Rameau*, a.w., p. 58.

37. Marijke Ekelschot, 'Het verlangen'. Ongepubliceerd, Amsterdam, september 1988.

een gesprek tussen Vrouw en Man. In plaats daarvan hebben we onze oren gescherpt om te horen dat op die middag in dat café in die stad die bepaalde noordelijke geleerde in gesprek is met die ene neef van Irigaray. En wat een verschillende stemmen nemen daar het woord!³⁸ Om alleen al de meest geprononceerde te noemen: Denis Diderot, Luce Irigaray, Michel Foucault, Jacques Derrida, Marijke Ekelschot, Geneviève Lloyd, Richard Sennett, Rina Van der Haegen -

Rina Van der Haegen. Is het niet aannemelijk dat de geleerde het gesprek op dit punt zou afbreken? Zou zij zich niet plotseling realiseren op welke stem precies zij had gehoopt toen zij het café binnentrad? Ja, een dergelijke gang van zaken lijkt heel waarschijnlijk. Lijkt mij heel waarschijnlijk. Zoals ik ook bijna zeker weet dat zij, met de echo van dit gesprek nog in haar hoofd, in de trein terug naar Nederland de volgende overdenking zou formuleren: Mogelijk kan de waarde van Rina Van der Haegens pleidooi voor mimesis als strategie worden vergroot, door te expliciteren wat als sociale bestaanswijze van mimesis wordt verondersteld. Een dergelijke explicitering is nodig om de risico's van de mimesisstrategie te kunnen preciseren en relativeren. Wenselijk is een dergelijke explicitering om een raakvlak te laten ontstaan tussen seksuele differentie en gelijkheidsfeminisme. Aldus geëxpliciteerd kan mimesis worden begrepen als een politiek van differentiërende openbaarheden, als een strategie die naar de vorm niet seksspecifiek is, maar wel op verschillende manieren seksspecifiek kan worden ingevuld.

38. Vgl. R. Van der Haegen, a.w., p. 158 noot 290.

Ernst van Alphen Lezen als randman

Inleiding

In een recensie in de *Groene Amsterdammer* van mijn boek *Bang voor schennis?* zegt Maaïke Meijer naar aanleiding van mijn interpretatie van Hugo Claus' gedicht 'een vrouw' het volgende:

'Omdat van Alphen in zijn interpretatie openlijk en bewust zijn kennis van een mannelijke seksuele belevingswereld inzet, zou je kunnen zeggen dat hij een masculinistische pendant schept van het feministische "lezen als vrouw". Voor mij had hij die strategie nog explicieter kunnen benoemen als "lezen als man".'¹

Ik was zowel gevleid als verward door deze opmerking. Gevleid, omdat lezen als man hier niet op veroordelende wijze betekent: lezen vanuit een autoritair, zogenaamd sekse-neutraal centrum waarvan 'lezen als een vrouw' een subjectivistische afwijking is, maar omdat Meijer ermee bedoelt: hij leest als een subject dat de lichamelijke realiteit van zijn subjectiviteit niet ontkent maar juist productief maakt.

Ik was verward omdat ik toch niet goed begreep wat 'lezen als man' in de praktijk in kan houden. Wanneer het betekent dat mannen de kennis van hun mannelijke seksuele belevingswereld in moeten zetten tijdens het lezen, komt het neer op thematisch lezen. In mijn interpretatie van het gedicht van Claus doe ik dat inderdaad. Ik analyseer daarin mannelijke seksualiteit als een *unheimliche* ervaring. Het inzetten van de eigen seksuele belevingswereld is echter alleen relevant wanneer in de tekst die gelezen wordt seksualiteit, vrouwelijk dan wel mannelijk, gerepresenteerd wordt. 'Lezen als man' is daarmee maar van beperkt belang: alleen die teksten die representaties van seksualiteit bevatten kunnen zo gelezen worden.

'Lezen als vrouw' heeft veel meer mogelijkheden. Jonathan Culler heeft de belangrijkste mogelijkheden ervan in kaart gebracht in zijn bekende hoofdstuk

1. Maaïke Meijer, 'Ernst van Alphen is niet bang voor schennis. De verjongingskuur van de ideologiekritiek', in: *De Groene Amsterdammer*, 30 maart 1988 (n.a.v. E. van Alphen, *Bang voor schennis? Inleiding in de ideologiekritiek*. Utrecht (Hes) 1987.

‘Reading as a woman’.² In deze bijdrage wil ik allereerst nagaan of de feministische leesstrategieën die hij onderscheidt equivalenten hebben die meer inhoud kunnen geven aan het project ‘lezen als man’.

Dit zoeken naar symmetrische equivalenten van lezen als vrouw roept echter een vraag op die dit project als zodanig ter discussie stelt. Het gaat niet alleen om de vraag in hoeverre ‘lezen als man’ mogelijk is, maar ook: in hoeverre is het wenselijk? Symmetrie lijkt begerenswaardig omdat het ‘gelijkheid’ impliceert terwijl er ook ‘verschil’ mee verdisconteert wordt. Moet deze symmetrie echter gezocht worden in het ontwikkelen van twee equivalente projecten, lezen als vrouw en lezen als man, of moet die symmetrie historisch verwerkelijkt worden? Hiermee bedoel ik het volgende. Tot nu leerden vrouwen voornamelijk als man te lezen; ze werden er bijvoorbeeld toe aangezet zich met mannelijke personages te identificeren, ook al ging die identificatie lijnrecht in tegen hun belangen en ervaringen als vrouw. Het symmetrisch equivalent van deze praktijk is dan een situatie waarin mannen als vrouw lezen. Ik zal in eerste instantie betogen dat een politiek die er naar streeft dat mannen als vrouw gaan lezen, wenselijker en haalbaarder is dan een die er op uit is dat mannen als man gaan lezen. Deze opvatting brengt echter het probleem met zich mee dat het feminisme tot een theoretisch standpunt wordt gereduceerd dat zowel door mannen als door vrouwen ingenomen kan worden. De politieke inzet van het feminisme wordt erin genegeerd. Ook wordt vrouwen de zojuist verworven identiteit als lezeressen weer afgenomen wanneer ook mannen als vrouw gaan lezen. Daarom zal ik in tweede instantie betogen dat hoewel het lezen als man zich baseert op bepaalde theoretische inzichten van het feministische lezen als vrouw, de praktijk van dat lezen als man er toch fundamenteel anders uit gaat zien dan het lezen als vrouw. Dit verschil in praktijk ontstaat juist door het theoretische inzicht dat de identiteit van het lezend subject het resultaat van het lezen bepaalt.

In het voorafgaande zijn er twee soorten lezen als man ter sprake gekomen. Voor alle duidelijkheid wil ik deze verschillend benoemen. Het traditionele lezen als man zal ik in het vervolg vanwege de veronderstelde almachtigheid en geclaimde objectiviteit ervan, ‘lezen als superman’ noemen. De tweede variant van lezen als man, geïnspireerd op het feministische ‘lezen als vrouw’ noem ik ‘lezen als randman’.³ Mannelijke subjectiviteit wordt dan niet langer als het centrum, de norm beschouwd waar andere subjectiviteiten van afwijken en hun betekenis aan

2. J. Culler, *On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism*. Ithaca (Cornell University Press) 1983.

3. De term ‘randman’ ontleen ik aan Willem Brakmans roman *Het godgeklagde feest*. Brakman maakt daarin onderscheid tussen doemannen en randmannen. Randmannen zijn bij hem starende, denkende in zichzelf gekeerde mannen, terwijl doemannen al handelend door het leven gaan, zonder gebukt te gaan onder de neiging tot reflectie. Mijn gebruik van de term randman wijkt hier enigszins van af en betekent naar analogie van de term ‘randfiguur’ man in de marge, dus niet in het centrum.

ontlenen, maar als eveneens marginaal, als slechts een onderdeel van een heterogene reeks subjectiviteiten.

Lezen als vrouw in spiegelbeeld

Culler onderscheidt drie momenten in de feministische literaire kritiek, momenten die ieder voor zich als alternatieve leesstrategieën gestalte geven aan het 'lezen als vrouw'. Het eerste moment kenmerkt zich door speciale aandacht tijdens het lezen voor de situaties en psychologie van vrouwelijke personages, voor de houding tegenover hen, voor, kortom, 'images of women' in het werk van een auteur, een genre of een periode. Deze leesstrategie veronderstelt een continuïteit tussen de ervaringen van vrouwen in het dagelijks leven en tussen hun ervaringen als lezeressen en komt neer op identificatie met vrouwelijke personages. Het bekendste voorbeeld van zo'n omgang met literaire teksten is wellicht Kate Millets *Sexual Politics* waarin zij de seksuele ideologie van auteurs als Lawrence, Miller, Mailer en Genet analyseert door doelbewust niet mee te leven met de escapades van hun mannelijke hoofdpersonen, maar door zich in te leven in de positie van de vrouwelijke tegenspelers in die escapades.⁴

Deze leeswijze is vooral thematisch. Hij concentreert zich op vrouwen als thema of motief in literaire werken. Het belang ervan bestaat vooral uit compensatie. Compensatie voor de fixaties van de traditionele literatuurwetenschap en kritiek die zich vooral om mannelijke personages, mannelijke thema's, mannelijke fantasieën en mannelijke auteurs heeft bekommerd. Heeft deze manier van lezen als vrouw een equivalent te bieden wanneer we willen gaan lezen als randman? Dat lijkt me niet het geval. Het equivalent bestaat uit de uitgangssituatie, de al te mannelijke traditie van literatuurwetenschap en kritiek, die zich zoals al vele malen door feministen is aangetoond, immers kenmerkt door identificatie met mannelijke auteurs, fantasieën en personages. Het lezen als randman voegt zich dan in de traditie van lezen als superman.

Het tweede moment in feministische kritiek kenmerkt zich niet door identificatie *met* vrouwen, maar door identificatie *als* vrouw. Omdat het eerste moment niet vanzelf sprak, werd het tweede een noodzakelijk discussiepunt. Identificatie met vrouwen wordt immers tegengewerkt op twee niveaus. Enerzijds worden vrouwen door de culturele instituties getraind om te lezen als man. Anderzijds construeren de retorische strategieën van de meeste teksten een mannelijk lezer. Laat ik de gang van zaken rond Claus' gedicht zoals ik die besprak in mijn *Bang voor schennis*? nogmaals als voorbeeld nemen.

4. Kate Millet, *Sexual Politics*. New York (Avon) 1969.

Onze culturele traditie wil dat er een tegenstelling is tussen gesublimeerde, gecultiveerde, beschaafde liefde en spontane, niet-ingedamde liefde. Binnen de literatuurwetenschap heet de eerste soort hoofse liefde, terwijl haar antipode sinds de jaren zestig de positieve benaming 'animale liefde' gekregen heeft. Doordat onze cultuur een keuze uit deze twee mogelijkheden voor het classificeren van liefde opdringt, waardoor alternatieven worden uitgesloten, is er voor dit gedicht maar één referentiekader beschikbaar. Hoofse liefde is niet aan de orde, dus is hier sprake van animale liefde. Wie hier niet van houdt is niet van deze tijd. Wat je tegenover deze dwang kunt stellen is het zo open en nauwkeurig mogelijk lezen van de tekst zelf. Dan loop je op tegen de retorische strategieën ervan. Door de vrouw als vijandige en gewelddadige ander voor te stellen, en door haar door de ogen van een mannelijke ik-figuur te focaliseren, construeert Claus' gedicht een mannelijke lezer, waar de superman zich maar al te graag mee zal identificeren.

Dit probleem dat vrouwelijke lezers door culturele tradities en door de retorische strategieën van teksten ertoe aangezet worden zich tegen hun eigen belangen en ervaringen als vrouw in te identificeren met mannelijke personages en fantasieën is de motivatie achter de tweede feministische leesstrategie. In de praktijk bestaat deze allereerst uit analyses van de als sekse-neutraal gepresenteerde interpretaties van mannen waaruit blijkt dat die interpretaties vanuit een impliciet gebleven mannelijk perspectief en belang tot stand gekomen zijn. Door afstand te nemen van deze mannelijke leespraktijken moet de weg vrij komen voor nieuwe perspectieven op teksten die het mogelijk maken dat vrouwen als vrouw lezen.

Deze leesstrategie plaatst zich niet naast de traditionele mannelijke leeswijzen, maar erboven. Ze leest literatuur niet vanuit een onzichtbare, zogenaamd neutrale positie, maar in samenhang met tradities die het lezen van die teksten tot dan toe bepaald hebben. In die zin bevindt de lezeres zich met deze leesstrategie in een meta-positie. Ze laat zien in welke zin de dominante tradities mannelijk zijn, dat wil zeggen een supermannelijk belang dienen, en exploreert mogelijkheden buiten die tradities te lezen. Deze feministische leeswijze is superieur aan de traditionele leeswijzen, omdat het niet alleen een interpretatie van een primaire tekst oplevert, maar ook een van de gangbare interpretaties van mannen erop. Niet alleen de tekst, maar ook dominante reacties erop worden erdoor begrepen. In Nederland zijn wellicht de analyses van Ria Lemaire van Middeleeuwse liederen, en Mieke Bals analyses van het Oude Testament de bekendste voorbeelden van deze feministische strategie.⁵

5. Ria Lemaire, *Passions et positions. Contribution à une sémiotique du sujet dans la poésie lyrique médiévale en langues romanes*. Amsterdam (Rodopi) 1987, en Mieke Bal, *Lethal Love. Feminist Literary Readings of Biblical Love Stories*. Bloomington (Indiana University Press) 1987; *Murder and Difference. Genre, Gender and Scholarship on Sisera's Death*. Bloomington (Indiana University Press) 1988; *Death and Dissymmetry. The Politics of Coherence in the Book of Judges*. Chicago (University of Chicago Press) 1989.

Bestaat er een equivalent van dit lezen als vrouw voor het project lezen als randman? Ik kan me er weinig bij voorstellen. Het is volstrekt overbodig om aan te gaan tonen dat feministische interpretaties niet neutraal zijn maar vanuit een feministisch perspectief geschreven zijn. In tegenstelling tot de traditie van mannelijke critici die pretendeert dat hun rol als lezer neutraal is, beroept de huidige feministische kritiek zich op een meer geavanceerde leestheorie waarbij de invloed van de lezer/es op de productie van betekenis niet alleen pro forma erkend, maar ook nadrukkelijk onderzocht wordt.

Het derde moment in de feministische kritiek richt zich niet zozeer op primaire teksten, al dan niet in samenhang met bestaande interpretaties van mannen daarvan, maar eerder op het *proces* van interpretatie en literaire kritiek. Allerlei aspecten van de gangbare omgang met teksten, bijvoorbeeld de voorkeur voor metafoor boven metonymie, de zorg om legitieme van illegitieme betekenissen te onderscheiden en om de eenheid en origine van betekenis, de autoriteit van de auteur en de auteursintentie te bewaken, kunnen gezien worden als mechanismen die een patriarchale orde in stand houden. De gedachtengang is als volgt. Terwijl het moederschap op contiguiteit gebaseerd is en daarmee altijd zeker is, vaststaat, is het vaderschap altijd onzeker en moet op symbolische wijze gevestigd worden. Nu is contiguiteit het principe op basis waarvan een metonymie betekenis produceert. Men kan zeggen 'ik neem nog een glaasje' in plaats van 'ik neem nog wat wijn' omdat het glas contigu, aangrenzend is aan de wijn. Aangrenzendheid tussen zaken is makkelijk vast te stellen en in die zin onomstreden. De metafoor daarentegen is op het principe van gelijkenis gebaseerd. Gelijkenis echter is veel minder objectief, want hangt veel meer af van culturele conventies. De westerse metafoor 'rode rozen' als betekenaar van 'liefde' is bijvoorbeeld mogelijk dankzij de westerse conventie om liefde met passie, en passie met bloed te verbinden. De gelijkenis tussen rode rozen en liefde die de metafoor mogelijk maakt, schuilt in de kleur van de rozen en die van bloed.⁶ Wanneer we nu het moeder- en vaderschap volgens deze retorische principes analyseren, dan is het moederschap op metonymie gebaseerd, terwijl het vaderschap metaforisch is. Als je vaderschap en moederschap eenmaal in deze retorische termen beschreven hebt, is de voorkeur binnen interpretatiepraktijken voor metafoor boven metonymie niet langer onschuldig esthetisch, maar fundamenteel ideologisch. Deze praktijken kunnen dan gezien worden als een poging om contigue, vaststaande relaties als die van het moederschap te devalueren, terwijl symbolisch te vestigen relaties als die van het vaderschap bovenaan in de hiërarchische orde van de Westerse cultuur komen te staan. De derde feministische leesstrategie laat allereerst zien hoe hiërarchieën

6. Zie voor een uitvoeriger bespreking van metafoor en metonymie: E. van Alphen, *Bij wijze van lezen. Verleiding en verzet van Willem Brakmans lezer*. Muiderberg (Coutinho) 1988, met name hoofdstuk 2: 'Over letterlijk en figuurlijk lezen'.

tussen categorieën, concepten en doelen binnen dominante interpretatiepraktijken onderdeel zijn van een algemener sekse-specifiek tekstueel systeem, van een patriarchale orde. Vervolgens komt ze tot een andere leespraktijk door de hiërarchieën om te draaien of te negeren.

Een equivalent van deze leesstrategie voor het project 'lezen als randman' is wederom ver te zoeken. Omdat de dominante cultuur patriarchaal is en niet matriarchaal is het überhaupt onmogelijk aan te tonen dat de westerse omgang met teksten begrepen zou kunnen worden vanuit een matriarchale orde. Keer op keer ben ik nu tot de conclusie gekomen dat lezen als randman niet als de symmetrische tegenhanger van 'lezen als vrouw' ingevuld kan worden. Ik lijk op de conclusie van Stephen Heaths bijdrage aan de bundel *Men in Feminism* uit te komen: een alternatief voor het traditionele mannelijk schrijven en lezen is vooralsnog een utopia. 'In a long history men have been trained simply to read, they have the acquired neutrality of domination, theirs is the security of indifference – it is women who are different, the special case. Reading as man is not a project, it is the point of departure.'⁷

Mijns inziens kan een alternatief lezen als man, een lezen als randman, geen specifieke inhoud hebben als *symmetrische* tegenhanger van het lezen als vrouw. Dat wil niet zeggen dat mannen geen bijdrage kunnen leveren aan het feministische project. Binnen het lezen als vrouw is in feite al een plaats voor mannelijke lezers. Dit is mogelijk omdat het 'lezen als vrouw' in geen van de onderscheiden vormen ervan als symmetrische tegenhanger van het lezen als superman geformuleerd is. Het lezen als vrouw postuleert geen vrouwelijk subject als centrum van een algemeen bewustzijn, maar, in de woorden van Rosi Braidotti, 'it transcends the traditional vision of subjectivity as gender-free, to inscribe the subject back into her/his corporeal reality'.⁸ Mannelijk subject en vrouwelijk subject worden dan niet langer begrepen in termen van centrum en marge, maar in termen van verschil.

Dit lezen als een vrouw doet dus geen beroep op een vrouwelijke essentie, maar bestaat uit een fundamentele kritiek op de traditionele notie van subjectiviteit. In de traditionele opvatting van subjectiviteit wordt het subject als een universele categorie omschreven terwijl het in feite de weerslag is van een zeer specifiek soort, namelijk mannelijke subjectiviteit. Lezen als superman houdt dan in, lezen waarbij het mannelijk subject het betekenisproducerend centrum of principe is, terwijl bij lezen als vrouw de notie 'verschil' het betekenisproducerend principe bij uitstek is. Je zou kunnen zeggen dat bij het supermannelijk lezen *in*-differentie het betekenisproducerend principe is, hetgeen neerkomt op gedwongen identificatie met het mannelijk subject.

7. In: Alice Jardin & Paul Smith (ed.), *Men in Feminism*. Londen & New York (Methuen) 1987, p. 27.

8. Idem, p. 240.

Elaine Showalter merkt op dat met lezen als een vrouw in feite lezen als feminist bedoeld wordt. Dit heeft onder andere tot gevolg dat de paradox van als vrouwen lezende mannen uit de wereld verdwijnt. Ik citeer Showalter: 'Reading as a feminist /.../ is not unproblematic, but it has the important aspect of offering male readers a way to produce feminist criticism that avoids female impersonation. The way into feminist criticism, for the male theorist, must involve a confrontation with what might be implied by reading as a man and with questioning or a surrender of paternal privileges.'⁹ Lezen als feminist kenmerkt zich dan niet door het inzetten van een vrouwelijke essentie, maar op de eerste plaats door een alternatieve omgang met teksten, door een specifieke theoretische positie. Het project 'lezen als randman' zou daarmee neerkomen op: lezen als een vrouw, of liever, als een feminist.

Hoewel deze conclusie de logische gevolgtrekking van mijn voorafgaande betoog is, heb ik er tegelijkertijd mijn twijfels bij. Met deze conclusie is het feminisme gereduceerd tot een theoretisch standpunt dat moeiteloos zowel door mannen als door vrouwen ingenomen en gebruikt kan worden. In de bundel *Men in Feminism* verdedigt Paul Smith zo'n visie op feminisme. Feministische theorie is voor hem gelijk aan poststructuralistische theorievorming zoals deconstructie. Met deze beperkte opvatting van zowel feminisme als deconstructie verdwijnt de politieke inzet van het feminisme. Het emanciperend belang van feminisme is dan onschadelijk gemaakt terwijl de propositionele inhoud ervan als een set vrijblijvende ideeën is toegeëigend.

Mannelijke versus vrouwelijke identiteit

Juist het feminisme heeft ons er echter van doordrongen dat ideeën, theorieën, beelden niet vrijblijvend zijn. Enerzijds zijn beelden en ideeën altijd tot op zekere hoogte *gevormd* door de identiteit van het subject dat ze geproduceerd heeft. Het zijn daardoor nooit realistische spiegelingen of essenties, maar altijd culturele constructies. Anderzijds zijn beelden en ideeën op hun beurt vormend voor de identiteit van subjecten die er mee geconfronteerd worden. Ze hebben een subject- en werkelijkheidsvormende kracht. Het inzicht dat de identiteit van subjecten gevormd en vormend is, maakt de politieke en emanciperende inzet van het feminisme mogelijk. Daardoor is het meer dan een vrijblijvende theoretische positie.

Wat zijn de gevolgen van dit inzicht voor mijn vraag waar de overeenkomsten en verschillen tussen het 'lezen als vrouw' en 'lezen als randman' uit bestaan? De overeenkomst lijkt eenvoudig: feministe en randman lezen vanuit het besef dat

9. Idem, p. 126.

hun specifieke sekse-identiteit bepalend is voor het resultaat van hun lezen. Het verschil schuilt echter in de andere, dat wil zeggen niet-symmetrische status die mannelijke en vrouwelijke identiteit in de westerse, patriarchale samenleving voorsnog overwegend hebben. Hoewel de identiteiten van mannelijke en vrouwelijke subjecten beide constructies en dus beide veranderbaar zijn, zijn ze fundamenteel verschillend. Dat fundamentele verschil wordt veroorzaakt door de factoren die identiteit construeren: bij vrouwen allereerst vrouwbeelden als spiegel van de eigen identiteit, bij mannen manbeelden als spiegel van hun identiteit. Juist omdat man- en vrouwbeelden ook werkelijkheidsvormend zijn produceren ze 'werkelijke ervaringen' die het geconstrueerde man-dan wel vrouwbeeld ten onrechte nog eens lijken te bevestigen als waar, realistisch of essentieel. Hoewel man- en vrouwbeelden in dit opzicht dezelfde 'vormende' rol spelen, is er toch een cruciaal verschil. Cru gesteld: dominante vrouwbeelden zijn projecties door mannen, het zijn mannenfantasieën. Hoewel ze vrouwen een spiegel voorhouden, hebben vrouwen als subjecten weinig of geen inbreng gehad bij de constructie ervan. Dominante manbeelden daarentegen zijn geen fantasie maar werkelijkheid; dit in twee opzichten. Allereerst omdat mannen ze zelf geproduceerd hebben. Het zijn beelden van mannen door mannen. Op de tweede plaats omdat deze 'mannenbeelden' geschiedenis gemaakt hebben, tot een maatschappelijke realiteit geleid hebben, namelijk die van een patriarchale cultuur. Samengevat, vrouwbeelden zijn imaginaire projecties door mannen op vrouwen, manbeelden zijn werkelijke spiegelingen door mannen van zichzelf.

Uitgaande van dit fundamentele verschil tussen man- en vrouwbeelden en daarmee ook van de constructies van het zelfbeeld bij mannen en bij vrouwen, kom ik nu terug op het feministische lezen als vrouw en als randman. Aan dit project zitten echter twee kanten: de problematiek van identificatie in het algemeen kruist die van het fundamentele verschil tussen de twee typen zelfbeelden als zojuist geschetst. Identificatie is een begrip dat nogal eens tot misverstanden en simplificaties leidt. Kort gezegd moeten aan identificatie verschillende aspecten onderscheiden worden, die een zorgvuldige afweging van de relatie tussen lezende subjecten en gepresenteerde mensbeelden noodzakelijk maken. De franse psychoanalyticus Laplanche onderscheidt verschillende identificaties naar gelang het *object* waarmee men zich identificeert, het *proces* van identificatie zelf, en het *effect* ervan.¹⁰

Het object kan een geheel of een deelobject zijn. Een geheel is bedoeld als ofwel een waargenomen geheel, ofwel een volledige respons waarmee men zich identificeert. Een deelobject kan een lichaamsdeel zijn, bijvoorbeeld een gezicht,

10. Zie zijn bijzonder heldere interpretatie van enkele centrale teksten van Freud in: Jean Laplanche, *Life and Death in Psychoanalysis*. Vert. Jeffrey Mehlman, Baltimore/Londen (John Hopkins University Press) 1970.

een borst, of een behaarde borstkas, maar ook een karaktertrekje of een moment, een flits, bijvoorbeeld een zeer effectieve, autoritaire taaldaad. Het proces van identificatie kan drie vormen aannemen. Ofwel een zogenaamde perceptuele imprint, een beeld dat, eenmaal doorgedrongen, het subject niet meer loslaat; ofwel een introjectie – een projectie naar binnen toe – van het object, ofwel een identificatie met de *positie* die het object inneemt. Het effect, ten slotte, kan definitief zijn, en een permanente structurerende functie hebben, die vanaf een vroeg tijdstip in het leven van het subject sturend werkt, of het kan tijdelijk zijn, een positie waar het subject doorheen gaat en die bijsturend werkt.

Bij de identificatie die lezen met zich meebrengt wordt enerzijds een appèl gedaan op primaire, allang gevestigde identificaties, ook die met totale objecten. Dit verklaart de intense werking van identificatie, ook wanneer de personages of hun situaties zich allermindst als aantrekkelijke posities presenteren. Deze vorm van identificatie roept oude, verdrongen herinneringen op. Anderzijds worden nieuwe, tijdelijke identificatieposities aangeboden. Deze kunnen bijsturend werken. Vanwege deze verschillen in identificatie is het enerzijds zo gemakkelijk om conventionele vrouw- en manbeelden op zich in te laten werken zonder zich te verzetten, terwijl het anderszins mogelijk is, dat nieuwe, verrassende beelden toch invloed hebben op het algehele complex van identificatieposities dat een lezer/es met zich meedraagt.

Wanneer we rekening houden met deze verschillende vormen van identificatie kan het project van lezen als randman naast dat van lezen als vrouw, opnieuw bekeken worden. Deze twee projecten gaan nu geheel verschillende vormen aannemen. Lezen als vrouw begint met het verwerpen en afbreken van vrouwbeelden voor zover die mannelijke projecties zijn. Tijdelijke deelidentificatie wordt in stelling gebracht. Doordat het dominante beeld van een vrouwelijke identiteit voor vrouwen vervreemdend want niet eigen is, kunnen zij deze constructie verwerpen en in polemische interactie daarmee een constructie van een vrouwelijke identiteit creëren. De teksten van Irigaray, Cixous en Adrienne Rich zijn zeer invloedrijke en uiteenlopende voorbeelden van dit project. Het inzetten van een eigen identiteit door vrouwen is dan per definitie een subversieve, kritische strategie, omdat het ingaat tegen de praktijk waarin mannen het voorrecht hadden die identiteit te definiëren. Het vereist een polemische instelling tegenover de eigen, aloude en steeds meegedragen beelden, waarbij vernieuwende identificatieposities bijsturend kunnen werken.

Het lezen als randman kan echter onmogelijk volgens het zelfde stramien verlopen. Het dominante beeld van een mannelijke identiteit kan niet zomaar als zijnde een projectie verworpen en vergeten worden. Dat beeld is door mannen zelf geschapen en uitgeleefd en die zin wel degelijk 'eigen'. Het is vooralsnog werkelijkheid. De volledige en primaire identificatieposities zijn sterker en daardoor

moeilijker te bestrijden met tijdelijke deelidentificaties. Het probleem van dit beeld is dat het op een andere manier vervreemdend werkt. Je kunt het niet zonder meer een projectie van de ander noemen, zoals dat bij het beeld van vrouwelijke identiteit het geval is. Het is door de eigen sekse gedefinieerd maar ten koste van andere subjecten, zodat het een agressieve orde in het leven roept en in stand houdt waarbij de 'andere' sekse op haar plaats gezet wordt. Het manbeeld moet niet conform het vrouwbeeld van vervreemdende fictie tot identificeerbare referentiepunt worden, maar het moet inhoudelijk, kwalitatief veranderen. opdat het een andere orde in het leven zal roepen.

Distantiëren van het dominante manbeeld is noch mogelijk, noch wenselijk. Het is onmogelijk omdat sekse-identiteiten niet zomaar inwisselbaar zijn. Men is zich altijd maar tot op zekere hoogte bewust van de momenten waarop en situaties waarin men conform een opgelegd beeld of patroon voelt en handelt. Het is ook niet wenselijk, omdat 'we' van het oude beeld moeten *leren*. Juist omdat dit beeld niet een weerslag van de ware aard van mannen is, maar een constructie, moeten 'we' proberen te begrijpen van welke mannelijke verlangens, angsten en belangen het dominante manbeeld een invulling of waarop het een antwoord is. Door eerst het traditionele beeld van mannelijke identiteit te begrijpen, dat wil zeggen door na te gaan wat het motiveert, kunnen 'we' vervolgens, wellicht tot alternatieven komen.

Stephen Heath stelt in *Men in Feminism* de volgende open vragen: Waarom is het vandaag de dag een genante vertoning wanneer mannen theorieën verkondigen over vrouwelijke seksualiteit en identiteit? En waarom is het zo interessant en relevant dat vrouwen vandaag de dag beweringen doen over mannelijke seksualiteit en identiteit? Zoals de twee projecten 'lezen als vrouw' en 'lezen als randman' niet symmetrisch zijn, zo zijn ook deze twee typen beweringen niet symmetrisch. Theorieën van mannen over vrouwen zijn voornamelijk zelfprojecties gebleken. Omdat mannen zichzelf graag zagen als logisch, rationeel en vergeestelijkt, ging het beeld van de vrouw automatisch de tegengestelde kwaliteiten vertonen. 'Wellicht zegt niets zoveel over het ideaalbeeld van de man als zijn uitbeelding van het "andere"', zegt van Boheemen naar aanleiding van Joyce's personage Molly.¹¹ Opmerkingen van vrouwen over mannelijke seksualiteit en identiteit zijn daarentegen niet van zulke omgekeerde zelfprojecties, maar een middel om de motivatie en belangen achter dominante vrouwbeelden te analyseren en te deconstrueren. Dit levert niet alleen de ruimte voor alternatieve vrouwbeelden op, maar ook een visie op mannelijke seksualiteit en identiteit.

Waarom hebben mannen tot nu toe vooral via omgekeerde zelfprojecties over hun eigen identiteit en seksualiteit gesproken? Is er iets in mannelijke seksua-

11. Christel van Boohemen, 'Epos en identiteit: Molly Bloom als voetstuk', in: *De Gids* 149 (1986), nr. 9/10, pp. 843-851.

liteit te beschamend om er op een directe manier over te praten? Je zou het haast gaan denken. Meer algemeen kan de Westerse neiging om ideeën aan de hand van dichotomieën te structureren als verklaring gelden. Dit verklaart wel de aard van het dominante vrouwbeeld als mannelijke projectie van zijn spiegelbeeld, maar nog niet waarom mannen zich liever via omgekeerde zelfprojecties dan door middel van directe beschrijvingen hebben proberen te definiëren.

De feministische deconstructie van de traditionele subjecttheorie is op verschillende manieren uitgekomen op de conclusie dat seksualiteit en identiteit constructies zijn. De mannen die deze conclusies delen zijn in theoretisch opzicht al randmannen: zij gaan ervan uit dat het dominante manbeeld, hoezeer ook dat in hun ervaring en beleving als levensecht bevestigd wordt, een constructie is die een werkelijkheid in het leven geroepen heeft en in stand moet houden. Dit theoretisch inzicht ondergraaft de stabiliteit van het traditionele beeld van het mannelijke subject en opent daarmee de mogelijkheid tot een analyse van dat beeld. Immers, hoe problematisch, lachwekkend of bevuilend dat beschamende aspect van mannelijke identiteit en seksualiteit ook is, het kan veranderen omdat het 'slechts' een constructie is. De praktijk van lezen en betekenis geven is een van de belangrijkste gebieden waarbinnen het geconstrueerd zijn van het subject zich laat gelden als construerend naar het beeld van dat subject. Daarom is reflectie over die praktijk een van de belangrijkste middelen voor mannen om hun eigen identiteit te onderzoeken en te veranderen.

Marlite Halbertsma 'Bürgerliches Brautpaar (Streit)'

Chemische huwelijken en vrijgezellenmachines bij
Hannah Höch en andere dadaïsten

'Bürgerliches Brautpaar (Streit)' is een fotocollage uit 1919 van Hannah Höch en meet 38 bij 30,6 centimeter.¹ (afb. 1) Het materiaal is oorspronkelijk als illustratie afgedrukt geweest in kranten of tijdschriften. In deze collage – (fotomontage was de oorspronkelijke dadaïstische benaming) – is er sprake van drie verschillende soorten beeldmotieven:

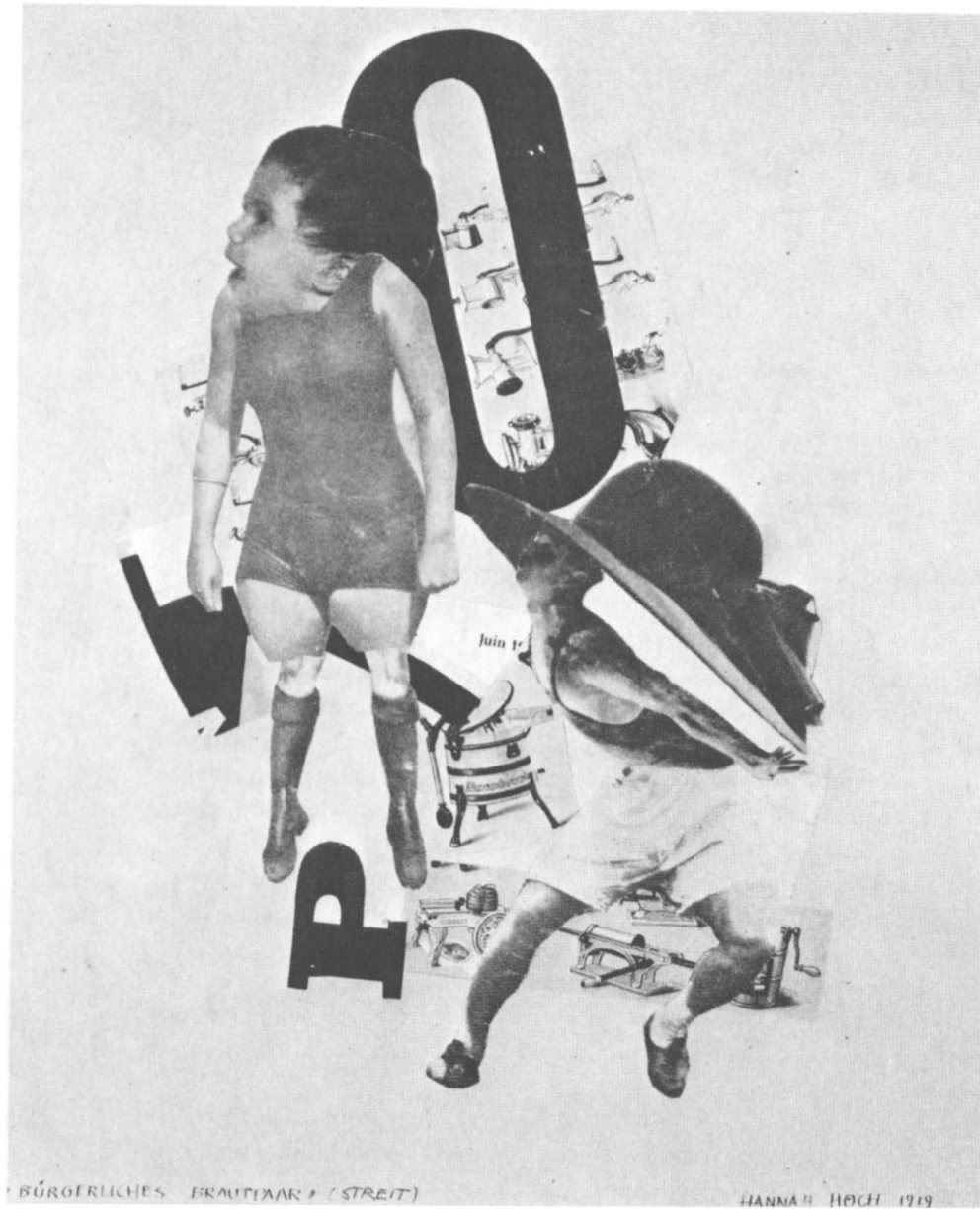
Ten eerste wordt de bovenste laag gevormd door twee menselijke figuren, die elk weer uit verschillende fragmenten zijn opgebouwd: links een vrouwelijke figuur met een groot kinderhoofd dat zonder nek is geplant op een volwassen vrouwenlichaam in badpak met gebalde vuisten. Dit lichaam rust op twee jongensbenen met hoge schoenen en kniekousen. Het hoofd kijkt links uit het beeld. Rechtsonder staat een mannelijke figuur, die eveneens uit drie delen bestaat. Zijn bovenlichaam, gehuld in een sportief hemd, is sterk gedraaid. Op zijn rug torst hij als een soort schild een enorme dameshoed. Zijn onderlichaam past niet bij het bovenlichaam: het is veel groter en loopt de andere kant op. Ook het onderlichaam is sportief: hij draagt enorme shorts en gym schoenen.

Ten tweede zijn er de letters: een grote O, een kleinere P en letterfragmenten. Precies in het midden van de voorstelling staat in een veel kleiner corps, 'Juin 19'.

De onderste laag, ten slotte, in het midden van het vlak, is die van de huishoudelijke machines: allerlei typen vleesmolens, een wasmachine (of een soort karnton?), een soort worstmachine en, nauwelijks zichtbaar, machines om vlees te snijden.

De compositie van de verschillende figuren wordt gevormd door een lichte diagonaal van linksboven naar rechtsonder. De letter O vervult in deze compositie een dominante functie. Geen van de motieven staat precies horizontaal of verticaal in het vlak. De diagonaal loopt van de letter O via de arm van de vrouw en het bovenlichaam van de man met de hoed. Daar tegenin bewegen zich de zwakkere

1. De collage bevindt zich in privé-bezit. Het kunstwerk is afgebeeld in: Gotz Adriani (red.), *Hannah Höch. Fotomontagen, Gemälde, Aquarelle*. Keulen 1980, p. 115

1. Hannah Höch, *Burgerlijk bruidspaar (Strijd)*, 1919

diagonalen van de letterfragmenten en het sterk naar links gedraaide onderlijf van de man. Ook 'Juin 19' beweegt zich tegen de diagonaal in.

Er zijn dus verschillende beeldelementen, die duidelijk van elkaar zijn afgebakend. Ze vormen geen gehelen, in zichzelf noch met andere elementen. Er is sprake van een 'vallende' compositie, waarbij de hoofdas wordt onderbroken door de kijk- en houdingsrichting van de menselijke figuren en door kleinere verstrooide motieven.

Het karakteristieke woord voor deze collage zou heterogeniteit kunnen zijn: de compositie is niet (harmonisch) gesloten; de beeldelementen worden niet ondergeschikt gemaakt aan een door de kunstenaar opgelegde esthetische orde (ze blijven herkenbaar als iets anders); de beeldelementen zijn qua betekenissen op het eerste gezicht niet verwant.

Interpretaties

Van dit gelaagde kunstwerk zijn verschillende interpretaties mogelijk. In het onderstaande wil ik kort twee mogelijke interpretaties de revue laten passeren: de 'klassieke kunsthistorische' en de 'klassieke feministische'. Daarna wil ik dieper ingaan op een vraagstelling die zowel afscheid neemt van de klassieke kunsthistorische als van de feministische. Stelt de eerste vorm van vraagstelling niet de vraag naar het aspect van het vrouwelijke in het oeuvre van Hannah Höch, de tweede beziet juist al het werk vanuit de kennis dat Hannah Höch een vrouw was. Ik zou het werk van Hannah Höch willen interpreteren op een wijze die beide aspecten recht doet: de collage 'Bürgerliches Brautpaar (Streit)' als het werk van een dadaïstische kunstnares, waarbij de begrippen 'dada', 'kunstenaar' en 'kunstnares' alle van even groot belang zijn.

Volgens klassiek kunsthistorisch recept zou je een reeks van kunstwerken kunnen bespreken die bruidsparen afbeelden, te beginnen bij het Arnolfiniportret van Van Eyck uit 1434 tot de spookbruiden van Munch, Thorn Prikker en Toorop. In deze opsomming zouden symbolistische opvattingen over de bruid kunnen aansluiten bij wat Hannah Höch laat zien: wat voor de symbolisten nog een raadsel was, is bij haar als dadaïste een puzzel geworden.

De figuren kijken weliswaar dezelfde kant op, maar hun lichamen bewegen elk in een andere richting. De vrouw is deels kind, deels vrouw maar ook deels jongen. De man is duidelijk volwassen, maar draagt een enorme dameschoed.² Het zwempak laat de vormen van de vrouw goed uitkomen, waar de sportbroek van de man juist alles verhuult. De seksuele relaties die deze figuren met elkaar zouden

2. In reminiscentie aan de hoed van Giovanni Arnolfini?

kunnen aangaan blijven onduidelijk. De vrouw toont een lichaam, dat echter door het degelijke badpak van iedere erotiek wordt gevrijwaard; de man toont niets en suggereert misschien van alles.

De tegenstellingen verlopen niet volgens een schema actief-passief: de vrouw is wel degelijk actief, getuige haar zwempak, haar gebalde vuisten en het degelijke schoeisel. Alleen: hoe kan ze met deze man uit de voeten die zich onder een hoedje laat vangen?

Sportkleden zijn niet erg toepasselijk voor een bruidspaar, misschien verwijst het naar de opkomst van de massasport vlak na de Eerste Wereldoorlog, of het verwijst naar het huwelijk als een (wed)strijd. De noties ‘gezond sporten’, ‘huwelijk’, ‘strijd’ cirkelen rond lichamelijkeheid, al is de natuur hier, behalve in het woordje ‘Juni 19’ afwezig. Dat kan natuurlijk verwijzen naar het moment van ontstaan, maar ook naar juni als de braakmaand, waarin de akker tussen twee oogsten in omgeploegd ligt. De enorme letter O – een trouwring? – verbindt zo wat nauwelijks verbonden kan of wil worden. De overige letters wijzen misschien ook naar een verstoorde communicatie. Het enige wat nog goed functioneert, zijn de machines.

Op dit punt van de analyse aangekomen kunnen we makkelijk de overstap maken naar de klassiek feministische interpretatie: we hoeven slechts te verwijzen naar Hannah Höch's eigen gespannen relatie met Raoul Hausmann³, haar ironische omgang met het feminisme in datzelfde jaar 1919⁴, nieuwe opvattingen over vrouwelijke seksualiteit in de Weimarrepubliek⁵ en alles valt op zijn plaats.

In de oudere kunsthistorische literatuur over Dada wordt Hannah Höch slechts marginaal genoemd, en dan vaak alleen in relatie met Raoul Hausmann. Typerend is de manier waarop Hans Richter zich haar herinnert in 1965: ‘Maar hoe raakte Hannah Höch, een rustig meisje uit het stadje Gotha (...) verwickeld in de beslist zeer onrustige Berlijnse Dadabeweging? Bij de eerste Dadatentoonstelling toonde ze alleen collages. Haar stemmetje werd gesmoord in het geschreeuw van haar mannelijke collega's. Maar wanneer ze de gastvrouw was bij bijeenkomsten in Hausmann's atelier maakte ze zichzelf snel onmisbaar, zowel door het scherpe contrast tussen haar nonachtige gratie en het bokseergedrag van haar mentor als ook door de sandwiches, het bier en de koffie die zij op de een of andere manier, ondanks het geldgebrek, wist te versieren. Op die avonden kon ze haar zachte maar goed gearticuleerde stem laten horen. Wanneer Hausmann de stelling van de anti-

3. Karin Thomas, ‘Hannah Höch, das “tüchtige Mädchen” – mit einem feministischen Fragezeichen’, In: Adriani, *Hannah Höch*, pp. 79-97.

4. Gertrud Julia Dech, *Schnitt mit dem Küchenmesser Dada durch die letzte Weimarer Bierbauchkulturepoche Deutschlands*. Münster 1981.

5. Maud Lavin, ‘Androgynie en de rol van het kijken. Fotomontages van Hannah Höch in Weimar-Duitsland’, in: *Lust en Gratie*, nr. 19, 1988, pp. 24-44.

kunst poneerde, sprong zij in de bres voor de kunst en voor Hannah Höch. Een braaf meisje.⁶

Latere publikaties⁷ hebben dit beeld bijgesteld: Hannah Höch is een oorspronkelijke, zelfstandige kunstenares die het repertoire van Dada heeft verrijkt met het medium van de foto-collage, waarvan zij, eerder dan Raoul Hausmann, als de uitvindster kan worden beschouwd.

De nieuwere feministische literatuur behandelt echter, net zoals de oudere dat deed, het werk van Hannah Höch sterk vanuit haar biografie. Autarkie, androgynie, biseksualiteit: alles is op een bepaald moment in haar leven wel aanwezig en wordt zonder veel bezwaren ook in haar werk teruggevonden. Deze werkwijze verschilt au fond weinig met de oudere, al wordt hier de zaak omgedraaid: Raoul Hausmann en Til Brugman worden tot voetnoten in Höchs biografie.

In het onderstaande volgt een analyse van deze collage die dichter blijft bij de dadaïstische iconografie en Hannah Höch minder apart zet van de overige dadaïsten. Het veelvuldig voorkomen van bruidsparen, gedemonteerde vrouwen en machines is namelijk niet beperkt tot het oeuvre van Hannah Höch, maar is ook eigen aan het werk van bijvoorbeeld Marcel Duchamp, Max Ernst (afb. 2), Francis Picabia en Kurt Schwitters. Hannah Höchs collage kan mijns inziens worden gezien als een ironische omgang met deze specifieke dadaïstische thematiek.

Het chemisch huwelijk

In het *Symposion* van Plato vertelt Aristophanes dat er vroeger drie geslachten waren: het mannelijke, het vrouwelijke en het androgyn. Al deze drie geslachten waren ronde wezens met twee ruggen en vier armen en benen. Ze waren heel sterk en vielen de goden aan. Daarom besloot Zeus ze in tweeën te snijden.⁸

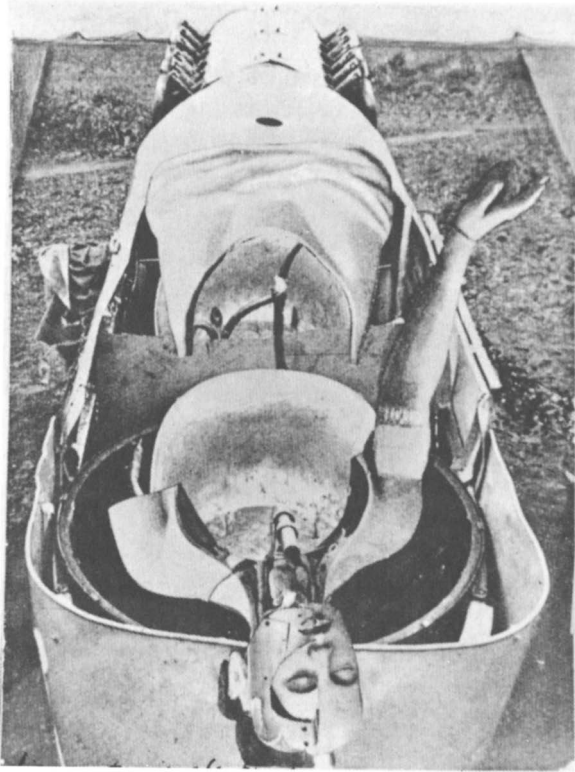
Deze deling van wat ooit één was, is de straf van Zeus voor de opstand van de mens tegen de goden. Deze 'zondeval' betekent een onherstelbaar verlies, een nooit meer goed te maken deling tussen onsterfelijke goden en sterfelijke mensen, maar ook tussen de mensen onderling, die altijd op zoek blijven naar hun wederhelft.

In de alchemie tussen grofweg 1400 en 1650 probeerde men deze scheiding tussen het menselijke en het goddelijke op te heffen door het zoeken naar de Steen

6. Hans Richter, *Dada. Art and Anti-Art*. Londen 1965, p. 132.

7. Behalve de bovengenoemde titels kunnen nog vermeld worden: Hermert Remmert en Peter Barth (red.), *Hannah Höch. Werke und Worte*. Cat. Galerie Remmert en Barth, Berlijn 1982, en Götz Adriani (red.) *Hannah Höch 1889-1978. Collagen*. Cat. Institut für Auslandsbeziehungen, Stuttgart 1984.

8. Platoon, *Dialogen*. Utrecht-Antwerpen 1972, pp. 15-16.

2. Max Ernst, *De anatomie als bruid*, 1921

der Wijzen, die onsterfelijkheid beloofde aan degene die hem bezat.⁹ Het chemische proces in de winning van de meest zuivere stof, die de Steen der Wijzen is, verloopt in vier fases: *conjunctie* (het verbinden van de tegendelen, oftewel het chemisch huwelijk), *multiplicatie* (de gevolgen van dit huwelijk), *putrefactie* (verrotting, dood, scheiding van de elementen) en de *resurrectie* (wassen en reinigen van het bedorven materiaal).

Bij de conjunctie worden zwavel en kwik bij elkaar gebracht, ze 'huwen' als man en vrouw, als Adam en Eva, Aarde en Water, Sol en Luna. In de alchemistische literatuur worden verbindingen altijd weergegeven als huwelijken of als andro-

9. Zie voor de geschiedenis en de kunsthistorische betekenis van de alchemie: Jacques van Lennep, *Alchemie. Bijdrage tot de geschiedenis van de alchemistische kunst*. Brussel 1984, en de catalogus *Het is niet alles goud... alchemistische praktijk en filosofie*. Kunsthistorisch Instituut van de RU, Groningen 1989.

gyne wezens.¹⁰ Na de vrolijke multiplicatie met borrelende belletjes in de vloeistof komt de putrefactie, die zwart is. Op sommige afbeeldingen hakken gewapende mannen de androgyn in tweeën, het lichaam lijkt zelfs gecasteerd.¹¹

Er zijn zeer sterke aanwijzingen dat Marcel Duchamp zich diepgaand heeft beziggehouden met alchemie.¹² Bruiden komen in zijn vroege schilderijen veel voor. Langzaam ontwikkelen zich uit die bruiden distilleerkolven en aan chemische, alchemistische processen herinnerende vormen: het 'Large Glass' (1915-1923) met de titel 'La Mariée mise à nue par ces célibataires, même', of in het Engels 'The Bride stripped bare by her Bachelors, Even', kan gelezen worden als een moderne twintigste-eeuwse variant van het alchemistische 'reinigen van de steen', waarbij het bovenste gedeelte van het Large Glass beschouwd kan worden als het domein van het veranderde (zich verpoppende?) vrouwelijke element, nadat het door de vrijgezellen in het onderste gedeelte werd benaderd (afb. 3).

De verbinding van de tegengelden tot een perfect paar, tot de androgyn, is een droom die vooral in de negentiende-eeuwse en vroeg-twintigste-eeuwse kunst en literatuur veel voorkomt als symbool voor puurheid en ongereptheid, maar ook als symbool voor de ware kunstenaar, die zijn vrouwelijke natuur moet ontwikkelen om tot kunst te komen (Baudelaire).¹³ Deze droom wordt vooral door mannen gedroomd en is misschien te verklaren uit het verlangen geheel autonoom te zijn, kant-en-klare voorwerpen te fabriceren die onttrokken zijn aan het proces van geboorte, groei en vergankelijkheid.¹⁴

Deze droom kan echter geen werkelijkheid worden. In de 'Chants de Maldoror' beschrijft De Lautréamont een schone jonge man op de Parijse boulevard als zo schoon als de toevallige ontmoeting op een snijtafel van een naaimachine en een paraplu: het mannelijke en het vrouwelijke zijn in feite onverenigbaar, hun vereniging kan alleen maar aflopen met de dood (de snijtafel). Bij Duchamp in het Large Glass bereiken de vrijgezellen de Bruid ook niet echt; het voert in ieder geval tot een transformatie van de Bruid, misschien wel tot de dood (zie haar vorm als een soort afgestroopt skelet).

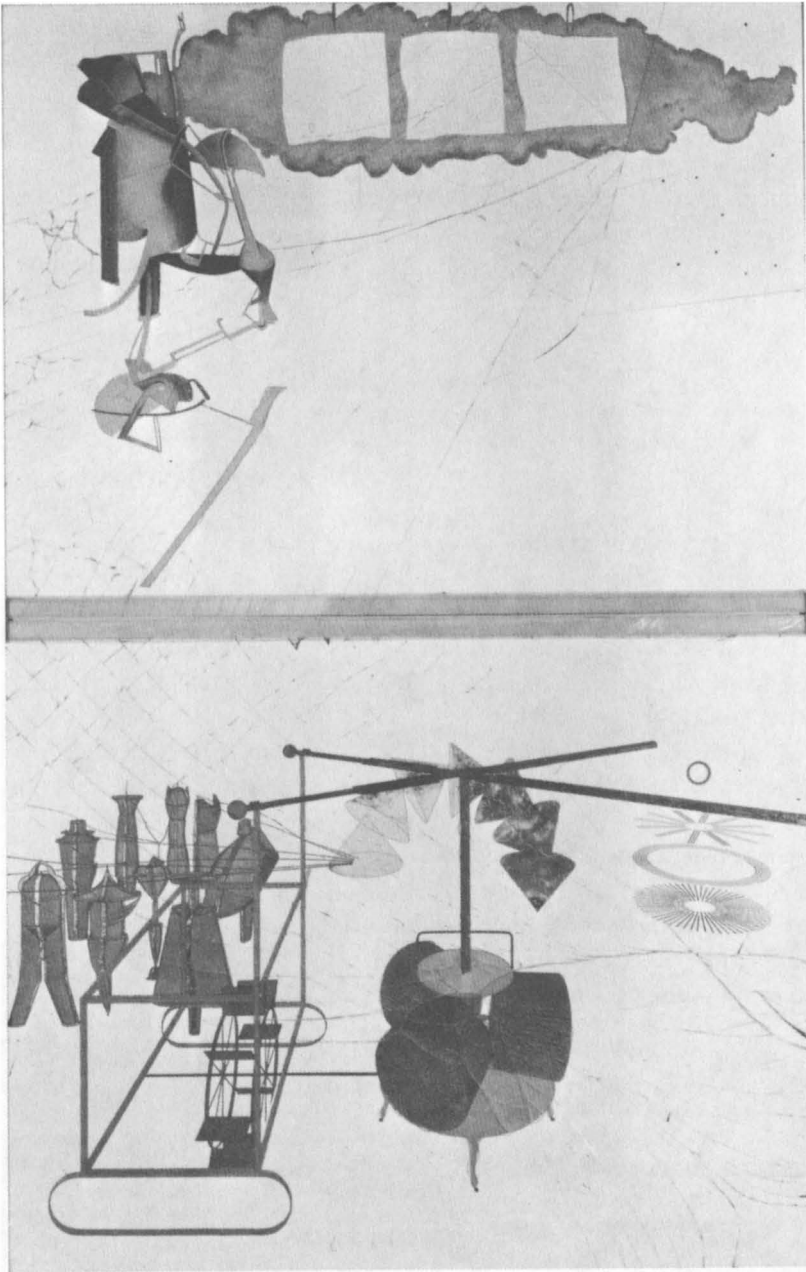
10. Bij Plato in het *Symposion* stammen de mannen af van de zon, de vrouwen van de aarde en de androgynen van de maan, omdat die aan beide deelheeft. Platoon, a.w. p. 27.

11. Zie bijvoorbeeld bij Van Lennep de prachtige miniaturen uit de zestiende-eeuwse *Splendor Solis* (afb. 175 en 176). Het scheikundig proces werd niet beschreven in 'wetenschappelijke' termen maar door middel van beeldspraak. De illustraties in de talrijke alchemistische verhandelingen laten ook niet zien wat er 'echt' gebeurde in de distilleerkolven, maar verbeelden weer die beeldspraak.

12. John F. Moffit, 'Marcel Duchamp: Alchemist of the Avant Garde', in: *The Spiritual in Art: Abstract Painting 1890-1985*. Cat. Los Angeles County Museum en Haags Gemeentemuseum 1987, pp. 257-273; John Golding, *Marcel Duchamp: The Bride Stripped Bare by her Bachelors, Even*. Londen 1973.

13. Zie voor dit thema: *Androgyn . Sehnsucht nach Vollkommenheit*. Cat. Neue Gesellschaft für bildende Kunst, Berlijn 1986.

14. Bazon Brock, 'Jungfrauenerzeugung und Junggesellenmaschine', in: *Der verzeichnete Prometheus*. Cat. Museum Folkwang Essen 1988, pp. 54-60.

3. Marcel Duchamp, *Het grote glas*, 1915/1923

De verbinding tussen de tegendelen is dus onmogelijk, maar wel gewenst. De gewenste vereniging betekent tegelijk de dood of een transformatie die zich onttrekt aan ons voorstellingsvermogen, want het subject wordt in deze transformatie opgeheven.¹⁵ Een ik kan zich namelijk niet anders definiëren dan als een mannelijk of een vrouwelijk subject.¹⁶

Bij Duchamp voltrekt de totale metamorfose na de conjunctie zich louter op het gebied van de kunst: het krukje en het fietswiel¹⁷ uit 1913-1914 of het urinoir uit 1917 worden puur door het ingrijpen van de kunstenaar als alchemist verlost van hun nederige status als gebruiksvoorwerp en bevorderd tot de heerlijkheid van kunstwerk. Hierbij wordt stof tot goud, maar de prijs die de kunstenaar er voor betalen moet, is hoog: het opgeven van iedere communicatie.

In het oeuvre van Hannah Höch zijn tamelijk veel androgynen te vinden, bijvoorbeeld de versmeltende foto van haar en Raoul Hausmann uit 1919; 'Equilibre' uit 1925; 'Aus einem ethnographischen Museum Nr. IX' circa 1926; of 'Dompteuse' uit 1930. In onze collage 'Bürgerliches Brautpaar (Streit)' is de vrouw mannelijk, gezien de jongensbenen en het schoeisel; en de man vrouwelijk door de dameshoed.

Het boeiende bij Hannah Höch is dat ze in deze collage het androgyn niet zozeer lichamelijk typeert. Hier zijn het duidelijke *culturele* androgynen die als mannelijk/vrouwelijk worden getypeerd door culturele verwijzingen als kleding en schoeisel.

Anders dan de meeste androgynen zijn ze het tegendeel van harmonisch, zijn ze niet tijdloos en staan ze bepaald niet voor een ideale toestand: het zijn *moderne* androgynen, moderne *constructies*, die echter niet functioneren. Want androgynen kunnen zich niet voortplanten. Op deze onvruchtbaarheid wordt speels gezinspeeld door de sportkleding: sport is iets wat je uitsluitend met je lichaam doen kunt en tegelijk is het volstrekt a-seksueel. Sport werd juist voor jonge mensen aangeraden om een teveel aan seksuele aandrift op 'gezonde' wijze kwijt te raken. In tegenstelling tot seks en arbeid wordt er bij sport door het lichaam niets geproduceerd.

'Huwelijk' als dagelijkse banale realiteit tegenover de hooggespannen verwachtingen van versmeltende en produktieve tweezaamheid, wordt in deze collage evenzeer aangesproken als het fenomeen kunst, dat die dagelijkse werkelijkheid kan transformeren en overstijgen. Het probleem van de communicatie –

15. Wat betreft de verbinding tussen het mannelijke scheppingsproces en de dood: Klaus Theweleit, *Buch der Könige. Orpheus und Euridike*. Basel/Frankfurt 1988.

16. Duchamp gaf zichzelf op de foto van Man Ray als androgyn daarom ook een nieuwe naam, waarin tegelijk het oude Marcel bewaard is gebleven: Rose Sélavy.

17. Krukje en fietswiel kunnen ook worden opgevat als de verbinding (penetratie) van het mannelijke en het vrouwelijke, waarbij het vierkante tevens wordt verbonden met het ronde, in alchemistentaal 'de kwadratuur van de cirkel'. Zie Van Lennep, a.w. p. 187, afb. 122.

een van de centrale probleemstellingen in het dadaïsme, men denke maar aan de gedichten van Hugo Ball of Kurt Schwitters – wordt aangesneden in het opnieuw gebruiken van de beeldfragmenten, die hun oude betekenissen niet geheel hebben verloren. ‘Huwelijk’ als ‘Strijd’ is het gemis van communicatie tussen twee partners (als tussen kunstenaar en beschouwer) die geacht worden elkaar woordeloos te verstaan.

De relaties tussen deze echtelieden drukken hetzelfde uit als in de behandeling van het materiaal is gebeurd, dat in een proces van conjunctie, multiplicatie, putrefactie en resurrectie alchemistisch bijeen werd gebracht. Ooit werd de zichtbare wereld langs chemische weg verbonden met de fotografische afbeelding, daarna werd het vermenigvuldigd, toen wreed gescheiden en toen zou er iets eenmaligs kunnen ontstaan van een hogere orde: het kunstwerk. Maar dit dadaïstische kunstwerk is geen harmonisch kunstwerk en daarom blijven de verschillende fases zichtbaar.

Vrijgezellenmachines

Na het eten van de boom der kennis¹⁸ kwam de mens in conflict met God. Dit conflict, zo dachten de alchemisten, kon worden opgelost, als men eenmaal het recept voor de Steen der Wijzen wist. De tragiek lag echter hierin dat men bij het samenstellen van de receptuur dezelfde kennis nodig had, die nu juist tot dit conflict geleid had.

Na de zondeval leefden de mensen wel gescheiden van God, maar verbonden met de natuur. Toen kwam de tweede zondeval: de wetenschappelijke revolutie met in haar kielzog de industriële. Niet alleen werd de mens van de natuur gescheiden, maar ook onderling raakten de mensen van elkaar vervreemd. Wie het perspectief beheerst, kan de natuur beter weergeven, maar tussen hem en de natuur staat de barrière van die kennis: een rasterwerk, zoals te zien in Dürers bekende gravure uit 1525 in diens ‘Unterweisung der Messung’ (afb. 4), waar een weelderige dame wordt getekend door een verbeterd kunstenaar die meer oog heeft voor het raster dan voor haar.

De tekenaar Grandville bekritiseert deze nieuwe manier van omgaan met de werkelijkheid grandioos in zijn boek *Un autre monde* uit 1846: mensen zijn machines, dode dingen komen tot leven. Het ouderwetse geloof dat zon en maan elkaar omhelzen bij een zonsverduistering wordt door Grandville in de prent ‘Une Éclipse conjugale’ (afb. 5) letterlijk zo uitgebeeld. Maar op de aardbol daaronder staan geen *mensen* meer die metafysische verklaringen zoeken. De transformatie

18. Zoals te zien op Hannah Höchs collage ‘Der Baum der Erkenntnis’ uit 1926.

4. Albrecht Dürer, *Perspectiefonderwijs*, 1525

5. Grandville,
*Echtelijke
zonsverduistering*, 1844

van zon en maan tot 'Echtelijke zonsverduistering' wordt op de aarde herhaald in getransformeerde mensen, die slechts uit apparaten, telescopen, bestaan.¹⁹ De telescoopmensen van Grandville kunnen worden vergeleken met de vrijgezellen van Duchamp, die bij de transformatie van de Bruid aanwezig zijn. Zij zijn ook geen mensen van vlees en bloed meer, maar mechanische figuren, 'het kerkhof van livreen en uniformen' noemde Duchamp ze.

Door de komst van de machine vervreemdt de mens niet alleen van de natuur, maar ook van zichzelf: hij ziet zichzelf ook als een machine. In het Large Glass is het een machine (de chocolademolen) die de vrijgezellen aandrijft. Zonder tussenkomst van een hulpstuk – waarbij het onduidelijk is wie de machine is en wie het verlengstuk daarvan – zijn relaties tussen de mens en de natuur, tussen mensen onderling, en tussen mannen en vrouwen, niet meer mogelijk.

Tallose dadaïsten hebben mannen en vrouwen – en hun relaties – afgebeeld als een soort machines.²⁰ Natuurlijke scheppende processen (voortplanting, arbeid, kunst) worden hier opgevat als machinale processen: denk aan de foto van Raoul Hausmann en Hannah Höch op de 'Erste Internationale Dada-Messe Berlin' in 1920 naast de affiche 'Die Kunst ist tot. Es lebe die neue Maschinenkunst Tatlins' (afb. 6).

Mensen, voor zover nog herkenbaar, zijn paspoppen à la De Chirico of een soort robotten – zoals de poppen die Hannah Höch zelf ook maakte.²¹ In Höchs aquarel 'Bürgerliches Brautpaar' uit 1920 (afb. 7) huwt de stijf aangeklede bruidegom (eerder een etalagepop) een paspop-bruid, waarbij hij angstvallig zijn hoge hoed voor zijn geslacht houdt. Hoewel de achtergrond, de coulisse van een oud Duits stadje, een belofte inhoudt van geborgenheid en traditie, wijzen de kachel en de koffiemolen op de banale moderne realiteit van het huwelijk.

Machines, huishoudmachines met name, komen veel voor in het werk van Hannah Höch. Anders dan bij haar dadacollega's zijn de machines bij haar bijna altijd intact en herkenbaar en functioneren ze nog. Vergeleken met de mannelijke

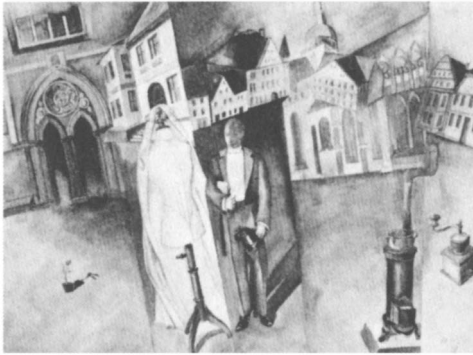
19. Zie voor de betekenis van hulpstukken: Theweleit a.w., pp. 76 e.v. In het Large Glass is ook een kijkgat opgenomen: het kunstwerk is een werktuig om iets anders mee gade te slaan (vergelijk ook Duchamps veel latere 'Etant Donnés' uit 1946-1966: het kunstwerk als peepshow). Eerder dan Gérôme 'Phryne voor de rechters' uit 1861 geloof ik dat deze prent van de in de negentiende eeuw zeer populaire Grandville de inspiratie voor Duchamps Large Glass is geweest. Zie ook Eberhart Roters, 'Die Opferung und Verklärung der Braut', in: *Androgyn*, a.w. (noot 13), pp. 127-144.

20. Je kunt aan het opnoemen blijven: van Max Ernst '1 Kupferblech, 1 Zinkblech, 1 Gummituch, 2 Tastzirkel, 1 Abflussfernrohr, 2 Rohren der Mensch' uit 1919-20 of diens 'Die Anatomie als Braut' 1921, tot Kurt Schwitters' 'Konstruktion für edle Frauen' uit 1919 of de vele liefdesparen bij Francis Picabia, zoals de 'Parade Amoureuse' uit 1917.

21. Hanne Bergius, 'Der Da-Dandy – Das "Narrenspiel aus dem Nichts"; Eberhard Roters, Mechanomorphosen. Mechanomannequins, Metamaschinen', in: *Tendenzen der zwanziger Jahre*. Cat. Berlin 1977, pp. 3/12-3/30 en pp. 3/42-3/50, en Julia Dech, 'Marionette und Modepuppe, Maske und Maquillage – Beobachtungen am Frauenbild von Hannah Höch', in: Adriani, *Hannah Höch*, a.w. (noot 1), pp. 97-103.

6. Raoul Hausmann en Hannah Höch voor hun werken op de *Erste Internationale Dada-Messe*, Berlijn 1920

7. Hannah Höch, *Burgerlijk bruidspaar*, 1920

dadaïstische machines is de sfeer bij Hannah Höch tamelijk vreedzaam en niet agressief en destructief.

Kurt Schwitters, zeer bevriend met Hannah Höch en persoonlijk de vriendelijkheid en zachtaardigheid zelve, roept in 1921 in een tekst over het dadaïstische theater, de Merzbühne, visioenen op van boosaardige mannelijke en vrouwelijke voorwerpen die elkaar huwen in termen van deformatie en explosie.²² In de portretten die Raoul Hausmann in 1920 van Hannah Höch en zichzelf maakte, is het Hausmann, niet Höch,²³ bij wie draden en spanningsmeters aan zijn hoofd zijn aangesloten.

22. 'Man nehme Zahnarztbohrmaschinen, Fleischhackmaschinen, Ritzenkratzer von der Strassenbahn, Omnibusse und Automobile, Fahrräder, Tandems und deren Bereifung, auch Kriegersatzreifen und deformiere sie. Man nehme Lichte und deformiere sie in brutalster Weise. Lokomotiven lasse man gegeneinander fahren (...). Dampfkessel bringe man zur Explosion zur Erzeugung von Eisenbahnquäl. Man nehme Unterröcke und andere ähnliche Sachen, Schuhe und falsche Haare, auch Schlittschuhe und werfe sie an der richtigen Stelle, wohin sie gehören, und zwar immer zur richtigen Zeit. Man nehme meinentwegen auch Fußangeln, Selbstschüsse, Höllenmaschinen, den Blechtisch und den Trichter, natürlich alles in künstlerisch deformiertem Zustande. Schläuche sind sehr zu empfehlen. (...) Menschen selbst können auch verwendet werden. Menschen selbst können auf Kulissen gebunden werden. Menschen selbst können auch aktiv auftreten, sogar in ihrer alltäglichen Lage zweibeinig sprechen, sogar in vernünftigen Sätzen. Nun beginne man die Materialien mit einander zu vermählen. Man verheirate z. B. die Wachstuchdecke mit der Heimstättenaktiengesellschaft, den Lampenhalter bringe man in Verhältnis zu der Ehe zwischen Anna Blume und dem Kammerton a. (...) Man lasse den Menschen auf den Händen gehen und auf seinen Füßen einen Hut tragen, wie Anna Blume (Katarakte). Schaum wird gespritzt. Und nun beginnt die Glut musikalischer Durchtränkung. Orgeln hinter der Bühne singen und sagen 'Fütt, Fütt'. Die Nähmaschine rattert voran.' Kurt Schwitters in: *Kurt Schwitters*. Cat. Galerie Gmurzynska, Keulen 1979, pp. 48-49.

23. Vergelijk ook Hausmanns beroemde 'Mechanischer Kopf, die Geist unserer Zeit' uit 1919 met Höchs poppen.

Michel Carrouges heeft in een beroemd artikel uit 1954²⁴ de eigenschappen van deze metaforische machines gerubriceerd, helaas bespreekt hij alleen maar het werk van mannen. Hij noemt dit soort machines ‘vrijgezellenmachines’, omdat ze niets voortbrengen, ondanks hun activiteiten. De liefdesdrift wordt omgezet in doodsdrift. De machines bestaan vaak uit twee elementen, die als mannelijk en vrouwelijk kunnen worden getypeerd.

Deleuze en Guattari leunen sterk op Carrouges in hun beschrijving van de wensmachines.²⁵ In hun ogen echter produceren de wensmachines alleen plezier, dat auto-erotisch of automatisch genoemd kan worden: het verder van alles vervreemde lichaam produceert het gevoel van ‘ik voel’. Deze wensmachines werken alleen gestoord, de machine-onderdelen zijn tegelijk de brandstof – uiteindelijk exploderen ze.²⁶

Zoals gezegd zijn de machines bij Hannah Höch vaak intact, productief en herkenbaar. In de grote collage ‘Schnitt mit dem Küchenmesser Dada durch die letzte Weimarer Bierbauchkulturepoche Deutschlands’ uit 1919²⁷ rukken van alle kanten de machines en de machine-onderdelen op, bijna altijd gecombineerd met mannelijke figuren. Het centrum van de voorstelling wordt echter ingenomen door de toen beroemde danseres Nidda Impekoven, die jongleert met het hoofd van Käthe Kollwitz. Lichaam en hoofd zijn hier, zoals bijna in al het werk van Hannah Höch, wel gescheiden – Nidda als de lichamelijke kunstenaar, Käthe als de verstandelijke – maar de vrouw is geen machine. Waar mannen de verschillende scheppende functies van de mens – reproductie, productie en creativiteit – uiteindelijk als onverzoenlijk, tegenstrijdig en destructief beleven, is voor Hannah Höch de machine veel minder in negatieve zin de metafoor voor de moderne kunstproductie. Kunstenaar en machine zijn geen onverzoenlijke grootheden.²⁸

24. Opnieuw afgedrukt als ‘Istruzioni per l’uso/Directions for use’ In: *Le Macchine Celibi/The Bachelor Machines*. Cat. Biennale, Venetië 1975, pp. 21-48. Hij bespreekt hierin het Large Glass van Duchamp, maar ook het folterwerktuig in Kafka’s verhaal ‘In de strafkolonie’ en verder machines bij Poe, Jarry en Roussel. Als oervorm ziet hij de al genoemde ontmoeting van de paraplu en de naaimachine op de snijtafel.

25. Gilles Deleuze en Félix Guattari, *L’Anti-Oedipe*. Parijs 1972.

26. De activiteiten van de vrijgezellen in het Large Glass leiden tot niet veel meer dan tot de grote cirkels rechts, die Duchamp ‘verblindende modderspatten’ noemde (want van masturberen werd je vroeger blind). Hun activiteit staat in een moeizame relatie tot wat er boven gebeurt. De bruid wordt ‘gestript’, maar tegelijk verandert ze, verpopt ze zich: de vrouwelijke metamorfose is een andersoortige, die kennelijk voor Duchamp niet tot de aardse mogelijkheden behoort. Hij noemt dat gedeelte dan ook ‘de Melkweg’.

27. Een uitvoerige analyse bij Dech (noot 4). De collage is op afb. 4 te zien links van de figuren.

28. Dit ‘positieve machinebewustzijn’ spreekt mijns inziens ook uit de uiterst vrolijke collage ‘Das schöne Mädchen’ uit 1920.

Seksuele relaties als metafoor

Rond de eeuwwisseling is er sprake van een hausse aan literatuur, van wetenschappelijk tot populair-wetenschappelijk en pseudo-wetenschappelijk, rond de vraag wat de man en de vrouw van elkaar onderscheidt.²⁹ Kenmerkend voor veel van deze publikaties was dat op grond van zeer ongelijksoortig materiaal conclusies werden getrokken ten aanzien van 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid', waarbij man en vrouw bijna altijd als tegengesteld gezien werden. De discussie over mannelijkheid en vrouwelijkheid verhulde vaak maar nauwelijks dat het werkelijke onderwerp de seksualiteit was, of liever gezegd, het probleem van de seksualiteit.

Tegelijk werden andere problemen besproken in termen van de seksualiteitsdiscussie.³⁰ Het probleem van de scheppingskracht van de kunstenaar, sinds de Romantiek gelokaliseerd tussen Natuur en Geest, keerde, zoals Nike Wagner het mooi formuleert, terug, 'vervat in de taal die de door het erotische probleem behekte moderne kunst sprak, in de metafoor van de seksuele relatie. Bij Kraus is het het verlangen naar een totale volledig zuivere vorm, die het ideaal van de aldoor scheppende man en de aldoor seksuele vrouw laat ontstaan.'³¹

Deze seksuele metafoor wordt met name door Kraus gebruikt in zijn pogen de ware aard van de taal en het schrijven te definiëren. De eeuwig scheppende man staat tegenover de altijd seksuele vrouw. Uiteindelijk is de schrijver alleen met de taal en valt daarmee in opperste autarkie samen. De ware schrijver/kunstenaar heeft daarbuiten niets nodig, evenals de opperste seksuele lust die van de zelfbevredestiging is.³² De hoogste lust is die van de geest, die geheel van het lichamelijke-geslachtelijke is losgekomen – tot de dood de laatste verlossing biedt.³³

In dit koor van mannelijke stemmen die het vrouwelijke willen bestemmen, mengen zich vrouwelijke. Hoewel ook zij zich niet geheel los kunnen maken van het verlangen vast te leggen wat dan het vrouwelijke is, kan hun typering toch afwijken van het algemeen mannelijke patroon. In de kort voor de Eerste Wereldoorlog verschenen driedelige prachuitgave *Mann und Weib. Ihre Beziehungen zu einander und zum Kulturleben der Gegenwart*,³⁴ buigt een keur van Duitse geleer-

29. Het is hier niet de plaats om uitvoerig op deze literatuur in te gaan, een diepgaande analyse van deze soort literatuur, uitgaand van Otto Weininger en Karl Kraus, is te vinden bij Nike Wagner, *Geist und Geschlecht. Karl Kraus und die Erotik der Wiener Moderne*. Frankfurt 1987, met name pp. 71 e. v.. Op deze plek wil ik Karin Jusek bedanken, die mij op dit boek opmerkzaam maakte. Zie verder ook Ulrike Weinhold, *Bruiden des Doods*. Amsterdam 1989, pp. 16-17.

30. Joan W. Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *American Historical Review*, 91 (1986), pp. 1053-1075, hier pp. 1069-1070.

31. Nike Wagner, a.w. p. 163.

32. 'Ein Weib ist manchmal ein ganz brauchbares Surrogat für die Selbstbefriedigung. Freilich gehört ein Übermaß an Phantasie dazu'. Kraus geciteerd bij Nike Wagner op p. 164.

33. Wagner, a.w. p. 205.

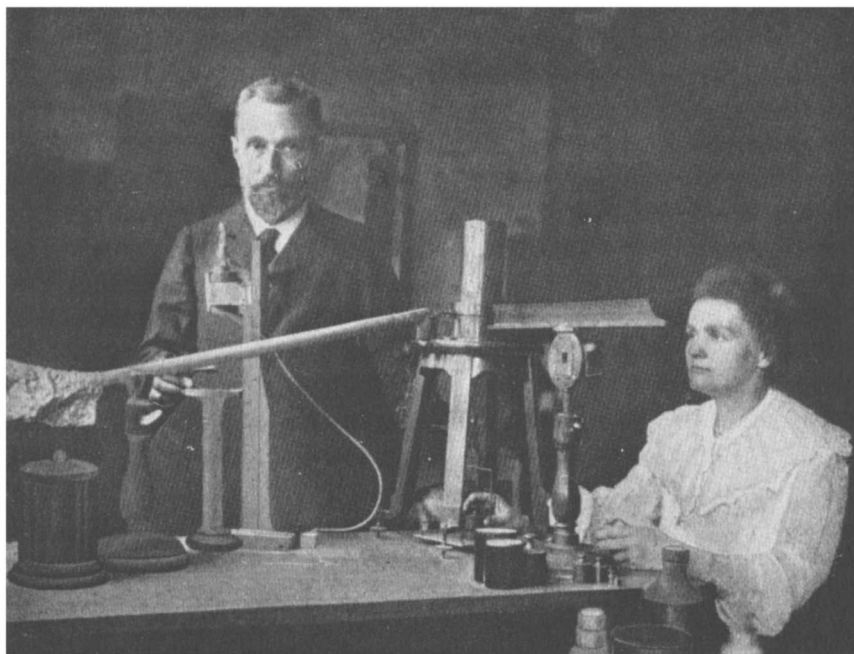

Abb. 219.

Herr und Frau Curie, die Erfinder des Radiums, bei gemeinsamer Arbeit.

8. Mijnheer en mevrouw Curie, de uitvinders van het radium, bij hun gemeenschappelijke arbeid.

den zich over werkelijk alle denkbare aspecten van de man-vrouw relatie. Maar te midden van bijdragen die ronken van mannelijke zelfingenomenheid, klinken ook de stemmen van vrouwen, die, hoewel ze uitgaan van 'de' man en 'de' vrouw, toch een grotere vrijheid van vrouwen op de gebieden van de geest, het werk en de seksualiteit, bepleiten.³⁵

Als toonbeeld van volkomen emancipatie wordt op bladzijde 381 van het eerste deel het echtpaar Curie afgebeeld (afb. 8). 'Mijnheer en mevrouw Curie, de uitvinders van het radium, bij hun gemeenschappelijke arbeid'. Het centrum van

34. R. Koßmann en Jul. Weiß (Hrsg.), *Mann und Weib. Ihre Beziehungen zueinander und zum Kulturleben der Gegenwart*. 3 delen, Stuttgart, Berlijn en Leipzig z. j.

35. Met name de bijdragen van Johanna Elberskirchen, 'Das Geschlechtsleben des Weibes' (II, pp. 187-230); Lily Braun, 'Das geistige Leben des Weibes' (II, pp. 231-287) en van Marie Stritt 'Das Weib als Gattin' (I, pp. 361-384). Vooral Johanna Elberskirchen gaat uit van de volkomen gelijkheid in het beleven van de seksualiteit tussen man en vrouw. Alle verschillen zijn terug te voeren op milieu en heersende conventies.

de afbeelding wordt ingenomen door een imposant *apparaat*. Hij bedient het, zij doet waarnemingen. Hun nastrevenswaardige relatie bestaat uit dit apparaat, en vindt daarin zelfs de apotheose. Verder worden er namelijk in deze bijdrage géén werkende vrouwen afgebeeld, hoewel de juichende begeleidende tekst juist benadrukt dat werken moet: 'Voor de echtgenoot, die vechten moet voor het dagelijkse brood, zal de werkende, meeverdienende vrouw, voor de intellectueel zal de begrijpende, naar het zelfde strevende medewerkster een veel wensenswaardiger levensgezellin zijn dan de "beroepshuisvrouw", wier huishoudelijke prestaties door de moderne techniek en industrie toch al zo goed als overbodig geworden zijn. De huisvrouw kan immers in wezen materieel en intellectueel altijd slechts de nemende en niet meer de gevende zijn, hoezeer zij ook in ijverig nietsdoen de ingewikkelde machinerie van het kostbare huishoudelijke kleinbedrijf overeind houdt. De beste opvoeding tot het huwelijk in moderne zin is daarom die, welke de vrouw niet meer op de man laat steunen, maar die haar economisch en intellectueel op eigen benen zet en een mogelijk flink en onafhankelijk *mens* van haar maakt.'³⁶

Conclusie

De collage 'Bürgerliches Brautpaar (Streit)' levert een ironisch commentaar op de naar harmonie tussen de geslachten strevende visie van de vrouwelijke auteurs van *Mann und Weib*. Bij Hannah Höch is er sprake van een moeizame communicatie tussen de figuren, die beslist geen mannen en vrouwen uit één stuk zijn. De figuren hebben geen onderlinge relatie, ook niet met of via de apparaten die hen omringen. De ingewikkelde machinerie van het kostbare huishoudelijke kleinbedrijf functioneert in de collage beter dan diegenen die ze zouden moeten bedienen. De vrouw staat niet op eigen, maar op andermans benen. Van de man kan niet gezegd worden dat hij vecht voor het dagelijkse brood en evenmin dat hij intellectueel bezig is. Zo toont Hannah Höch vanuit haar positie als onafhankelijke kunstenaar een andere visie op het huwelijk dan de feministes van toen.

En de collage is een dadaïstisch kunstwerk waarin op subtiële wijze dadaïstische opvattingen worden bekritiseerd. Beeld en inhoud, subject en object kunnen niet langer samenvallen omdat de opvattingen in 1919 over wat moderne kunst is, niet langer uitgaan van een vanzelfsprekende harmonische overeenkomst tussen werkelijkheid, kunstenaar en beschouwer.³⁷ De heterogeniteit van de vor-

36. Marie Stritt, a.w. I, pp. 381-382.

37. Christoph Asendorf, *Batterien der Lebenskraft. Zur Geschichte der Dinge und ihrer Wahrnehmung im 19. Jahrhundert.* Giessen 1984, pp. 151-153. Zie ook Sigrid Schade, 'Der Mythos des

men houdt echter geenzins destructie in: door de lichte humor wordt het werk toch harmonisch en zelfs optimistisch: lachen als bevrijdingsstrategie.

Hannah Höch wijkt niet af van haar mede-dadaïsten omdat zij als vrouw geheel anders is, maar omdat kunstenaarschap, juist in het kader van de toen heersende metafoor van de seksuele relatie door vrouwelijke kunstenaars wel anders ingevuld moest worden. Voor haar was er geen mogelijkheid bepaalde aspecten van het scheppingsproces te projecteren op 'de vrouw' of de relatie met de verafgode/gehate ander te laten verlopen via apparaten. Voor haar zijn de algemene categorieën van vrouwelijke seksualiteit niet zonder meer geldend in een omgekeerde parallellie met de mannelijke scheppingsdrift, omdat zij – als Hannah Höch – zelf niet 'de vrouw' is. Haar definitie van kunst is niet gekoppeld aan een definitie van de vrouw. 'Wanneer Hausmann de stelling van de anti-kunst poneerde, sprong zij in de bres voor de kunst en voor Hannah Höch.'³⁸

"Ganzen Körpers". Das Fragmentarische in der Kunst des 20. Jahrhunderts als Dekonstruktion bürgerlicher Totalitätskonzepte', in: Ilsebil Barta e. a. (red.), *Frauen. Bilder. Männer. Mythen*. Berlin 1987, pp. 239-261.

38. Richter, a.w. p. 132.

Besprekingsartikel

Mineke Bosch

Heden – Verleden – Toekomst: vrouwenstudies en de feministische biografie*

Bespreking van Hannelore Schröder (red.), *Intellect kent geen sekse. Grote vrouwen van de 20e eeuw*. Deel 1, Kampen (Kok/Agora) 1988, en: Mieke Aerts e.a. (red.), *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek*. Amsterdam (SUA) 1988.

‘Beste Simone de Beauvoir,

Ik zit midden in het boek dat ik schrijf over je ideeën, en je hebt me – mijn boek over jou heeft me – de laatste paar weken behoorlijk dwars gezeten. Dikwijls voel ik me 's ochtends op weg naar m'n bureau rancuneus, nijdig en ziek door het gebrek aan wederkerigheid tussen ons. Ik weet dat als ik anderen wil laten zien wat bewonderenswaardig aan je is, ik meer moet doen dan mechanisch mijn onevenwichtige zinnen schrappen. Trouwens, mechanisch doorwerken lijkt me een soort van 'bad faith'. Dus blijf ik hier net zolang zitten tot ik op papier heb gezet wat er gedurende de laatste paar jaar is gebeurd met mij in relatie tot jou, en in het bijzonder gedurende de laatste paar maanden van intensief lezen van en schrijven over je werk.’¹

Dit is het begin van de gefantaseerde brief die Carol Ascher tijdens haar biografie van Simone de Beauvoir schreef en, verder uitgewerkt, opnam als hoofdstuk onder de titel: 'Clearing the Air – A Personal Word'.² In haar bijdrage aan *Between Women*, een opmerkelijke verzameling opstellen van feministische biografen over

* Graag wil ik Francisca de Haan, Maaïke Meijer, Nicoline Meiners en de redactieleden Alkeline van Lenning, Riet Paasman en Hélène Vossen bedanken voor hun kritische ondersteuning bij de totstandkoming van dit artikel.

1. Geciteerd uit Aschers bijdrage: 'On "Clearing the Air": My Letter to Simone de Beauvoir', in: Carol Ascher e.a. (red.) *Between Women: Biographers, Novelists, Critics, Teachers and Artists Write About Their Work on Women*. Boston (Beacon Press) 1984, p. 88. De vertaling met 'je' is discutabel.

2. Carol Ascher, *Simone de Beauvoir: A Life of Freedom*. Boston (Beacon Press) 1981, pp. 107-122.

haar persoonlijke omgang met de biografie³, licht Ascher toe waarom ze ervoor koos zo 'schaamteloos' haar eigen 'ik' voor het voetlicht te brengen, haar persoonlijke inzet te verwoorden, openlijk haar frustraties en verlangens uit te spreken en zo de lezer/es te confronteren met haar strijd om de 'biografische relatie' gelijkwaardig en wederkerig te laten zijn. Ze vraagt zich daarbij twee dingen af: droeg het opnemen van de brief in de biografie bij aan de *waarheid* over (het inzicht in) De Beauvoir? En ten tweede: had haar exercitie een *esthetische* betekenis? Wat het eerste aangaat brengt ze haar brief in verband met een centrale categorie in Simone de Beauvoirs denken, namelijk de categorie van de Ander, met in het verlengde daarvan De Beauvoirs preoccupatie met het probleem van de wens samen te vallen met de Ander. Door haar eigen worsteling met identificatie en afstand in termen van deze problematiek onder woorden te brengen, denkt Ascher inderdaad een bijdrage aan de waarheid omtrent De Beauvoir te hebben geleverd. De esthetische betekenis ziet Ascher hierin dat ze haar lezer/essen door middel van een zelfportret tegemoet komt bij het interpreteren van De Beauvoir: 'Maar ik zie dan ook een nieuwe esthetiek (en een nieuwe moraal) waarin mensen, ikzelf inclusief, meer op hun gemak zijn met nabijheid, met onzekerheid over de waarheid, met de verwarrende grensvervaging tussen subject en object die uitmaakt wat er uiteindelijk is te zien – en wat de lezer/es met zijn of haar aard en neigingen, voor- en afkeuren kan zien of begrijpen.'⁴

In de inleiding stellen de redactrices dat bij alle verscheidenheid in de artikelen als centraal kenmerk naar voren komt hoe *verantwoordelijk* de vrouwen zich voelen voor een juiste interpretatie van het leven dat zij onder handen hebben. Elk verhaal is uiteindelijk te lezen als een verslag van het nooit statische identificatieproces waarin angst voor de heftigheid van gevoelens, angst voor projectie van eigen wensen en afkeren, angst om 'op te gaan' in de beschrevene overwonnen moeten worden. Angsten waar overigens voldoende zekerheden tegenover staan: het gevoel de vrouwen aan de vergetelheid te ontrukken, tot leven te brengen, het leven te geven.⁵ Fascinerend vind ik de openheid waarmee alle schrijfsters over haar biografische werk schrijven, en de durf waarmee zij heel persoonlijk op haar werk reflecteren. Maar uiteindelijk misschien wel het meest opvallende voor de Nederlandse lezeres is de vanzelfsprekendheid van de biografische activiteit zelf, de afwezigheid van de (academische) behoefte om het biografische genre (wetenschappelijk) te legitimeren.

3. De opzet van het boek is te vergelijken met de autobio-biografische opstellen van Richard Holmes in: *Footsteps. Adventures of a Romantic Biographer*. Harmondsworth (Penguin Books) 1986.

4. Ascher, 1984 a.w., p. 102.

5. In de serie *Gala der Heldinnen* beschrijft Maaïke Meijer eenzelfde relatie (de heldin is de nog ongeborene) tussen Ida Gerhardt en Sappho aan de hand van een gedicht van Ida Gerhardt: 'Het heldinnengevoel', in: *Lust en Gratie* 23, 1989, pp. 89-91.

Vrouwengeschiedenis en de biografie in de VS

Het lijkt erop of vrouwengeschiedenis en de biografie in de Verenigde Staten altijd een veel ongedwongener omgang met elkaar hebben gehad dan in Nederland het geval was. Al in 1971 verscheen *Notable American Women (NAW)*,⁶ het driedelige naslagwerk dat bestaat uit 1359 doorwrochte, goedgedocumenteerde levensbeschrijvingen van vrouwen die na 1607 werden geboren en vóór 31 december 1950 stierven. Natuurlijk kreeg het project de gebruikelijke, deels terechte, kritiek op het feit dat concepten als 'notable' en 'achievement' uit feministisch oogpunt twijfelachtige concepten zijn, die (opnieuw) grote groepen vrouwen buiten de geschiedenis hielden: logisch dus dat het merendeel van de 1359 vrouwen afkomstig was uit de midden- en hogere klassen, terwijl maar 41 zwarte vrouwen en slechts 15 Indiaanse vrouwen een plaats hadden gekregen.⁷ Overheersend was echter het enthousiasme dat door Anne Firor Scott in een besprekingsartikel 'Making the Invisible Woman Visible' werd verwoord: zoveel degelijke essays over de bijdrage van vrouwen aan de ontwikkeling van de Amerikaanse beschaving leverden tesamen een belangrijk argument voor de gedachte dat vrouwen wel degelijk een rol hadden gespeeld in de geschiedenis.⁸ Biografieën spelen in het hele oeuvre van Scott een grote rol omdat die naar ze opmerkt 'een bijdrage leveren aan het historisch inlevingsvermogen waarzonder elke meest nauwkeurige gegevensverzameling soms levenloos lijkt'.⁹ Toch legt ze in het besprekingsartikel de nadruk op het voorwaardenscheppende belang van *NAW*: juist de hoeveelheid van de gepresenteerde levensverhalen, de grootte van de groep vrouwen die is beschreven en de grote tijdsspanne die het werk bestrijkt, maken dat *NAW* de 'microhistory' kan overstijgen en een rol kan spelen in 'macrohistory'.¹⁰ De biografieën zijn niet zozeer van belang op zich, maar als bouwstenen voor het latere, grotere werk.

De rol die *NAW* vervolgens speelt in het Noord-Amerikaanse vrouwen-geschiedenis onderzoek is dienovereenkomstig. In talloze onderzoeken wordt het belang van *NAW* onderstreept, veelal expliciet, maar vaak ook alleen maar impliciet in vele verwijzingen. Ook heeft *NAW* meermalen gediend als uitgangspunt voor een collectieve biografie.¹¹ Misschien heeft deze niet spectaculaire, maar

6. Edward T. James, Janet Wilson James and Paul S. Boyer (red.), *Notable American Women, 1607-1950: A Biographical Dictionary* (3 delen), Cambridge, Mass. (The Belknap Press of Harvard University Press) 1971.

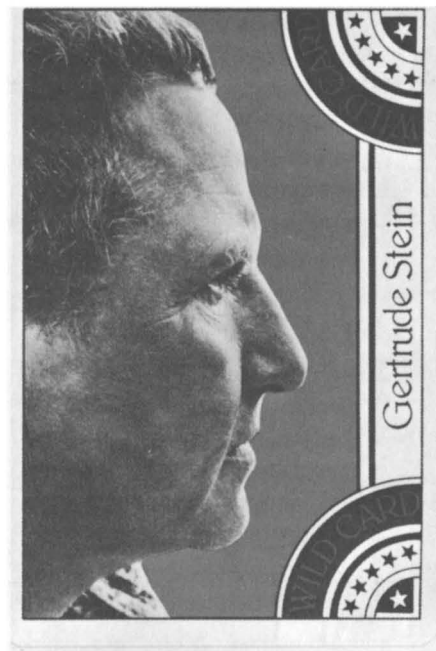
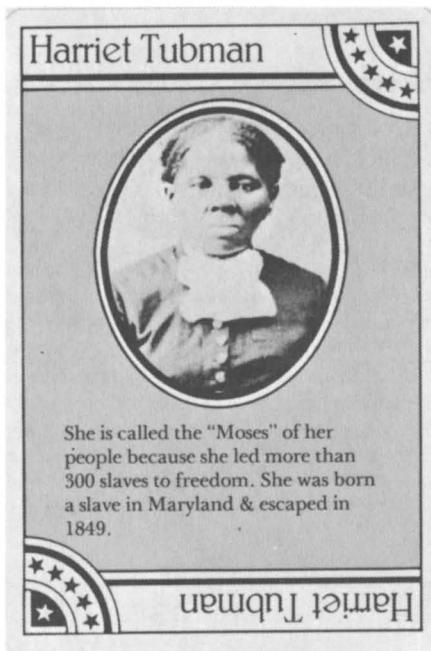
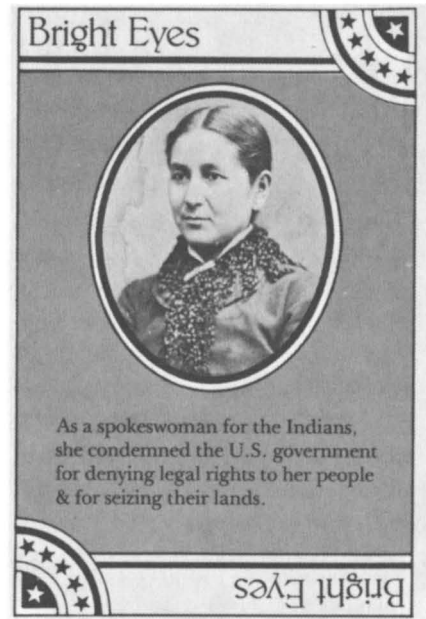
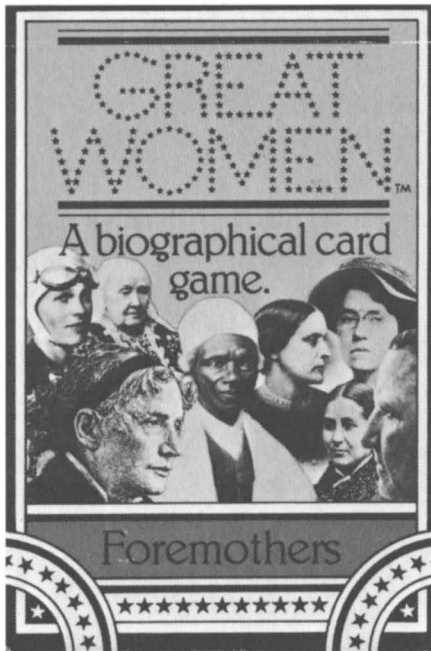
7. Zie bijvoorbeeld de beschrijving van *NAW* in: The Common Women Collective, *Women in U.S. History: An Annotated Bibliography*, Cambridge, Mass., 1976, p. 113.

8. Anne Firor Scott, 'Making the Invisible Woman Visible: An Essay Review', in: Anne Firor Scott, *Making the Invisible Woman Visible*, Urbana/Chicago (University of Illinois Press) 1984, pp. 149-158.

9. Anne Firor Scott, 'The Biographical Mode', in: Scott, a.w. 1984, p. 1.

10. Scott, 1984 a.w., p. 151.

11. Zie bijvoorbeeld: Kathryn Kish Sklar, 'American Female Historians in Context, 1770-1930', in: *Feminist Studies*, Jrg. 1, nr 3, 1975. Voor gebruik van *NAW* in vrouwengeschiedenisonderwijs, zie: Gerda Lerner, *Teaching Women's History*, Washington (American Historical Association) 1981, p. 79.

Het eerste biografische kaartspel met 'grote vrouwen'

positieve invloed van *NAW* op de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in de VS bijgedragen tot wat ik beoordeel als een ongedwongen omgang met de biografie.¹² Verder speelden levensbeschrijvingen van vrouwen vaker een belangrijke rol in interpretatieve debatten: die van Jane Addams bijvoorbeeld in de discussie over 'female institution building', de biografie van Mary Woolley en Jane Marks in het debat over vrouwenvriendschappen, en die van Florence Nightingale, Catherine Beecher en vele anderen in interpretaties van de verhouding tussen negentiende-eeuws feminisme en de ideologie van de huiselijkheid. Ten slotte kwam het belang van biografisch onderzoek voor vrouwengeschiedenis tot uiting op de Berkshire Conferences on the History of Women.¹³

De feministische biografie in Nederland: een nieuwe traditie?

Toen eind 1988 in Nederland twee op het oog sterk verwante boeken van de persen rolden: *Intellect kent geen sekse*, dat een verzameling biografische opstellen van 'grote vrouwen bevat', en *Naar het leven*, dat een selectie presenteert uit de papers die werden geschreven voor het seminar over feminisme en de biografie,¹⁴ prikkelde dat mijn nieuwsgierigheid. Was er inderdaad, zoals in het voorwoord van *Naar het leven* wordt geclaimd een feministische biografische traditie aan het

12. Ook andere biografische onderzoeken hebben het gezicht van vrouwengeschiedenis in belangrijke mate helpen bepalen. Ik denk daarbij onder meer aan: Gerda Lerner, *The Sisters Grimké from South Carolina. Pioneers for Woman's Rights and Abolition*, New York (Schocken Books) 1971; Kathryn Kish Sklar, *Catherine Beecher. A Study in American Domesticity*, New York/London (W.W. Norton) 1976; *Elizabeth Cady Stanton - Susan B. Anthony: Correspondence, Writings, Speeches*, Ed. and with a Critical Commentary by Ellen Carol Dubois. Foreword by Gerda Lerner. New York (Schocken Books) 1981.

13. Tijdens de 6e Berkshire Conference, in 1984, was 'Individual Choices, Generational Themes: Constructing Women's History through Biography' een druk bezocht panel met in de zaal minstens zoveel feministische biografen als de vier vrouwen die haar werk presenteerden. De 7e Berkshire Conference in 1987 bereikte een hoogtepunt tijdens het panel 'On Writing Women's Biography: Issues and Controversies Relating to the Public and the Private: A Roundtable Discussion'. Met name Louise DeSalvo's adembenemende betoog over de Stephen-familie, die dankzij de intensieve Woolf-research van vele nauw met elkaar samenwerkende feministische onderzoeksters langzaam maar zeker kon worden herkend als een incest-familie, had de intense aandacht van de overvolle zaal. Onlangs verscheen haar boek hierover: Louise DeSalvo, *Virginia Woolf: The Impact of Childhood and Sexual Abuse on Her Life and Work*. Boston (Beacon) Press, 1989. Louise DeSalvo is een van de redacteurs van *Between Women*.

14. Dit tweede seminar in de reeks *Heden Verleden Vrouwen* vond plaats op 19 en 20 november 1987 onder auspiciën van de Vakgroep Vrouwenstudies van de UVA. de formule van deze onderzoeksseminars is dat elke deelnemster een paper schrijft waarin zij 'aan de hand van haar eigen onderzoeksmateriaal' laat zien wat en hoe ze onderzoekt, waarom ze dat (zo) doet, en wat voor resultaten dat naar ze hoopt zal opleveren' (p. 8). Het eerste seminar resulteerde in de uitgave: Mieke Aerts e.a. (red.) *Het vrouwelijke georganiseerd. Heden Verleden Vrouwen 1*. Amsterdam (Vakgroep Vrouwenstudies, Universiteit van Amsterdam) 1986.

ontstaan? Tot voor kort was het schrijven van een boek-omspannende biografie in vrouwengeschiedenisringen haast ondenkbaar.¹⁵ Was *Intellect kent geen sekse* soms een teken van de nieuwe trend? En zou het seminar over feminisme en biografie daarop weer het 'meta-biografische' vervolg zijn, op dezelfde manier als *Between Women* aansloot bij de biografische traditie in de VS? Met deze vragen in het hoofd heb ik beide boeken gelezen.

Intellect kent geen sekse

Als toekomstig recensente van *Intellect kent geen sekse* gaf de volgende vondst in de plaatselijke vrouwenboekhandel in Frankfurt mij onmiddellijk te denken: een briefkaart met een afbeelding van Hannelore Schröder in hongerstaking tegen het wanbeleid van de Universiteit van Amsterdam, uitgebracht in de serie *Feministische Protestaktionen* van de *Suffragettenpresse*. In een flits begreep ik waarom Schröder destijds naar het in mijn ogen buiten-sporige aktiemiddel van de hongerstaking had gegrepen: het aktiemiddel was niet zozeer buitensporig geweest, als wel – in zekere zin – anachronistisch, en ingegeven door een verregaande vorm van heroïsering van en indentificatie met 'ons feministisch verleden'. Het werd me duidelijk dat ze met deze daad het gezelschap had gezocht van een historische 'vrouwenvoorhoede', 'een klein aantal vrouwen, dat de moed en intellectuele bekwaamheid had mannen te bekritisieren. Het was de avant-garde, die de strijd aanvoerde. ...Die strijd is gevaarlijk voor vrouwen, vaak zeer gevaarlijk. Als zij volhouden, wordt het een strijd op leven en dood, zoals wij met name aan de suffragetten-strijd, aangevoerd door Emmeline Pankhurst kunnen zien' (Schröder, p. 18).

Zoals de hongerstaking de 'praxis' was van het anachronistisch feminisme van Schröder, zo is *Intellect kent geen sekse* de theoretische pendant hiervan.¹⁶ De

15. In de beginjaren van het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis was er maar één feministische biografe. Zij raakte zo verstrikt in haar 'biografische relatie' dat het onderzoek werd gestaakt. Kan het zijn dat het ongunstige biografische klimaat daarbij een rol heeft gespeeld? In tegenspraak met mijn bewering lijkt het artikel van Manuela du Bois-Reymond en Mel van Elteren over biografisch onderzoek en oral history in Nederland te zijn, waarin juist aan vrouwenstudies een voortrekkersrol wordt toegekend op dit gebied. Hun artikel gaat echter niet zozeer over de biografie als genre, maar over sociaal wetenschappelijk onderzoek waarin biografische methoden als oral history of het gebruik van biografisch materiaal worden toegepast. Ik spreek hier alleen over de biografie als genre. Zie: Manuela du Bois-Reymond, Mel van Elteren, 'Biographieforschung und Oral History in den Niederlanden', in *Bios*, Jrg. 2, nr 1, 1989, pp. 109-138. Ik pleit voor een betere begripsafbakening. Zie ook noot 24.

16. Ik beschouw de teneur van *Intellect kent geen sekse* als het werk van Schröder. Zij neemt zelf, behalve de inleiding, vier artikelen voor haar rekening, over Anita Augspurg en Lida Gustava Heymann, Emmeline Pankhurst, Virginia Woolf en Simone de Beauvoir. De portretten van Margaret Mead, Maria Montessori, Carry van Bruggen, Takamure Itsue, Emmy Noether, Karen Horney, Lise Meitner, Margaret Bonnevill, Betsy Bakker-Nort en Aletta Jacobs zijn het werk van evenzoveel verschillende andere schrijfsters.

bevlogen inleiding is doorspekt met alle mogelijke ‘buzzwords’ uit lang vervlogen tijd: pioniersters, strijd, baanbreeksters, patriarchaat, sterke persoonlijkheden, historische voorbeelden, wilskracht en moed. Emmeline Pankhurst is wel de koningin onder Schröders heldinnen. Als aanvoerster van de Women’s Social and Political Union-vrouwen die ‘de rol van verzetstrijdsters op zich hebben genomen’ (Schröder, p. 17), werd Pankhurst ‘jarenlang achtervolgd en ging [zij] de gevangenis in en uit’ (Schröder, p. 18). *Intellect kent geen sekse* blijkt een ‘monument’ te zijn voor deze vrouwen die niet slechts zijn beschimpt en bespot, maar achtervolgd, verdreven, gevangen gezet, de dood in gedreven en vermoord (p. 18 en 19).

Omdat Schröders heldinnen ook de mijne zijn, vermoed ik dat het niet zozeer onze verschillende mens- en wereldbeelden zijn die maken dat ik met een stijgend gevoel van onbehagen haar bijdragen aan het boek las. Eerder was het, lijkt me, plaatsvervangende schaamte over het ongeremde enthousiasme waarmee aan een feministische fascinatie met vrouwen vorm werd gegeven. Nergens lijkt Schröder gehinderd door enige kritische reflectie die in kringen van *feministische* wetenschap op dit soort omgang met het feministisch erfgoed wordt gepleegd, noch door hetgeen in diezelfde kringen over haar heldinnen recentelijk is gepubliceerd.¹⁷

Elizabeth Kamarck Minnich ziet als model voor het schrijven van een feministische biografie het aangaan van een vriendinnenrelatie, waarin een voortdurende uitwisseling plaatsvindt tussen biografe en beschrevene. Wat we niet moeten hebben, zegt ze, is een ongelijkwaardige relatie waarin de biografe in bewondering opkijkt naar een tijdloos, ‘onwerkelijk’, en levenloos voorbeeld.¹⁸ Het is niet moeilijk in de bijdragen van Schröder precies dit laatste te herkennen.

Enkele artikelen onttrekken zich aan de opzet van het boek, zoals het degelijke artikel van Marianne Braun over Betsy Bakker-Nort, dat goed is gedocumenteerd en zichtbaar gebaseerd op eigen onderzoek. Daarentegen had het artikel over Aletta Jacobs beter niet geschreven kunnen worden. Zo schrijft Christine Clason in opperste verontwaardiging: ‘Het is wel droevig en onthullend dat men voor een artikel over Aletta Jacobs nog steeds vrijwel uitsluitend is aangewezen op *wat zijzelf heeft geschreven* en *wat anderen hebben herhaald* [nadruk C.C.]. Er is mij slechts één publikatie bekend waarin sprake is van het verslag van het wetenschappelijk historisch onderzoek naar een klein deel van haar leven’ (p. 25).¹⁹ Dat

17. Om een voorbeeld te noemen: het totaal onbecommentarieerde militante patriottisme waartoe de dictatoriale Pankhurst zich direct na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bekende, laat zich m.i. niet zomaar rijmen met ‘de moed van de “wahren revolutionären Kämpferinnen”’ (p. 50) zoals die van Anita Augspurg en Lida Gustava Heymann, die in de Eerste Wereldoorlog wel een pacifistische standpunt bleven innemen. Hierover echter geen woord.

18. Elizabeth Kamarck Minnich, ‘Friendship Between Women: The Act of Feminist Biography’, Review essay, in: *Feminist Studies*, Jrg. 11, nr 2, 1985, pp. 287-305.

19. Uit de noten blijkt dat die éne publicatie Inge de Wilde’s *Aletta Jacobs in Groningen* is. Waarom dat niet in Clason’s bibliografie is opgenomen is onduidelijk. Bij de secundaire literatuur wordt alleen

kan inderdaad droevig en onthullend genoemd worden. Droevig bijvoorbeeld voor Claar Willems-Bierlaagh die in 1983 een literatuurrapport afrondde waarin ze een welkome aanvulling geeft op de Jacobs-bibliografie van Feith die in 1968 verscheen;²⁰ droevig ook voor Inge de Wilde die na die éne publikatie uit 1979 nog wel meer van zich liet horen²¹ en niet te vergeten natuurlijk droevig ook voor ondergetekende zelf.²² Gelukkig spreken enkele bijdragen tot de verbeelding. Jeannette Taudin Chabot maakt nieuwsgierig naar de autodidacte Japanse historica Takamura Itsue (1894-1964), die haar leven wijdde aan het documenteren van de overgang van 'matriarchaat' naar 'patriarchaat' in de Japanse samenleving uit behoefte te bewijzen dat de vigerende patriarchale familievorm geenszins altijd had bestaan.

In haar bijdrage in *Naar het leven* dat hieronder aan de orde komt, suggereert Ulla Jansz dat er een onontkoombaar verband bestaat tussen de biografie en heldinnenverering. Hoe meer je weet over je 'onderwerp', hoe 'menselijker' zij wordt, des te groter wordt de drang tot identificatie en daarmee het onvermogen een wetenschappelijke distantie in acht te nemen. *Intellect kent geen sekse* bevestigt mijn vermoeden dat heldinnenverering juist behoort bij een biografie die het menselijke negeert en slechts het starre standbeeld ziet dat naar een vooraf geprojecteerd schema, en niet 'naar het leven' is gemodelleerd. Het antwoord op de vraag of *Intellect kent geen sekse* het resultaat is van een nieuwe ontwikkeling binnen feministisch onderzoek is dan ook: nee. Eerder is het de uiting van de behoefte een tijdloze wereld te creëren die bevolkt is met heldinnen, waarmee je gelukkig niet hoeft om te gaan.

Naar het leven

In scherp contrast hiermee staat het boek met de in dit verband veelbelovende titel *Naar het leven*. Al lezende waande ik mij in het prettige gezelschap van geleerde vrouwen, die gewetensvol en in alle openheid hun nog lang niet afgeronde denkprocessen aan elkaar voorlegden met respect voor alle onderlinge en in-één-

L.W. Feith, *Proeve van een bibliografie betreffende de werken geschreven over dr. Aletta Jacobs*, Stencil (Bibliotheek-en Documentatieschool) 1968, genoemd.

20. C.J.M. Willems-Bierlaagh, *Aletta Jacobs persoonlijk bekeken, 1854-1929. Een visie op het leven en werken van de eerste Nederlandse feministe*, Literatuurrapport. [Amsterdam], 1983.

21. Bijvoorbeeld: 'Strijdlust is er nog genoeg in mij, maar strijdkracht ontbreekt mij', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 17, Jrg. 5, nr 1, 1984, en artikelen over zijdelingse onderwerpen als de bibliotheek van C.V. Gerritsen en Hélène Mercier in verschillende uitgaven van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Het onlangs verschenen artikel 'Aletta Jacobs als grand old lady', in: *Hollands Maandblad*, juni 1989, presenteert een beeld van Aletta Jacobs zoals tien jaar geleden nog ondenkbaar was.

22. Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman, *Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, 1902-1942*, Amsterdam (Sara) 1985.

persoon verenigde tegenstrijdigheden. Als de wetenschappelijke omgang toch altijd zo na-volgbaar mocht zijn! Alle bijdragen worden gekenmerkt door een goede stijl, hetgeen natuurlijk tevens iets zegt over de inhoud. Zo vat Marijke Mossink in de inleiding met het gemak haar eigen de ontwikkelingen binnen vrouwengeschiedenis samen. Terwijl ze een inzichtelijke samenhang creëert uit de verschillende papers, een samenhang die geenszins voor het oprapen ligt, vergunt ze ons en passant doorkijkjes in de sessies en de intieme wijze waarop sommige deelnemers daar haar merkwaardige fascinatie met vrouwen ter tafel brachten. Of vergis ik mij en is de passage over 'de rol die vriendschap speelde in Hillens leven (soms leidend tot diepe depressies en jaloezie) *bij Aerts*' [cursief van *M.B.*] slechts bij toeval dubbelzinnig?

Centraal in mijn fascinatie met *Naar het leven* staat de oefening in zelf-reflexiviteit, een begrip dat door Maaike Meijer in haar proefschrift werd geïntroduceerd als een sleutelbegrip in haar ontwerp voor het bedrijven van literaire kritiek in een poly-literair systeem. Zelf-reflexiviteit als instrument om in de kritiek op 'heersende conventies' niet nieuwe autoriteiten te vestigen, wint binnen vrouwenstudies op het ogenblik aan betekenis. Voor mij bewijst *Naar het leven* dat het zichtbaar maken van de individuele denkprocessen, met alle keuzes en legitimaties die daarmee samenhangen, ruimte creëert voor verder denken. Het boek laat zien dat het inzetten van de subjectiviteit van de onderzoekster inderdaad een alternatief is voor de gesloten wetenschappelijke tekst die, wanneer de (vaak impliciete) vooronderstellingen botsen, slechts protest mobiliseert en 'afwijkende' meningen blokkeert.

Een spannende subtekst

Juist deze zelfreflexiviteit heeft het mogelijk gemaakt een heel specifieke lezing te geven van de artikelen, en in te gaan op wat ik lees als een spannende subtekst in het hele boek, een thema dat hier en daar wordt aangestipt, maar in de inleiding niet als zelfstandig thema wordt uitgewerkt. Deze subtekst draait uiteindelijk om de epistemologische vraag *wat wetenschap is*, een vraag die vastzit aan andere vragen als: *is de biografie nu wetenschap of kunst?* In de inleiding wordt de toegenomen belangstelling voor de biografie uitsluitend verklaard in termen van veranderde belangstelling en vraagstellingen in vrouwengeschiedenis-onderzoek. Ik zou op grond van de teksten in *Naar het leven* willen beweren dat de toegenomen belangstelling voor de biografie binnen vrouwenstudies (ook) bestaat bij de gratie van verschuivingen op het vlak van de epistemologie. Lezing van *Naar het leven* lijkt zelfs de stelling te kunnen bevestigen die ik hier lanceer: het schrijven van biografieën in wetenschappelijke context krijgt daar een kans waar een eenduidige

op de natuurwetenschappen gebaseerde kennistheorie in de sociale en geschiedwetenschappen (waarin het gaat om *verklaren*) wordt verlaten voor wat voorlopig niet meer hoeft te zijn dan een intuïtie dat de mens- en geesteswetenschappen een 'eigensoortige' epistemologie hebben (waarin het gaat om *interpreteren/begrijpen*), en daarmee een andere opvatting over wat de inhoud van wetenschappelijke kennis kan zijn.²³

'Verklaren' en 'begrijpen' zijn natuurlijk steekwoorden voor epistemologische posities die in de werkelijkheid minder eenduidig zijn. Maar opvallend is dat in alle papers begrippenparen worden gehanteerd die een parallel hebben in deze tegenstelling: verklaren (theoretische kennis) versus beschrijven (horen/luisteren); kennis van het bijzondere of eigenaardige versus algemene kennis; fragmentatie/analytische aantasting van levensverhalen versus hermeneutische reflectie op/oog hebben voor het integrale levensverhaal; het willen weten van het *waarom* versus het *hoe*; de keuze voor het unieke versus de noodzaak tot generaliseren; greep krijgen op versus begrijpen, plicht versus plezier, distantie versus nieuwsgierigheid.

Deze terugkerende tegenstellingen die met elkaar in verband staan, hebben mij ertoe gebracht in de papers de boeiende omgang te volgen die iedere schrijfster op een of andere wijze heeft gehad met de vragen: *Wat leert mij het gebruik van levensverhalen, of het schrijven van een biografie over 'de' wetenschap? Is een biografie eigenlijk niet meer kunst dan wetenschap? en dus (vooral voor de echte biografen): Mag de biografie eigenlijk wel?*

*Levensverhalen: ervaren werkelijkheid of geconstrueerde tekst?*²⁴

Zo blijkt uit de eerste vier papers, waarin onderzoeksters aan het woord zijn over haar gebruik van interviews, dat door allen een zekere 'tekstuele gevoeligheid' is

23. Ook Van den Braembussche verklaart de huidige opmars van de biografie in de geschiedwetenschap (gedeeltelijk) uit wetenschapsinterne oorzaken, zoals het verzet dat langzamerhand is gerezen tegen de 'verwetenschappelijking' van de (positivistische) geschiedschrijving in de jaren '60-'70. De biografie is wel vaker ingezet in geschiedfilosofische controversen. Hij haalt in dit verband ook de Italiaanse socioloog Franco Ferrarotti aan: 'Biography resets in motion the *Methodenstreit*'. Zie: A.A. van den Braembussche, 'Het biografisch element in de geschiedschrijving', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, Jrg. 15, nr 1, 1989, pp. 26-60 (zie met name) p. 29. Van den Braembussche hanteert zelf de tegenstelling tussen literaire biografie en wetenschappelijke biografie.

24. Er is een groot verschil tussen onderzoek waarin levensverhalen of interviews worden gebruikt, als methode of als bron, en onderzoek waarin het leven van één iemand centraal staat. Ik groepeer de artikelen anders dan Marijke Mossink in de inleiding. Zie voor een mooie bespreking van de mogelijkheden van het gebruik van levensverhalen in (feministisch) onderzoek: Susan N.G. Geiger, 'Women's Life Histories: Method and Content.' Review Essay, in: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Jrg. 11, nr. 2, 1986, pp. 334-351.

ontwikkeld voor het levensverhaal of het onderzoeksverslag. Annelies Moors schrijft bijvoorbeeld naar aanleiding van de levensverhalen die ze verzamelde van vrouwen op de westelijke Jordaanoever, over de aandacht die door hedendaagse antropologen is gevestigd op het *autoritaire* gebruik van levensverhalen in de presentatie van antropologisch onderzoek. Een verwijzing naar het levensverhaal dient in etnografisch onderzoek vaak als *bewijs* voor het waar- en werkelijkheidsgehalte van hetgeen door de antropoloog wordt beweerd. Om het nu constructieve (manipulatieve) aandeel van de antropoloog zichtbaar te maken, kiest Moors dan ook, geïnspireerd door het werk van de Palestijnse schrijfster Sahar Khalifa, voor de verrassende oplossing van het schrijven van *fictieve* levensverhalen om de resultaten van haar onderzoek te presenteren.

Ook haar collega antropologe Anna Aalten voelde zich ongemakkelijk bij een objectiverend gebruik van de levensverhalen van haar ondernemers als *bewijs* voor haar veronderstellingen. Net als bij Moors leidde dit tot het overdenken van epistemologische vragen. Het bracht haar ertoe, in navolging van de antropoloog Radin te kiezen voor de 'hermeneutische reflectie', het *begrijpen*, in plaats van het *greep krijgen* op door middel van 'het modelleren van de benodigde concepten' (p. 70). Omdat Aalten echter toch ook algemene uitspraken wilde doen over vrouwelijkheid in ondernemend Nederland,²⁵ koos ze vervolgens voor een zichtbare afwisseling van wat in verband met historische teksten wel de 'histoire' en het 'discours' is genoemd:²⁶ de afzonderlijke levensverhalen worden dialogisch afgewisseld door Aaltens theoretisch commentaar, dat bovendien zelf-reflexief moet zijn. In plaats van 'autoritair' de waarheid mee te delen maakt de onderzoekster zichzelf 'kwetsbaar' door zich te 'laten kennen'.²⁷

Marjolein Morée gaf haar bijdrage over haar op interviews gebaseerde onderzoek naar de beleving van werkende moeders in de jaren '60 en '70 de titel: 'De verleiding van de biografie'. In de inleiding interpreteert Mossink deze titel als 'het willen ontrafelen van het grote geheim van de Ander'. In het licht van mijn subtekst echter laat hetgeen Morée de verleiding van de biografie noemt zich heel anders vertalen, namelijk als het willen oplossen van de kennistheoretische vragen

25. Aaltens opmerking niet 'alleen maar' te willen beschrijven is veelzeggend.

26. Zie Gianna Pomata, 'Versions of Narrative: Overt and Covert Narrators in Nineteenth Century Historiography', in: *History Workshop. Journal of Socialist and Feminist Historians*, nr. 27, Spring 1989, pp. 11-17.

27. Aalten beroept zich hierbij op een artikel van de Engelse onderzoeksters Liz Stanley en Sue Wise. Dat zo'n vorm niet gemakkelijk is laat het boek zien dat Liz Stanley inmiddels samen met Ann Morley publiceerde over de suffragette Emily Davison. In de inleiding schrijft Stanley 'ervoor te hebben gewaakt de lezeres een 'afgerond produkt' aan te bieden. Hoewel hun interpretatie van Davison's 'leven' mij zeer bevalt, werd de gedetailleerde beschrijving van het onderzoeksproces mij af en toe toch te veel. Zie: Liz Stanley, with Ann Morley, *The Life and Death of Emily Wilding Davison. A Biographical Detective Story*, en: samen met Gertrud Colmore's, *The Life of Emily Davison*, London (The Women's Press) 1988.

die interviews achteraf blijken op te roepen. Kennelijk ging Morée er bij de keuze voor interviews van uit dat levensverhalen een onbemiddelde weergave van de ervaring van vrouwen konden opleveren. Door de tegenstrijdigheden in het levensverhaal van 'mevrouw B', begon Morée oog te krijgen voor wat misschien wel 'een achteraf geconstrueerd zelfbeeld' was (p. 56), hetgeen vragen oproep omtrent de mogelijkheid om te kunnen onderscheiden tussen de 'geconstrueerde' en de werkelijke 'mevrouw B'. Dit bracht haar vervolgens op het probleem van de 'analytische aantasting' (p.56) die optreedt wanneer levensverhalen ondergeschikt worden gemaakt aan algemene verklaringen. Net als Anna Aalten ziet Morée een oplossing in het 'voortdurend voor mezelf en anderen [beargumenteren] hoe ik tot een bepaalde interpretatie kom' (p. 59). Bij haar collega-historica Barbara Henkes bespeur ik eenzelfde ontwikkeling van levensverhalen opgevat als bron/middel (voor de feitelijke biografie van haar Duitse dienstbodes) naar het levensverhaal als tekst (als werkelijkheidsvisie van de Duitse dienstbodes). Daarbij worstelt ook Henkes met het probleem het individuele levensverhaal niet meer 'uit elkaar te willen trekken' ten behoeve van een overkoepelend beeld.

Heel anders dan de eerste vier bijdragen is het door mij zeer bewonderde eigenzinnige paper van Jolande Withuis, die ook in de eerste uitgave van *Heden Verleden Vrouwen* al uitblonk door kritische intellectuele 'zelfanalyse' samen te laten gaan met het construeren van een intrigerend beeld van de Nederlandse Vrouwen Beweging. Ook dit werkstuk laat zich 'op sub-tekstueel nivo' lezen als een modificatie van de oorspronkelijke epistemologische uitgangspunten. Een directe verwijzing naar een 'andere' wetenschapsopvatting is eigenlijk alleen te vinden in het motto aan het begin van de conclusie, vooral waar die blijkt te zijn ontleend aan het boek met de titel: *The sociological Imagination*.²⁸ Niettemin wordt in het paper impliciet de verschuiving geschetst van een traditioneel wetenschappelijk *verklarings*model naar het ondernemen van een 'zoektocht' naar het algemene (de mentale wereld van NVB vrouwen), met oog voor het bijzondere (de individuele beleving) en het onbewuste en irrationele, 'zonder dat er al te sluitende verbanden worden gesuggereerd' (p. 87).

Streng opvattingen over wetenschappelijkheid

In de laatste vier artikelen staat de echte (individuele) biografie centraal, waarmee we zijn aangeland bij het meest dramatische gedeelte van de 'sub-tekst', namelijk bij de vraag of de biografie wel wetenschappelijk genoemd kan worden, en of het

28. De auteur van dit boek uit 1959, C.W.Mills, is een criticus van positivisme in de sociologie en een verdediger van kwalitatieve historische methoden.

dus eigenlijk wel mag. Hoogtepunt van het boek in dit opzicht is het artikel van Marjan Schwegman. In de eerste plaats om de doodeenvoudige reden dat haar dissertatie bestaat (bestond) uit het schrijven van een biografie over de Italiaanse feministe Gualberta Beccari, en daarmee dus simpelweg het 'bewijs' geleverd is dat volgens academische normen de biografie 'moet kunnen'. In de tweede plaats omdat in dit artikel duidelijk zichtbaar wordt dat Schwegman zelf een eigen strengere opvatting had van 'wetenschappelijkheid'. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat zij verschillende keuzes als een 'vlucht' (p. 97) benoemt: de keuze voor de biografie zelf bijvoorbeeld, omdat die een te gemakkelijke oplossing bood uit het dilemma van enerzijds de noodzaak tot generaliseren, en anderzijds de wens om te differentiëren, en niet meer in het algemeen over 'vrouwen' te schrijven. Ook haar beslissing om niet meer te proberen het waarom van Gualberta Beccari's histerie te achterhalen (te verklaren) maar genoegen te nemen met een *interpretatie* van het optreden van de ziekte, ziet Schwegman als vlucht. Maar nadat ze deze beslissingen heeft genomen, spreekt ze verder zelfbewust over 'de welbekende duistere wisselwerking tussen de bestudering van het bronnenmateriaal (...) en de secundaire literatuur (...)' (p. 98), en even verderop over 'losse fragmentjes' die op 'bijna magische wijze betekenis kregen' (p. 99), formuleringen die passen in een 'verstehende' hermeneutische geschiedopvatting.

Als Schwegmans artikel laat zien dat het kiezen voor de biografie samenhangt met een verschuiving van epistemologische uitgangspunten zoals geformuleerd in mijn stelling, laat Ulla Jansz in omgekeerde zin precies hetzelfde zien in haar gedecideerde afwijzing van de biografie als serieuze wetenschappelijke onderneming. Het 'menselijke' van het onderwerp leidt ófwel tot heldinnenverering hetgeen in strijd is met de regel van distantie die voor wetenschap is vereist, ófwel tot een amateuristisch psychologiseren waartoe de – door Jansz (en niet alleen door Jansz) als slecht voor de wetenschap betitelde – eigenschap nieuwsgierigheid verleidt. De biografie van Heleen Ankersmit, de dochter van een geslacht van Twentse industriëlen die zich met inzet van haar hele persoon tegen de bezittende klasse keerde, bleef dan ook ongeschreven. Helaas!

In de inleiding doet Mossink een suggestie ten aanzien van de voorwaarden waaraan moet zijn voldaan om een feministische biografie te kunnen schrijven: 'Misschien is één ervan een vermogen van de feministische biograaf om haar persoonlijke gegrepenheid te vertalen in een overtuiging dat het (be)schrijven van dit leven een relevante bijdrage aan de wetenschap, in dit geval vrouwenstudies zal opleveren...' (p. 22). Voor Mossink lijkt vast te liggen wat wetenschap is, getuige een eerder in de inleiding gedane bewering dat er *verklaard* moet worden, als we *wetenschappelijke, dus theoretische kennis* willen ontwikkelen (p. 17). Voor mij laat zowel de bijdrage van Schwegman als die van Jansz zien dat de vraag wat een relevante bijdrage aan de wetenschap mag heten in hoge mate afhangt van de manier waarop wetenschap wordt gedefiniëerd.

Streng opvattingen over de historische werkelijkheid

Aanvankelijk had ik het idee dat Mieke Aerts in haar intrigerende artikel over Jacqueline Hillen door eenzelfde strenge wetenschapsopvatting gedwarsboomd werd in haar fascinatie met de (verborgen) levenswandel van deze ongehuwde katholieke academica. Ik baseerde dat idee waarschijnlijk vooral op de titel, waarin biografische fascinatie wordt vertaald met het pejoratief aandoende ‘biografisch sentiment’,²⁹ en het begincitaat waarin sprake is ‘levendenbezweerders’ onder de gestorvenen, ‘die diegene tot zich roepen die hen opnieuw tot leven kunnen brengen’ (p. 117). Ik associeerde dit meteen met de opvatting dat de biografie (en zeker het neuzelen in ‘het broeierige labrynth’ van de jaloerse damesliefde) leidt tot antiquarische geschiedschrijving bij uitstek, die aldus Nietzsche slechts tot ‘nadeel voor het leven kan strekken’.³⁰ Herlezing overtuigt me ervan dat het ‘anti-biografisch effect’ van Jacqueline Hillen (de beslissing om geen biografie van Hillen te schrijven) niet zozeer te maken heeft met Aerts’ opvatting over *geschiedschrijving*, maar met haar opvatting over de *historische werkelijkheid* (het historisch proces). Hoewel de beschrijving van de intieme vriendschapsrelaties van Jacqueline Hillen misschien wel de meest romantische bijdrage aan het vrouwen-cultuurdebat zou kunnen leveren, aldus een enigszins ironische Aerts,³¹ zou juist het focus op deze ‘particuliere’ aangelegenheden een vertekening opleveren van het verleden. Immers, de essentie van het leven van Jacqueline Hillen was haar poging vrouwenvriendschappen te politiseren en ‘van meer dan particuliere betekenis te laten zijn’ (p. 125).

Kortom, niet Aerts, maar het verleden zelf (Jacqueline Hillen) is soeverein inzake de waarheid, hetgeen ertoe leidt dat Aerts’ biografische sentiment het moet afleggen tegen de wil van een welhaast levensechte Hillen. Deze lezing stemt niet alleen overeen met Aerts’ post-scriptum, waarin het paper kort wordt samengevat

29. De term deed mij onmiddellijk denken aan Huizinga’s aanval op de ‘aesthetische gevoelshistorie’ in het algemeen en de ‘vie romancée’ in het bijzonder. Zie: Johan Huizinga, ‘De Taak der Cultuurgeschiedenis’, in: *Geschiedwetenschap en Hedendaagsche Cultuur. Verzamelde Werken*, deel VII: Haarlem (H.D. Tjeenk Willink) 1950, pp. 57-68.

30. Zie: Friedrich Nietzsche, *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer*. Met een nawoord van Dr. F.R. Ankersmit. Groningen (Historische Uitgeverij), 1983, p. 43. Het herinnerde mij ook aan de bijdrage van Aerts en Grotenhuis aan het debat over lesbische geschiedschrijving in *Lover*. Aerts artikel over Jacqueline Hillen is te lezen als een vervolg op dit debat. Zie: Mieke Aerts en Saskia Grotenhuis, ‘De een is gelukkig de ander niet. Over roddel, geschiedenis en andere metaforen’, in: *Lover*, Jrg. 9, nr 3, 1982, pp. 99-103.

31. Begrijpelijke ironie voor iemand die ooit instemming betuigde met de vuistregel: ‘het historisch zwijgen van vrouwen te respecteren (geen eindeloos gepeuter in het privéleven om weer te achterhalen of soms...)’ Aerts en Grotenhuis, a.w., p. 102. Ik blijf het oneens met de identificatie van de ‘vrouwencultuur’-benadering als die benadering ‘waarin merendeels het zoeken naar een harmonieus geschiedbeeld van de onderlinge relaties tussen “onze voormoeders” centraal staat’ (p. 124).

als 'Zij [Jacqueline Hillen] zou het niet gewild hebben', maar ook met een andere passage waarin Aerts de subjectiviteit van de onderzoekster aan banden legt: '... het opvatten van de wereld als constructieproces [betekent] ... een radicale kritiek op het idee dat de vrijzwevende wil van de onderzoekster alles bepaalt.'³² Toch kondigt Aerts in het post-scriptum aan een plaats in te willen ruimen voor dit 'uitzonderlijk vrouwenleven'. Dit maakt me nog nieuwsgieriger naar Aerts' proefschrift dan ik al was!

De biografie: wetenschap en kunst

De redactie van *Naar het leven* lijkt er welbewust voor gekozen te hebben om met het artikel van Jansz te eindigen, zodat de suggestie wordt gewekt dat de biografie inderdaad volgens de strenge interne eisen van feministische wetenschap niet 'mag'. Met haar stelling dat de biografie geen wetenschap is, laat de redactie Jansz het definitieve antwoord geven op wat aan het eind van de inleiding nog in het midden wordt gelaten, namelijk de vraag of de biografie soms 'kunst' is en geen 'wetenschap'. Ik kan me niet vinden in dit antwoord. Niet omdat ik vind dat biografie kunst zou zijn, maar omdat ik vind dat de tegenstelling wetenschap en kunst typisch zo'n binaire oppositie is die gedeconstrueerd moet worden. 'Wetenschap' en 'kunst' zijn in mijn ogen helemaal niet die wederzijds uitsluitende grootheden.

Liever had ik gezien dat het paper van Myriam Everard als sluitstuk had gediend. In haar paper lees ik een minder uitgesproken, maar misschien wel overtuigender antwoord op deze vraag. In de eerste plaats omdat haar bijdrage de meest 'kunstige' is: Everard presenteert als enige voor de gelegenheid een (partiële) biografie van Titia van der Tuuk, een negentiende-eeuwse 'zielsvriendin' die homoseksualiteit veroordeelde en homo-emancipatie ondersteunde, waarbij ze experimenteert met een zelfreflexieve en dus niet-autoritaire vertelwijze door zich 'als onderzoekster niet te schrijven in een positie van alwetende onaangedane, de laatste waarheid onthullende toeschouwer' (p. 105). In de tweede plaats omdat Everards bijdrage duidelijk laat zien dat zij misschien wel geprobeerd heeft haar wetenschappelijke uitgangspunten af te schudden (zich over te geven aan haar 'nieuwsgierigheid', zich te laten meeslepen, amuseren en stereocopisch te bewonderen), maar dat een biografie van Titia van der Tuuk nooit ondernomen was, ja zelfs nooit gekund had als de theoretische vraag naar de verhouding tussen zielsvriendschap en homoseksualiteit niet had bestaan. Mij laat de bijdrage zien dat de 'theoriegebondenheid' van Everards fascinatie met kortgelokte, ernstige vrouws-

32. Mieke Aerts, 'Als in een spiegel. Een nagekomen recensie', in: Aerts e.a., 1986, a.w., p. 160.

personen uit de vorige eeuw niet zo maar in te ruilen is voor een brede (literaire) biografische belangstelling. En ook dat het onderscheid tussen de *persoon* Titia van der Tuuk (de patriciërdochter, de feministe, de fotografe) en de *zielsvriendin* even kunstmatig als theoretisch is. De bijdrage leert mij kortom dat het soort kennis dat deze biografische excursie oplevert niet eenduidig onder te brengen is in één van beide hokjes, bijzondere kennis (kunst) of algemene kennis (wetenschap).

Terug nu naar de vraag of *Naar het leven* het 'meta-biografische' antwoord is op een nieuwe traditie van feministische biografie, en als zodanig vergelijkbaar met het Amerikaanse *Between Women*. Het antwoord hierop is niet eenduidig. Er zijn overeenkomsten, maar ook verschillen. Een overeenkomst tussen beide boeken is de subjectieve inzet van de schrijfsters, de zelfreflexiviteit.

Niettemin neemt deze in de meeste essays in *Between Women* de vorm aan van een autobiografisch getinte evaluatie, in *Naar het leven* daarentegen van een persoonlijke kennis-theoretische legitimatie. Voor de schrijfsters in *Between Women* staat slechts hun omgang met de biografie ter discussie, niet de biografie zelf. De schrijfsters in *Naar het leven* lijken vooralsnog in beslag te worden genomen door een epistemologische positiebepaling van de biografie. Met dat al reflecteert *Naar het leven* de spannende ontwikkelingen die gaande zijn binnen vrouwenstudies als geheel. Ook voor Nederlandse feministische wetenschappers lijkt het historische moment aangebroken 'van grote epistemologische verwarring die nu eens de vorm aanneemt van een verschuiving van natuurwetenschappelijke naar literaire paradigma's in de sociale wetenschappen (van een nadruk op oorzaak naar een nadruk op betekenis, waardoor – met de woorden van Clifford Geertz – genres van onderzoek vervagen), en dan weer de vorm aanneemt van debatten over theorie; debattert tussen hen die vasthouden aan de door-zichtigheid van de feiten en hen die verzekeren dat elke werkelijkheid constructie is, tussen verdedigers en critici van het idee dat 'men' zijn lot in eigen handen heeft'.³³ In deze epistemologische verwarring ligt de toekomst van de feministische biografie in Nederland besloten.

33. Joan Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', in: Joan Scott, *Gender and the Politics of History*, New York (Columbia University Press) 1988, p. 41.

Opinie

Bernadette de Wit Moedwil, misverstand en het patent op feminisme

Wie bepaalt de spelregels voor het seksdebat?*

Het is spijtig dat Evelien Tonkens en Monique Volman mij verkeerd begrijpen. Jullie laatste stuk gaat hoofdzakelijk over de spelregels van het seksdebat. Sommige expliciet, sommige helaas niet, zoals ik zal laten zien.

Mijn herformulering van de bijdrage van *Diva* aan het seksdebat in de vrouwenbeweging leggen jullie uit als het claimen van een hoofdprijs. In ons kleine landje staat hardop zeggen wat de verdiensten van je eigen club zijn al gauw gelijk aan opschepperigheid. De feministische tegencultuur doet daar nog een ambivalente schepje bovenop: alleen onderdrukte VOS-vrouwen mogen zeggen dat ze zichzelf goed vinden, als onderdeel van hun bewustwordingsproces tot een volwaardig menselijk wezen. Dames die qua zelfwaardering boven jan zijn, kunnen zich maar beter zusterlijk bescheiden opstellen. Die impliciete spelregel heeft *Diva* altijd openlijk aangevallen. Het project waar *Diva* voor stond – profileren van het ‘schuwe gezicht van het lesbianisme, kritiek op stereotiepe vrouwelijkheidstendensen in de beweging en het uitproberen van een andere vrouwelijke stijl – lag om die reden controversieel. Niet voor niets werd onze subsidie-aanvraag bij emancipatiezaken afgewezen omdat we niet zielig genoeg waren, terwijl onze brutale stijl in (les)fem-kringen op weerstand stuitte. Onze positieve opstelling inzake porno werd vaak misverstaan als ‘blaming the victim’ van seksueel geweld (zie het voorbeeld dat ik gaf over een verkrachtingsgrap).

Paradoxaal genoeg werd onze solidariteit met vrouwen in de seksindustrie – wij beschouwden het verkopen van seks als een beroep met als enige nadeel de patriarchale arbeidsomstandigheden – evenmin gepikt. Ook bij Monique en Evelien bespeur ik trekjes van die dogmatische houding: *Diva*’s voorstellen lijken ‘verdacht’ veel op de ‘bestaande’, ‘op mannen gerichte’ seksindustrie, een branche van de economie waar ‘veel feministen’ liever ‘niet in (...) willen verkeren.’ Zien jullie het hypocriete van die opmerking? Voor massa’s vrouwen is het werken als

* Reactie op Evelien Tonkens en Monique Volman, ‘Blij dat we braaf zijn. Waarom het met *Diva* zo moeilijk discussieerde’, in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 37, 1989, nr. 1, pp. 135-137.

seksverkoopster allesbehalve 'academisch', maar een economische noodzaak, in het licht van een vrouwvijandige arbeidsmarkt waar bovendien geldt dat aan lager betaalde dienstverlenende vrouwenberoepen verkapte seksuele functie-eisen worden gesteld (lees het interview met gogo-danseres Diane Torr, die koos voor geld verdienen in stripteasebars, liever dan zich als secretaresse op haar achterste te laten slaan voor een hongerloonje).

Diva presenteerde vrouwen in de seksindustrie niet als willoze slachtoffers, maar integendeel als voorhoedespelers. Volgens Gail Pheterson gaan hoeren vrijer om met seks en hun lichaam. Wij volgden het proces van vrouwelijke machtsvorming in deze bedrijfstak op de voet. Inmiddels is 30% van de de pornoproducenten in de Verenigde Staten vrouw (allen ex-hoer of voormalig pornosteer), openlijk feministische seksverkoopsters verschijnen in belangrijke talkshows of schrijven in *Playboy* en, niet onbelangrijk, vrouwen maken *woman-identified* heteroporno. Deze ontwikkeling is een rechtstreeks gevolg van de tweede feministische golf. In de Verenigde Staten, maar ook hier, zijn er potten die wel degelijk behoefte hebben aan uitbreiding van hun openbare ontmoetingsmogelijkheden. Daar worden, tegen de mannelijk-economische stroom in, zinvolle initiatieven en experimenten gerealiseerd. Voor ons was het belang daarvan de macht die vrouwen kunnen krijgen over hun eigen leven via de weg van het commercieel plezier, maar op dat argument gaan jullie stelselmatig niet in. Jullie commentaar dat 'veel feministen' niet in een *dark room* hoeven, lijkt me niet in het nadeel spreken van de bovengeschetste, toenemende vrouwelijke autonomie in het seksbedrijf. Tenzij je aanneemt dat jullie soort feminisme de maat der dingen is, hetgeen zou wijzen op kortzichtigheid tegenover anderslevende en andersdenkende feministen.

In elk geval gaf de feministische weerstand mij aanleiding tot enkele sociaal-psychologische bespiegelingen over de weerstand tegen risico's en experimenten, waar jullie jammer genoeg niet op zijn ingegaan. Ik hoop dat jullie die handschoen alsnog opnemen.

'Experimenteren en lefgozer spelen is leuk, maar waar wilde *Diva* eigenlijk naartoe?', schrijven Tonkens en Volman. Het verwijt dat *Diva* geen blauwdruk leverde van (erotische) vrouwenemancipatie treft me als absurd. Die spelregel is in flagrante tegenspraak met onze deconstructionistische en pragmatische aanpak, waar een eindstation niet in paste. Ons adagium was: trek er maar op uit en weest niet bang voor ideologische vraagtekens, maar praat of schrijf over wat je onderweg ziet en meemaakt. Al doende leert en theoretiseert men effectiever, vrouwen zijn lang genoeg in keuken en salon opgesloten geweest. Juist het veilige, collectieve bespreken van feministische strategieën inzake seks heeft immers geleid tot een impasse in de zoektocht. Ook die spelregel heb ik sociologisch verklaard uit de 'brave meisjesrol': vrouwen mogen in onze paternalistische cultuur geen risico's nemen. Van *middle-class* academische feministen mogen ze bovendien

niet penetreren in de mannenwereld – op de universiteit na! – uit angst voor afglijden naar mannelijke normen. Die houding getuigt van gebrek aan vertrouwen in je mede-vrouwen en is behalve weinig constructief ook een zwaktebod. *Diva* was ervoor geporteerd de communicatielijnen met dames in de ‘mannenwereld’ open te houden. Wij hebben altijd gefulmineerd tegen de neiging van politieke minderheidsgroepen om moreel perfect te willen zijn.

De kritiek als zou *Diva* geen bediscussieerbare voorstellen hebben gedaan en niet bereid zijn tot ‘inhoudelijke argumentatie’ is eenvoudig te ontzenuwen. Inhoudelijke argumentatie te over, maar kennelijk van het soort dat ‘veel feministen’ liever niet willen horen, op gevaar af de hand in eigen boezem te moeten steken. Ook zijn er voldoende strategische voorstellen gedaan, zoals mijn opponenten, geheel in tegenspraak met hun eerdere bewering, ‘bij nadere beschouwing’ ook zelf constateren. Vervolgens wordt mij bij gebrek aan blauwdruk plompverloren het recht ontzegd ook een strategische richting te mogen aangeven! Het lijkt er aardig op dat hier een andere stilzwijgende spelregel in het geding is: *Diva*’s dissidente positie zou inhouden dat feministisch engagement volgens ons per definitie ‘braaf’ was. Die omkering van wat we wèl hebben gezegd is niets anders dan een achterbakse, intolerante *debating* truc. Niemand heeft het patent op feminisme. Ik herhaal onze toelichting: *Diva* heeft zich indertijd (teleurgesteld!) teruggetrokken omdat het feministische seksdebat (op dat ogenblik) geen perspectief meer bood. Het was verzand in ideologisch en getherapeutiseerd geneuzel. Voor onze keuze worden we nu met terugwerkende kracht gestraft met excommunicatie.

Er is inderdaad meer aan de hand dan een vastgelopen discussie over ‘wat wel en niet mag’. Tonkens en Volman verdienen alle waardering nu zij met een stevige analyse het seksdebat nieuw leven hebben ingeblazen. Jammer is alleen dat jullie typeringen als *bad girls* en *sad girls* niet op hun waarde kunnen schatten. Het zijn niet meer dan ideaaltypen die een polemiek kunnen aanscherpen en opvrolijken. Het is wat flauw om dan je lesje Vrouwenstudies over het denken in tegenstellingen nog eens op schoolse wijze op te dreunen, te meer als je jezelf herhaaldelijk schuldig maakt aan misverstaan van je opponent. Het ‘blij dat we brave meisjes zijn’ van Tonkens en Volman kan ik niet anders interpreteren dan de intellectuele gemakzucht van een gesloten circuit, waar de bezem nog vaak doorheen zal moeten.

Opinie

Alkeline van Lenning en Barbara Spoel Over de toekomst van vrouwenstudies Enkele opmerkingen naar aanleiding van de discussie rond het STEO-advies *

Hoe moeten we als medewerksters vrouwenstudies aangesteld aan een 'kleine' universiteit (katholieke Universiteit Brabant in Tilburg) denken over het advies van de STEO en de reacties die dit advies binnen vrouwenstudies heeft opgeroepen? Is de discussie onze zorg, we spelen er immers nauwelijks een rol in? De toekomst van vrouwenstudies is ons echter wel degelijk een zorg. Onze positie biedt daarbij de mogelijkheid tot een kritisch standpunt in het debat. Wij hoeven immers niet te zeggen dat we weliswaar tegen concentratie zijn, maar wanneer die dan toch doorgaat, een van de zwaartepunten aan onze universiteit moet komen. Laten de kanshebbers waar vrouwenstudies al in zekere mate is geconsolideerd maar om deze eer strijden.

In de tussentijd kunnen wij ons in alle provinciale rust afvragen wat de zin is van concentratie en de daarmee gepaard gaande profilering. Is de ontwikkeling van vrouwenstudies gebaat bij een ambtelijke ruilverkaveling van thema's.

Concentratie op basis van de diverse onderzoeksprogramma's lijkt nauwelijks mogelijk. In het verleden zijn er wat lacherig en vooral voor de 'buitenwereld' paraplu's verzonnen waar elke betrokken onderzoekster zich op de een of andere wijze in zou kunnen vinden. Als we de onderzoeksprogramma's van de verschillende instellingen bekijken, valt zodoende de enorme vaagheid en het algemene karakter van de diverse thema's op: 'macht in de verhoudingen tussen de seksen', 'culturele produktie, reproductie van de geslachtsverschillen', 'continuïteit en verandering', etcetera.

Deze vaagheid zou niet zo erg zijn als een verdeling van dergelijke 'thema's' zinnig was. Het zou ook niet kwalijk zijn als het bij een verdediging naar buiten gebleven was. Het wordt echter problematisch wanneer een en ander uit naam van het belang van vrouwenstudies gebeurt. Profilering heeft altijd enigszins een

* In nummer 38 (1989, nr. 2) van dit tijdschrift staat een interview van Evelien Tonkens en Odile Verhaar met prof. dr. Jacqueline Soetenhorst de Savornin Lohman; in nummer 39 verscheen een reactie van Mieke Verloo.

annexatie-karakter. In dit geval zou dat echter vreemde implicaties hebben. Er kan bijvoorbeeld moeilijk gezegd worden: 'Jullie mogen niet "Macht" onderzoeken want dat doen wij al.'

Een tweede manier waarop concentratie denkbaar is, is op basis van concrete thema's, bijvoorbeeld in de trant van: in Amsterdam en Leiden wordt onderzoek gedaan naar 'arbeid', in Nijmegen, Maastricht en Utrecht is 'gezondheid en welzijn' een belangrijk onderzoeksthema. In Rotterdam en aan de Vrije Universiteit staan 'Bestuur en Beleid' centraal, enzovoort. Deze verdeling lijkt ons echter niet minder bezwaarlijk dan wanneer de 'paraplu's' uitgangspunt vormen. Concentratie houdt behalve het op één plaats bijeen brengen van onderzoek per definitie het weghalen van activiteiten op andere plekken in. Dat schaadt ons inziens het interne debat binnen vrouwenstudies. Wanneer wetenschappers binnen vrouwenstudies vanuit verschillende benaderingen en universiteiten over diverse belangwekkende thema's met elkaar in debat gaan, kan dit vruchtbaar zijn. Concentratie via themaverdeling komt dergelijke uitwisselingen echter waarschijnlijk ten goede. Zulke contacten vinden tegenwoordig immers plaats binnen één universiteit. Maar waarom zou een medewerkster die zich in Leiden bezighoudt met 'arbeid' naar Nijmegen reizen om haar licht op te steken bij medewerkers die hun aandacht richten op 'welzijn'? Na concentratie zullen er dus veel minder contacten tussen de steden bestaan dan nu het geval is. Dwarsverbanden tussen de steden lijken ons echter van veel groter belang voor de ontwikkeling van vrouwenstudies dan zogenaamde gemeenschappelijke en vaak abstracte thema's binnen één universiteit.

Een andere verdeling van onderzoek binnen vrouwenstudies is die van emancipatie-onderzoek versus cultuurkritisch of 'esthetisch' onderzoek. Deze twee 'typen' onderzoek worden in toenemende mate apart genoemd; denk aan de term VEO (vrouwenstudies en emancipatieonderzoek). Het gevaar is aanwezig dat de hiervoor beschreven verdeling van 'concrete' onderzoeksonderwerpen samen gaat vallen met de verdeling in emancipatie- en cultuurkritisch onderzoek. Zo zou op sommige plaatsen de aandacht zoveel mogelijk uitgaan naar bestuur en beleid (emancipatie) en op andere zou de nadruk kunnen komen te liggen op de theoretische conceptualisering (cultuurkritiek)? Het scheiden van vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek moet, onzes inziens, vermeden worden omdat een dergelijke verdeling politieke en inhoudelijke armoede met zich meebrengt. De verdeling van thema's (zoals 'arbeid', 'welzijn' en dergelijke) zou deze splitsing echter kunnen bevorderen en de noodzaak om met elkaar in gesprek te zijn minimaliseren.

Wanneer we ons uitspreken tegen concentratie betekent dat niet dat we vrijblijvendheid voorstaan in de zin dat eenieder haar eigen onderzoek doet, zonder zich te verhouden tot het werk van anderen. Integendeel, we zijn juist tegen concentratie omdat we vrezen dat dat tot vrijblijvendheid leidt! Het lijkt ons een goede

zaak dat uitgangspunten steeds opnieuw ter discussie gesteld worden en dat we voortdurend met elkaar in debat zijn over centrale discussiepunten die voor het feminisme op een bepaald moment van belang zijn. Het is van belang dat aan dergelijke debatten deelgenomen wordt door wetenschappers van diverse pluimage. Wanneer we de zaken op bureaucratische wijze en inhoudelijk verdelen, wordt dat alles zeer bemoeilijkt. Concentratie schaadt daarom het feministische gehalte van vrouwenstudies en brengt het gevaar met zich mee van een uitholling van vrouwenstudies. Nu dreigen de thema's te functioneren als bureaucratische middelen in een ruilverkaveling, niet zozeer met als doel een inhoudelijke verrijking, maar met de inzet te bezuinigen op vrouwenstudies.

Waar vrouwenstudies toekomst heeft, wordt het steeds meer in- en aangepast binnen het universitaire bestel en op de andere plaatsen verdwijnt het eenvoudig. Het resultaat is opnieuw een onaangetast heren-bolwerk; de luis is uit de pels verwijderd.

Proefschriftfragment

Geert ten Dam Vrouwen verschillen in de volwasseneneducatie

Sekse, etniciteit en leeftijd in een ideologie- theoretische benadering van schooluitval

Op 22 juni 1989 promoveerde Geert ten Dam aan de Rijksuniversiteit Groningen tot doctor in de Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen. Haar dissertatie, die verschenen is bij Acco (Amersfoort/Leuven), omvat drie deelstudies. De eerste bestaat uit een analyse van de onderzoeken die de afgelopen jaren zijn verricht naar sekse-ongelijkheid in het onderwijs. In de tweede deelstudie wordt onderzoek naar schooluitval binnen de volwasseneneducatie besproken. Met name de rol van sekse, leeftijd en etniciteit komt daarbij aan de orde. Tevens wordt op basis van de theorievorming binnen vrouwenstudies een eigen, ideologie-theoretisch model ontwikkeld voor de verklaring van schooluitval binnen de volwasseneneducatie. De derde deelstudie wordt gevormd door een onderzoek dat is verricht in opdracht van de Joke Smit Scholengemeenschap voor dag/avondonderwijs voor volwassenen. In dit onderzoek is het ontwikkelde theoretische model getoetst. Hieronder volgt een fragment uit het slothoofdstuk.

Verschillen

(...) Verschillen tussen vrouwen onderling worden in weinig onderzoeken geproblematiseerd. In het praktijkonderzoek naar het leren van vrouwen in de volwasseneneducatie wordt de situatie van vrouwen die naar de Open School komen soms verduidelijkt aan de hand van klasseverschillen. In allerlei voorbeelden treffen we arbeidersvrouwen tegenover middenklassevrouwen aan. Ook de verhouding tussen begeleidsters en deelnemers wordt soms als een klasseverhouding begrepen: taalgebruik en gehanteerde interpretatiekaders weerspiegelen het verschil in klasse. Verschillen tussen meisjes onderling worden eigenlijk alleen in sommige studies naar schoolverzuim van allochtone meisjes uitgewerkt. Redenen voor schoolverzuim zijn niet alleen seksspecifiek, maar ook cultuurspecifiek. Een doordenking van de wijze waarop verschillen binnen een sekse zich verhouden tot verschillen tussen de seksen, heeft noch in onderzoek naar de volwasseneneducatie, noch in etnische studies plaatsgevonden. Hierdoor blijft

bijvoorbeeld onduidelijk welke groep vrouwen van welk type onderwijs profiteert.

De these van 'constructies van vrouwelijkheid' die in Nederland rond 1983 voor het eerst opduikt, leidt tot een nieuwe benadering in het debat rond onderwijs en sekse-ongelijkheid. In een vertooganalytische benadering die binnen vrouwenstudies snel terrein wint, wordt de vraag naar de mogelijke invloed van de school op de vorm en betekenis van het sekseverschil als kritiek op het verrichte onderwijsonderzoek opgeworpen. Het onderwijs, zo wordt betoogd, is niet louter een doorgeefluik van elders tot stand gekomen ongelijkheidsverhoudingen. Het onderwijs produceert zelf sekse-ongelijkheid. Door de betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid te koppelen aan maatschappelijke praktijken (onderwijs) waarin vrouwen en mannen zich op een bepaald moment bewegen, worden betekenissen van het sekseverschil niet alleen historisch en in relatie tot verschillen tussen respectievelijk vrouwen en mannen onderling begrepen. Uit de theoretische positie die wordt ingenomen, vloeit tevens de veronderstelling voort dat verschillende onderwijslokaliteiten verschillende invullingen van subjectiviteit produceren: subjectposities zijn altijd tijdelijk en plaatselijk.

Vanuit een vertooganalytisch perspectief is tot nu toe weinig empirisch onderzoek naar onderwijs verricht. De interventie die vanuit de discussies binnen vrouwenstudies in het onderwijsonderzoek is gepleegd, is voornamelijk op theoretisch niveau gebleven. Ze heeft het emancipatie-onderzoek niet beïnvloed. De enkele empirische onderzoeken die zijn verricht zijn historisch van aard. De in het verleden gevoerde pedagogische debatten worden daarin bijvoorbeeld geanalyseerd op de invullingen van vrouwelijkheid en mannelijkheid.

In deze studie is na een kritische beschouwing van de vertooganalytische benadering een ideologie-theoretisch perspectief ontwikkeld en in empirisch onderzoek gebruikt. Met de theoretische aandacht voor de specificiteit van het onderwijs ten aanzien van de constructie van sekse-ongelijkheid, zo is betoogd, zijn de betekenissen van het sekseverschil op het niveau van het handelend subject buiten het zicht gebleven. Hierdoor is de vraag blijven liggen hoe betekenissen die op een bepaald moment in het onderwijs aan het sekseverschil worden gegeven, interfereren met betekenissen die vrouwen en mannen op basis van elders opgedane ervaringen en inzichten verlenen aan vrouw-zijn en man-zijn. Onderzoek naar sekse-ongelijkheid in het onderwijs zou zich niet uitsluitend moeten richten op de veronderstellingen van waaruit vrouwen en mannen op school worden aangesproken. De betekenissen die vrouwen en mannen vanuit hun 'eigen' culturele setting de school binnenbrengen, dienen tevens in onderzoek te worden betrokken. Vrouwen noch mannen identificeren zich immers eenduidig en positief met de binnen het onderwijs aangeboden subjectposities. Onderzoek naar sekse-ongelijkheid in het onderwijs vanuit een ideologie-theoretisch perspectief moet, kortom, verschillende niveaus van betekenisproductie in de analyses betrekken.

Een ideologie-theoretische benadering van leren binnen de volwasseneneducatie

We hebben in deze studie naar culturele verschillen en schooluitval binnen de volwasseneneducatie laten zien hoe verschillende niveaus van betekenisproductie in onderzoek kunnen worden betrokken. Onderzocht zijn de subjectposities die binnen een school voor volwassenenonderwijs worden aangeboden, ten aanzien van het functioneren van specifieke groepen deelnemers als leerling. Deze aangeboden subjectposities zijn geconfronteerd met de opvattingen die de deelnemers van zichzelf als leerling hebben. Verondersteld is dat via de zelfopvattingen als leerling de betekenissen rond leren en onderwijs en 'vrouwelijkheid' en 'manelijkheid' die in de buitenschoolse culturen van de deelnemers circuleren achterhaald kunnen worden. Evenals de aangeboden subjectposities zijn de zelfopvattingen van deelnemers voortdurend in beweging. Onderzoek naar beide kan dan ook niet meer zijn dan momentopnames van betekenisverlening.

Het aldus ontwikkelde theoretische kader is gebruikt om sekseverschillen en sekse-ongelijkheid binnen de volwasseneneducatie te onderzoeken op het niveau van de deelnemers, de cultuur van de school en de leerprestaties. Verschillen tussen mensen zijn in dit onderzoek benoemd als culturele verschillen. We vatten culturele verschillen op als ideologisch gearticuleerde verschillen tussen mensen. Sekse als cultureel verschil wil dus zeggen dat binnen de in een context beschikbare ideologische interpretatiekaders ervaringen sekse-gebonden worden gearticuleerd. Sekse is dan een betekenisvolle categorie geworden in het functioneren van mensen. Op soortgelijke wijze zijn in dit onderzoek ook etnische verschillen en leeftijdsverschillen tussen deelnemers binnen de volwasseneneducatie als culturele verschillen begrepen.

In dit onderzoek zijn culturele verschillen onderzocht aan de hand van schooluitval. Culturele verschillen tussen leerlingen/deelnemers op school komen echter ook anderszins tot uiting. De vakken- en beroepskeuze van meisjes en jongens kan bijvoorbeeld in dit licht worden bestudeerd. Waarschijnlijk levert een dergelijke benadering van de keuzeproblematiek een meer adequaat inzicht in seksespecifieke keuzeprocessen op, omdat de context waarin keuzen worden gemaakt in onderzoek wordt betrokken. Nu stukt de discussie nog te vaak bij de constatering dat meisjes een achterstand hebben in te halen: het anders-zijn van meisjes, de keuzen die zij maken, wordt als het probleem gezien. Het sekseverschil wordt als verklaring opgevoerd, in plaats van dat het onderwerp van onderzoek is.

De centrale vraag van deze studie, hoe wordt binnen de volwasseneneducatie omgegaan met culturele verschillen tussen deelnemers, is onderzocht op een school voor volwassenen die haar wortels heeft in de emancipatiebeweging van de

jaren zeventig en deels ook tachtig. Is deze school erin geslaagd ongelijkheidsverhoudingen te doorbreken, of draagt zij er ook zelf toe bij dat culturele verschillen tussen deelnemers worden omgezet in ongelijkheidsverhoudingen, tot uitdrukking komend in schooluitval?

Proefschriftfragment

Jeanne de Bruijn Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief

In deze studie, waarop Jeanne de Bruijn op 28 juli 1989 promoveerde, wordt de geschiedenis van vrouwenarbeidsonderzoek in Nederland vanaf 1870 beschreven in relatie tot de arbeidssociologie. Dit proefschrift is verschenen bij de SUA te Amsterdam. Het hier afgedrukte fragment betreft een deel van de samenvatting van hoofdstuk 4 (pp. 224-226), waarin de ontwikkelingen in de periode 1945-1960 worden beschreven.

Sociologies onderzoek naar bedrijf en arbeid

Vanuit de ontwikkelingen in de studies naar bedrijf en arbeid hebben we gezien dat drie 'centra' in de Nederlandse sociologie zich vanuit een verschillende achtergrond en met verschillende buitenlandse invloeden met de bedrijfsproblematiek bezighouden: het NIPG vanuit de experimentele psychologie en de organisatieadviseurs in samenwerking met de moderne sociologen; de katholieke wetenschappers vanuit het grensvlak van economie en sociologie in Tilburg en Nijmegen (GITP); onderzoekers vanuit de school van Bouman. Hun beïnvloeding vanuit het buitenland betreft bij het NIGP de Amerikaanse human relations-benadering. Daarop bouwen de moderne sociologen voort, in een structureel-functionalistisch kader. Bij de katholieke wetenschappers betreft het de Duitse en Franse tradities op dit terrein en bij de school van Bouman het werk van Tönnies' 'Gemeinschaft und Gesellschaft'. Wel publiceren zowel onderzoekers van het GITP en de NIPG in het blad Mens en Onderneming, dat in 1947 door de Staatsmijnen is opgericht en vanaf 1949 wordt uitgegeven door het NIPG. Veel artikelen worden gewijd aan de toepassing van de human relations-benadering, met de studie van de organisatie-adviseur IJdo (1947) als het grote voorbeeld. Daarnaast is in de eerste jaargangen van Mens en Onderneming veel aandacht voor het ontwikkelen en opzetten van Bedrijfskadertrainingen (BKT's).

1. Overeenkomst bij allen is het zoeken naar factoren voor arbeidsmotivatie en arbeidstevredenheid, de ene richting zoekt die in de 'kleine groep', de menselijke verhoudingen binnen het bedrijf en in de stijl van leidinggeven (NIPG en

moderne sociologen), de andere voornamelijk in aard van de arbeid zelf (i.h.b. Kuylaars) en de derde richting legt het accent op factoren buiten de fabriekspoort, in de volkscultuur onder ongeschoolden (Haveman en Feitsma). Ondanks de verschillende theoretische noties, de vervreemdingsthese bij de school van Bouman en de verburgerlijkingsthese bij de moderne sociologen, ontwikkelt zich géén pluriforme onderzoekstraditie. Er is geen sprake van een uitkristallisatie van de diverse invalshoeken tot een breed opgevatte arbeidssociologie. De moderne bedrijfssociologen worden dominant en de arbeidssociologische invalshoek rond een vervreemdingstheorie en de cultuursociologische invalshoek rond een theorie van de arbeiders(sub)cultuur worden beide in de kiem gesmoord.

2. Wat betreft de aandacht voor sekseverschillen en voor vrouwelijke werknemers kan geconstateerd worden dat in het human relations-onderzoek (NIPG), bij de moderne sociologen (IJerman) en in de studie van Kuylaars, sekse als variabele in het onderzoek in beschrijvende zin wordt meegenomen. In de analyses wordt daarvan vervolgens geheel geabstraheerd. Voorzover de sekseverschillen in de beschrijvingen worden geïnterpreteerd, geschiedt dat ad hoc en op basis van vanzelfsprekendheden (stereotypen) over vrouwen of ongeschoolde vrouwelijke fabrieksarbeidsters. In de studies uit de school van Bouman (Haveman en Feitsma) is in het geheel geen aandacht voor vrouwelijke werknemers of sekseverschillen. Aandacht voor de arbeid van vrouwen is er in geen van de drie richtingen geweest. Dit laatste is overeenkomstig de studies naar de potentiële arbeidsreserve onder categorieën vrouwen in deze periode, zoals hierboven is geconstateerd. Dat de in de arbeidssociologie gekozen invalshoeken, de soort vraagstellingen of de onderzoeksthema's daarvan de oorzaak zijn geweest ligt daarom niet direct voor de hand. Wel lijkt de richting van Horringa, met accent op de formele organisatie en een pure beperking tot het bedrijfsinterne gebeuren een verdere segregatie tussen de bedrijfssociologie en gezinssociologie bevorderd te hebben. Ware dat niet het geval geweest, zoals in sommige kritieken op de beperktheid van de bedrijfssociologie is geuit, dan was wellicht de kloof tussen vraagstukken van bedrijf en arbeid enerzijds en vraagstukken betreffende gezin en privéleven minder groot geworden. Aangezien het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen een thema wordt van de gezinssociologie, is hiermee de kloof tussen studies naar vrouwelijke werknemers en studies naar bedrijf en arbeid in deze periode verder wetenschappelijk geïnstitutionaliseerd.

3. Raakvlakken vanuit de studies naar bedrijf en arbeid richting het vrouwenarbeidsonderzoek in dezelfde periode zijn er niet of nauwelijks. Alleen Kuylaars verwijst in zijn studie een keer naar het werk van Dresen-Coenders. De receptie van het vrouwenarbeidsonderzoek in de studies naar bedrijf en arbeid is dus nihil. Zelfs in het onderzoek van Feitsma over ongeschoolde fabrieksarbeid wordt hiernaar niet expliciet verwezen. Het omgekeerde is, zoals hier boven ver-

meld wel iets meer het geval, maar blijft evenzeer summier. Tegen de achtergrond van de omvangrijke groei van het aantal jonge meisjes en (vnl. ongehuwde) vrouwen in de industrie in deze periode (groei van 160.000 vrouwen in 1947 naar ruim 200.000 in 1960) en de maatschappelijke discussie over het tekort aan deze categorie arbeidskrachten, is de aandacht ervoor in het industriële bedrijfsonderzoek minimaal te noemen.

De scheidslijnen tussen vrouwenarbeidsonderzoek en sociologisch bedrijfsonderzoek zijn in deze periode zowel inhoudelijk als institutioneel groot. De opkomst van het sociologisch onderzoek naar bedrijf en arbeid heeft niet geleid tot het meer object van onderzoek maken van sekseverschillen, van vrouwelijke werknemers of van hun arbeid.

Verslagen van bijeenkomsten

Marja van Tilburg
Gender and the Humanities
Verslag van een cursus te Salzburg,
21 augustus – 3 september 1988

Gender and the Humanities was de titel van een veertiendaagse cursus, die onder auspiciën van de stichting Salzburg Seminar on American Studies te Salzburg werd gegeven. Zo'n zestig mannen en vrouwen, afkomstig uit zo'n dertig landen, waren door de stichting voor deze cursus uitgenodigd. Ook wetenschappers en journalisten uit het Oostblok, de Arabische wereld, India en Thailand waren aanwezig.

De deelnemers konden er kennis nemen van recente ontwikkelingen in Gender Studies in de Verenigde Staten. Joan Wallach Scotts kritische analyse van de conceptualisering van gender in vrouwenstudiesonderzoek diende als uitgangspunt van de cursus. Het betreffende artikel uit *The American Historical Review* van 1986 hoorde dan ook tot de verplichte literatuur. In de cursus werd voortgeborduurd op Scotts voorstel voor de conceptualisering van gender. Hierbij ligt het accent op integratie van 'het Franse denken' in de traditionele benaderingswijzen van de wetenschap. Dat is vooral ingegeven door haar bezorgdheid over de geringe integratie van resultaten van vrouwenstudies in de andere disciplines. Ook zouden wetenschappelijke tradities nog te weinig worden aangesproken op hun vooronderstellingen. In de hoor- en werkcolleges kwam gender in verschillende discipline's: letterkunde (Eliane Showalter),

dans (Alberta Arthurs), geschiedenis (Barbara Balliet, Ida Blom, Joan Scott, Jeffrey Weeks) en antropologie (James Boon) aan de orde.

Vanuit een wetenschapstheoretisch perspectief zou je kunnen zeggen dat de receptie van 'het Franse denken' in de Verenigde Staten het onderwerp van de cursus was. Tijdens de cursus bleek dat in Amerikaanse genderstudies veel aandacht wordt besteed aan de integratie van 'het Franse denken' in de verschillende disciplines in de humaniora. Dat brengt een zekere differentiatie in de receptie tussen de verschillende disciplines met zich mee. Ter illustratie zal ik nader ingaan op enkele lezingen van Scott en Showalter.

Scott gaf in Salzburg een eerste versie van haar interpretatie van Olympe de Gouges' pleidooi voor de politieke gelijkberechting van de vrouwen tijdens de Franse Revolutie.¹ Haar onderzoek naar feministische politieke theorieën komt mede voort uit haar bezorgdheid over de geringe politieke invloed van het feminisme. De oorzaak zoekt ze bij een gebrek aan consistentie in feministische theorievorming. Dat laatste komt volgens haar omdat feministes moeten reageren op heersende politieke vertogen.

Het probleem waar De Gouges zich voor plaatst zag, schetst Scott als een variatie op het thema van het verschil en de gelijkheid. Ze vraagt zich af hoe De Gouges kon opkomen voor de politieke gelijkberechting van vrouwen in een vertoog waarin de universele rechten aan mannen werden toebedacht. In Scotts interpretatie van de *Declaration des Droits de Femme* (1791) bevestigt De Gouges enerzijds het bestaan van het sekseverschil, maar ondermijnt ze anderzijds de betekenissen die daaraan worden toegekend. Argumenten om vrouwen van politieke rechten uit te sluiten werden door De Gouges in hun tegendeel gekeerd: juist vanwege het feit dat vrouwen kinderen baren, vanwege het bewijs van fysieke moed dat daaruit spreekt, zou aan vrouwen politieke gelijkberechting toegekend moeten worden. De Gouges on-

dergraaft het polaire denken in voorstellingen van de seksen. Tegelijkertijd houdt ze vast aan de gangbare voorstelling dat de maatschappelijke orde een natuurlijke orde is. Maar ook op dat punt stelt ze het discours ter discussie. Waarom, zo redeneert De Gouges, zou het verschil tussen mannen en vrouwen zo veel belangrijker zijn dan verschillen tussen vrouwen onderling en mannen onderling, tussen volken enzovoort. Immers, in de natuur zijn meestal meerdere variëteiten van een en dezelfde soort planten of dieren te vinden.

Volgens Showalter draagt gender-theorie mogelijkheden aan om zowel de 'mannelijke' als de 'vrouwelijke' aspecten in literair werk aan te wijzen. Bovendien stelt ze de onderzoeker in staat literaire en historische aspecten in de interpretatie van een werk te betrekken. Showalter ging met name in op Robert Louis Stevensons *Dr. Jekyll and Mister Hyde* (1886). Hierin wordt gebroken met de traditie van uitsluitend families als onderwerp van romans. In deze roman staat de homosociale leefwereld van mannen centraal. De roman schetst het dubbelleven dat homoseksuele mannen na de aanvaarding van het Labouchere Amendment (1885) in Engeland moesten gaan leiden. Behalve de polaire tegenstellingen tussen Jekyll and Hyde wijst Showalter op het contrast tussen 'mannelijke' en 'vrouwelijke' homoseksualiteit. Lesbiënnes zijn in de Engelse literatuur uit de Victoriaanse tijd afwezig. Bij vrouwen is homoseksualiteit een teken van gekte, vandaar dat het vrouwelijke equivalent van 'Jekyll/Hyde', 'the Madwomen in the Attic' is. Dit wordt door Showalter in verband gebracht met maatschappelijke verschillen tussen mannen en vrouwen in de Victoriaanse tijd. Homoseksuele mannen werden weliswaar gecriminaliseerd, maar slagen er desondanks in om een leven als homoseksueel te leiden. Dat laatste was voor homoseksuele vrouwen niet weggelegd.

Showalters lezing is illustratief voor de receptie van 'het Franse denken' in de VS. Een vertoog wordt steeds gerelateerd aan de maatschappelijke

context waarin dat vertoog 'heerst'. Zo worden vooronderstellingen van het Franse denken – zij het impliciet – ter discussie gesteld. Dat is niet het enige wat deze ontwikkeling voor vrouwenstudies interessant maakt. Tijdens de cursus werden deelnemers uit niet-westerse landen steeds enthousiaster over Scotts voorstel om gender in alle aspecten van een cultuur te traceren. Juist dat aspect van Scotts conceptualisering van gender biedt volgens hen mogelijkheden het ethocentrisme in vrouwenstudies te doorbreken.

Noot

1. In haar lezingen in Nederland, in april 1989, behandelde ze dit onderwerp eveneens: 'Olympe de Gouges: A woman who has only paradoxes to offer'.

Mieke Verloo

Het eigen geluid van de Sectie Vrouwenstudies van de TU Delft

Verslag van de studiedag 'Ritual Spaces, ruimtelijke rituelen' 19 mei 1989

Niet alleen door de titel – die een koppeling met antropologische inzichten beloofde – leek een bezoek aan de studiedag interessant, maar ook omdat de Sectie Vrouwenstudies van de TU Delft al vaker interessant werk heeft laten zien (de Studium Generale-reeks 'Het Vertrek' in 1987, de lezingen en workshops met grote vrouwelijke architecten onder de titel 'Proloog tot zichtbaarheid' I en II in 1987 en 1988, de nota 'Vrouwen en de Stad' enzovoort).

Binnen het veld van Vrouwenstudies Bouwen en Wonen neemt Delft een zeer eigen plaats in, onder andere door een sterke nadruk op theorie, waarbij tot nu toe vooral aansluiting gezocht werd bij Foucault. De nadruk op theorie in een veld dat voor negentig procent gekenmerkt wordt door praktijk- en beleidsaccenten, is geen gemakkelijke weg. Misschien ook daardoor hebben teksten van

de Sectie Vrouwenstudies nogal eens het karakter van beginselverklaringen, min of meer samenhangende beschrijvingen van theoretische uitgangspunten gekoppeld aan een kritiek op andere benaderingen. Ook de inleiding van Heidi de Mare op de studiedag had het karakter van een beginselverklaring. In het kader van dit verslag gaat het te ver om in te gaan op de relatie tussen deze en eerdere beginselverklaringen. Die relatie lijkt me echter zeker niet onproblematisch.

In haar inleiding verdedigde De Mare de keuze van een historisch-anthropologisch kader als beste benadering om zicht te krijgen op de vraag hoe sociale en architectonische rituelen concreet interfereren. Daarbij vatte ze de sociale constructie van vrouwelijkheid en mannelijkheid op als een sociaal ritueel.

De Mare bakende het terrein verder af door stil te staan bij verschillende visies op wat een ritueel is (Benedict, Turner, Staal), waarbij de minimumomschrijving lijkt te zijn dat het steeds gaat om een reeks handelingen die op bepaalde momenten plaatsvindt. Speciale aandacht schonk ze aan het gegeven dat ook in het dagelijks leven rituelen voorkomen (maandag wasdag, zondagmiddag wandeling), en aan het gegeven dat er culturele constanten zijn in de manier waarop gewone handelingen feitelijk uitgevoerd worden. In die zin spreekt zij van een ritueel als een 'fysiek' geheugen. Het adjectief 'fysiek' maakt in dit verband op mij overigens een wat deterministische indruk. Naast alledaagse rituelen bepleitte De Mare ook aandacht voor verstoringen of overgangen in het dagelijkse leven, in navolging van antropologen aangeduid met het begrip 'rite de passage'. En uiteraard kwam het ruimtelijke aspect van rituele handelingen uitvoerig aan de orde. Rituelen kenmerken zich immers meestal door een territoriale markering; de handelingen spelen zich op een bepaalde plaats of binnen een bepaald gebied af. Het door haar eerder aangehaalde voorbeeld van het ritueel 'demonstratie' is daar een voorbeeld van.

Op de studiedag zou verder vooral aandacht zijn voor de 'grote rituelen bij historische steden', zoals bijvoorbeeld de rituelen die gepaard gaan met de stichting van steden. De Mare ging ook reeds wat dieper in op de vraag hoe de relatie tussen ruimte en ritueel geïnterpreteerd zou moeten worden. De uitwerking, die ze daarvan gaf, was echter nog niet echt uitgekristalliseerd.

Op één punt in haar lezing betoogde De Mare dat niet alleen sommige ruimten door of voor rituelen worden geschapen, maar dat ook bepaalde ruimten zelf weer rituelen bewerkstelligen. Wat dat laatste betrof stelde ze voor architectuur te beschouwen als een lokaal geheugensysteem dat zekere handelingen, gedragingen en manieren van doen actief oproept.

In een later aangehaald voorbeeld van het gebruik van Nederlandse woningen door Surinaamse vrouwen (van den Handel, 1987) blijkt echter dat het rituele leven van alledag door het verschil tussen woningen in Suriname en Nederland wel wordt aangepast, maar niet verdwijnt. Nieuwe gegevens worden dus gemodificeerd door het interfereren met een bestaand sociaal geheugen. Terecht stelt De Mare dan dat het 'gebruik' voortkomt uit de wisselwerking van het sociale en het lokale geheugensysteem, maar daarbij ontkracht zij haar eerdere stelling.

Ook in haar uitgangspunt dat het 'niet te herleiden verschil tussen de geslachten' op allerlei wijzen ruimtelijk wordt gearticuleerd, vond ik De Mare niet zo overtuigend. Daarvoor hing ze haar redenering mijns inziens teveel op aan het klassieke voorbeeld van het door Bourdieu geanalyseerde Berberhuis.

Als geheel liet de lezing van De Mare een fragmentarische indruk na. Een aantal fragmenten lijkt echter prikkelend genoeg om verder uitgewerkt te worden. Wat mij betreft vooral de benadering van architectuur als een lokaal geheugensysteem, maar dan niet in deterministische, maar in interactionistische zin. Ook het begrip rituelen zelf verdient verdere uitwerking. Kan een file als een ritueel

beschouwd worden? Het rondjesrijden door hoerenlopers? De tienertoer?

Na De Mare's inleiding kwamen diverse heren historici en één historica aan het woord. Peter Burke gaf een breed historisch overzicht van rituelen in historische steden, bijvoorbeeld het carnavaal in Venetië en de rituele gevechten in Pisa. Daarbij ging hij ook af en toe in op de plaats die vrouwen innamen in deze rituelen.

Andere lezingen waren erg specialistisch. Zo hield Ingersoll een op zich wel interessante en goed gedocumenteerde lezing over de Posesso, de rituele route die een paus moest volgen bij zijn installatie, waarbij het tijdens een deel van deze route gebruikelijk was de paus te beschimpen. Ingersoll ging uitvoerig in op machtsverhoudingen in Rome en op veranderingen in het ritueel die ook in de gebouwen langs de route terug te 'lezen' zijn, maar hij bekommerde zich niet om de achtergrond van het thema van de dag. Toehoorders met belangstelling voor vrouwenstudies moesten zelf maar verzinnen wat er voor hen interessant kon zijn aan zijn verhaal.

Ook Reese, met een klassiek kunsthistorische lezing over heiligenbeelden in Latijns-Amerikaanse kerken en rituelen eromheen, had blijkbaar geen boodschap aan vrouwenstudies, net zo min als Frijhoff, die een inleiding hield over het ontstaan van Haarlem, en over de stille omgang in Amsterdam en Hasselt.

Alleen de lezing van Marie-Christine Boyer was meer in overeenstemming met het karakter van de dag. Zij hield een verhaal over het 'Ladies Mile Historic District', een specifiek stuk Manhattan waarin de tweede helft van de negentiende eeuw de eerste grootwarenhuizen ontstonden. Daardoor werd dit een gebied waar 'ladies' ongeschapereonneerd konden verblijven. Dit bleef zo ook toen er later meer entertainment in het gebied kwam. Haar rijk geïllustreerde lezing, waarin ze allerlei aspecten van het damesleven aansneed – de opkomst van een nieuwe bourgeois-vrouwelijkheid, het ontstaan van de ziekte kleptomanie, het onder-

scheid tussen ladies en arbeidersvrouwen, de te loorgang van het ladies mile district aan het eind van de eeuw –, was erg inspirerend. Boyer werkte echter de vraag naar het al dan niet rituele karakter van de handelingen van deze vrouwen nauwelijks uit.

Wat moet dan het eindoordeel zijn van een dergelijke studiedag? Het geheel deed me nog het meest denken aan een 'amuse-gueule', een zeer geraffineerd hapje, dat bedoeld is om het vakmanschap van de kok te tonen en de eetlust op te wekken. Wat bij betreft is de studiedag in die twee opzichten geslaagd. Het wachten is verder op de rest van het menu. Voor ongeduldige mensen als ik had een deel daarvan ook reeds op 19 mei gereserveerd mogen worden.

Het boekje *Ruimtelijke Rituelen, Ritual Spaces*, waarin de inleiding van De Mare, en de curricula van de overige spre(e)k(st)ers zijn opgenomen, is bij de Sectie Vrouwenstudies van de TU Delft te krijgen à f 7,50.

Monique Volman

Meisjesonderzoek

Verslag van de SISWO-studiebijeenkomst te Amsterdam, 15 juni 1989

Onderzoek naar meisjes is niet nieuw. Als jonge vrouwen vormen meisjes een object voor vrouwenstudiesonderzoek en als vrouwelijk deel van de jeugd verschijnen ze in het jeugdonderzoek. De laatste jaren zijn meisjes ook in toenemende mate object van beleid en van beleidsonderzoek geworden, namelijk als groep die moet emanciperen; een verworvenheid of reden tot wantrouwen?

Op donderdag 15 juni 1989 organiseerde de SISWO Stuurgroep Emancipatie-onderzoek een studiebijeenkomst over het thema 'meisjesonderzoek'. Aanleiding hiervoor was het verschijnen van de *Sociale Atlas van Meisjes*, een van de producten van de recente beleidsmatige aandacht voor

meisjes. Het is een inventarisatie van de maatschappelijke positie van meisjes in Nederland, verricht in opdracht van de Raad voor het Jeugdbeleid, als voorbereiding op een aan de overheid uit te brengen advies over dit onderwerp. Doel van de studiemiddag was aan de hand van de *Atlas* te discussiëren over aanknopingspunten voor meer meisjesonderzoek vanuit vrouwenstudies en jeugdonderzoek, met op de achtergrond natuurlijk de hoop dat de beleidsmatige aandacht voor meisjes ook vertaald zal worden in geldstromen in de richting van meisjesonderzoek(st)ers.

De bijeenkomst, die werd voorgezeten door Mariët van IJendoorn van de Raad voor het Jeugdbeleid, werd vooral bezocht door onderzoekers en ambtenaren. De keuze van de sprekers weerspiegelt de manier waarop meisjesonderzoek een begrip is geworden. De auteur van de *Atlas*, Janny Arends, lichtte de opzet van de *Atlas* nog eens toe. Aan Mieke de Waal (Jeugd en Samenleving) en Barbara Spoel (KUB) was gevraagd in te gaan op de betekenis van de *Atlas* voor respectievelijk het jeugdonderzoek en vrouwenstudies.

Janny Arends wees erop dat er maar weinig bekend is over meisjes en hun maatschappelijke positie; ze vallen vaak tussen de wal en het schip; tussen vrouwenstudies/emancipatieonderzoek en jeugdonderzoek. De *Atlas* is een inventarisatie van wat er aan gegevens uit onderzoek beschikbaar is en biedt daardoor vooral cijfers en niet in de eerste plaats een analyse. De *Atlas* moet dan ook volgens Arends beschouwd worden als een eerste stap die nodig is om beleidsmakers wakker te schudden. Verder onderzoek is uiteraard nodig. Arends noemde een aantal terreinen voor verder onderzoek en gaf daarbij tevens enkele overwegingen mee. Er moet rekening gehouden worden met verschillen tussen meiden wat betreft leeftijd, etniciteit en milieu; vooral onderzoek naar meiden uit etnische minderheidsgroepen is dringend nodig. Onderzoekers moeten er alert op zijn dat – in het licht van emancipatie – niet meisjes tot probleem gemaakt worden; onderzoek zou zich daarom niet alleen op

meisjes moeten richten maar ook op ouders, de-canen, en niet te vergeten op jongens. Hoe denken jongens bijvoorbeeld over gedeeld ouderschap? Dergelijk onderzoek zou echter, aldus Arends, niet uit vrouwenstudies- of emancipatiegelden gefinancierd moeten worden.

Zowel De Waal als Spoel spraken hun waardering uit voor de *Atlas* als handzaam naslagwerk, maar plaatsten ook kritische kanttekeningen. De kritiek spitst zich, net als de waardering, toe op het ‘naslag-karakter’ van het boek. De Waal betreurt het gebrek aan distantie tot het geïnventariseerde materiaal, hetgeen met een eigen ordeningskader en het plaatsen van meer vraagtekens bij de conclusies van de opgenomen onderzoeken voorkomen had kunnen worden. Nu bestaat het gevaar dat conclusies uit eerder onderzoek als feiten gaan functioneren en discussie voortijdig wordt afgesloten. Het inventariserende karakter van de *Atlas* brengt volgens haar bovendien met zich mee dat terreinen waarop weinig of geen onderzoek is gedaan opnieuw buiten het gezichtsveld blijven. Dit geldt met name voor onderzoek naar het perspectief van meisjes zelf, onderzoek dat volgens De Waal nodig is omdat meisjesbeleid ook gebaseerd moet worden op wat meisjes zelf vinden. Ook Spoel stelde het inventariserende karakter van de *Atlas* ter discussie. Anders dan De Waal, leest zij in de *Atlas* echter wel degelijk een visie, een feministisch engagement. In haar commentaar analyseerde zij ‘het feministisch vertoog’ waarvan de *Atlas* drager is. Terwijl Arends het gegeven dat meisjes nu als aparte categorie beschouwd worden – en als zodanig ook aandacht en geld opeisen – een belangrijke verworvenheid vindt, wijst Spoel op een keerzijde van de constructie van de beleidsmatige en feministische categorie ‘het meisje’. Volgens haar is een samenhang tussen het gebruik van deze categorie en een (ongewenst) normatief vertoog, dat de niet-geëmancipeerde vrouwelijkheid van meisjes afwijst. Het stelt hiervoor een nieuwe, zelfstandige en weerbare vrouwelijkheid in de plaats, die veronderstelt dat meisjes participeren op

de arbeidsmarkt om hun achterstanden in te halen. Dit is het vertoog van het emancipatiedenken. Spoel wijst op het bestaan van een ander vertoog over meisjes; een cultuurkritische visie, die niet zozeer de nadruk legt op wat meisjes niet doen, maar op wat ze wel en anders doen dan jongens. Terwijl het meisjesbeleid van de overheid volgens Spoel vooral in de lijn ligt van het emancipatiedenken, vertoont de *Atlas* trekken van beide denkwijzen. Meisjes moeten – zo is de boodschap in de *Atlas* – participëren, maar wel op hun eigen voorwaarden. Het lijkt erop dat Spoel zelf een voorkeur heeft voor het cultuurkritische perspectief. Ze waarschuwt voor het gevaar jongens als norm te nemen en wijst het in de plaats stellen van een participatieperspectief voor een zorgperspectief af. Hiermee gaat men er namelijk aan voorbij dat de keuze tussen beide perspectieven op dit moment voor vrouwen een dilemma met zich meebrengt. Ten slotte werpt Spoel de vraag op in hoeverre meisjes zich door het emancipatieperspectief aangesproken voelen. Evenals De Waal is zij van mening dat er over de betekenisgeving van meisjes zelf nog te weinig bekend is.

In de discussie kwam vooral de roep meisjes zelf aan het woord te laten, aan de orde. Terecht werd opgemerkt dat ook in leefwereldonderzoek niet 'het meisje zelf' aan het woord is. Onderzoek impliceert immers altijd een analyse van de onderzoeker. De behoefte aan dit soort onderzoek lijkt vooral voort te komen uit de wens bevoogding en normering te vermijden. Deze angst voor normering uitte zich ook in twijfels over de wenselijkheid van onderzoek waarin meisjes en jongens worden vergeleken. Mij lijkt een vergelijking op zichzelf niet het probleem. Van belang is vooral de wijze waarop dit gebeurt, het is afhankelijk van de vraagstelling en het doel van de vergelijking.

Noch De Waal noch Spoel bieden mijns inziens met hun pleidooi voor een meer op de 'eigen voorwaarden van meisjes' gebaseerd beleid, een uitweg uit het bevoogdingsdilemma. Ook de door Spoel gemaakte tweedeling, emancipatiedenken/over-

heid – cultuurkritiek/meiden zelf, is hier debet aan. Wat meiden vinden (bijvoorbeeld dat carrière maken onzin is) lijkt al gauw cultuurkritisch wanneer wat jongens vinden als 'de cultuur' wordt gedefinieerd. En in wat meisjes formuleren als hun 'eigen' voorwaarden wordt natuurlijk ook weerspiegeld wat zij als mogelijkheden en perspectieven hebben leren kennen. Uiteindelijk werd gepleit voor diversiteit in het meisjesonderzoek: kwantitatief onderzoek om trends op te sporen, kwalitatief onderzoek naar betekenisgeving en anderssoortig onderzoek zouden elkaar niet moeten uitsluiten. Wat mij betreft is 'van alles wat' een wat al te gemakkelijke conclusie. Zelf zou ik weliswaar graag veel en divers meisjesonderzoek zien, maar wel vanuit de gedachte dat sekse en leeftijd in deze maatschappij indelingscriteria zijn die een verregaande betekenis hebben voor de posities die meisjes en jongens (kunnen) innemen. Onderzoek kan laten zien dat meisjes daar op verschillende manieren mee kunnen omgaan. En het meisjesbeleid? Dat zou van dergelijk onderzoek kunnen leren dat er meer categorieën zijn om meisjesbeleid op te baseren dan alleen de categorie 'meisje'.

Odile Verhaar

Two in Twenty

Verslag studiedag over de lesbische
soap-opera te Amsterdam,
13 september 1989

Op 13 september had Amsterdam een primeur: de lesbische soap-opera *Two in Twenty* werd vertoond, een lesbische Dynasty, door niemand minder dan Joan Collins (Alexis) herself aangeprezen als 'the juiciest soap opera to come out since Dynasty'.

Organisatrice van de studie (en plezier!)-dag was Lesbische Studies Sociale en Politieke Wetenschappen Amsterdam, en de centrale vraag was hoe 'anders' het lesbische verbeeld zou worden, want *dat* het anders zou zijn, daar ging men van uit.

Volgens inleidster Dorelies Kraakman ging het om het zichtbaar maken van het lesbische; ze benadrukte de spiegel functie van de lesbische soap, de mogelijkheid tot identificatie met lesbische bestaansmogelijkheden en identiteiten. Wat voorbarig misschien, merkte ze op dat het enige verschil met deze soap en een serie als *Dynasty* het feit is dat in de eerste alle personen lesbisch zijn.

De openingslezing op het thema die dr. Annette Kuhn, lecturer in Film en TV Studies aan de universiteit van Glasgow, hield over feministische film-theorie en lesbische representaties, was helaas in wel heel algemene en technische termen gesteld; de filmtheorie was blijkbaar niet bedoeld om te 'genieten'. Ze wees op het probleem dat de verschillende feministische filmtheorieën te descriptief zijn want slechts gericht zijn op het zichtbaar maken van het lesbische, en dat er eigenlijk geen adequaat *structureel* theoretisch kader voorhanden is. Een theorie waarin het lesbische niet (alleen) als culturele categorie opgevat wordt maar als een psycho-seksuele. De psychoanalytische theorie zou in deze lacune voorzien kunnen hebben, ware het niet dat deze niet in staat is om andere dan alleen sekseverschillen te begrijpen, zodat verschillen zoals seksuele voorkeur of kleur erbuiten vallen. Ze eindigde met een aantal algemene en (zeer) open vragen, die alle min of meer met elkaar samenhangen: over hoe het lesbische opereert in de verschillende genres; of er een lesbisch gezichtspunt mogelijk is en zo ja, hoe dat er dan uitziet; of er een lesbische subjectiviteit gearticuleerd kan worden en of er een lesbische blik ('gaze') bestaat. Ten slotte vroeg ze zich af of het onderscheid tussen een lesbisch publiek (empirische definitie van het lesbische) en een lesbische *spectator* (die met en door het kijkproces als 'lesbisch' geconstitueerd wordt) nuttig is.

Daarna werd de soap zelf bekeken, en het eerste dat opvalt is dat deze onvervalst Amerikaans is. We vallen midden in het dagelijks leven van een groep (lesbische) vrouwen, die voor het merendeel in stel-vorm optreden en die, zoals later blijkt, allen

met elkaar in verband staan: ze vormen een gemeenschap. (In de workshop zal uitgelegd worden dat dit een karakteristiek van de *soap* is.) Steeds wordt er een episode aan het wel en wee van een stel gewijd.

Een robuuste vrouw die reeds aan de ontbijttafel in zwart leren jack zit, discussieert met haar dochter over of deze nu bij haar, dat wil zeggen in een lesbisch huishouden blijft, of dat ze toch bij haar vader en diens echtgenote gaat wonen. We zien een zwarte vrouw de problemen met haar coming out die ze met haar moeder heeft, bespreken met haar feministisch therapeute. Diezelfde therapeute blijkt later de minnares van het leren jack en deze twee worstelen met hun liefdesleven; 'I want sex' bekent ze haar afwezige vriendin wanhopig als ze samen in bed liggen. Met haar golvende blonde haren en haar nylon negligee ziet ze eruit als het prototype van de Amerikaanse vrouw. Hier, en ook in het gechargeerde spel wordt de ironische ondertoon van *Two in Twenty* zichtbaar. Ze leggen het bij en het eindigt ermee dat de vriendin haar arm streelt en haar (vluchtig) omhelst. Volgende scène. Afkeurend gemompel in het publiek: noem je dat *juicy*? Van de weeromstuit wordt de therapeute verliefd op een ander leren jack: de (eveneens zwarte) *room-mate* van de vrouw die we eerder bij haar in therapie zagen, en zo hangt iedereen met iedereen samen. Deze *continuing story* speelt zich af in de nogal rommelige omgeving van keuken, ontbijttafel en huiskamer.

Misschien is dit het wel, in combinatie met de onderbrekingen voor humoristische contactadvertenties, reclames (een homo maakt een lekkere instantmaaltijd klaar voor zijn vriendje) en commentaren van de maaksters van de soap, dat maakt dat het nogal spannend kijken is? Anneke Smeelik, in haar verhelderende lezing *For her eyes only* direct erop volgend, heeft er nog andere verklaringen voor: de filmmaaksters hebben de klassieke en seksistische wijze van filmen van vrouwen, het voyeuristisch aftasten van de camera's van slechts delen van het vrouwenlichaam zoals in close-ups

gebeurt ('fragmentatie'), willen vermijden. Daarom hebben ze de vrouwen vrijwel voortdurend in haar totaliteit, en met haar tweeën in beeld gefilmd. Helaas heeft dit tot effect dat de gezichten moeilijk te onderscheiden zijn en dat het (totaliteits)beeld rommelig overkomt. Een ander (nadelig) effect daarvan is weer dat identificatie bemoeilijkt wordt.

En hiermee komen we bij de kern van haar betoog, die tegelijk de problematiek van de dag is: hoe zijn feministische politiek en plezier met elkaar te verbinden? Er bestaat immers een spanningsverhouding tussen lust en politiek in de feministische filmtheorie- en praktijk, en gaat het doorbreken van de klassieke conventies niet veelal gepaard met het verdwijnen van het plezier, vraagt Smelik retorisch. Wordt het genot niet vaak opgeofferd aan de feministische politiek? Smelik pleit ervoor om het verlangen weer in de film terug te brengen, en dit geldt wat betreft haar ook voor *Two in Twenty*. Ze merkt op dat de vrouwen zelfs zo 'echt' en alle-daags zijn dat ze vervelend zijn, en ze herinnert eraan dat identificatie plezier veronderstelt, iets dat de maaksters van deze soap schijnen te vergeten. De afwezigheid van een centrale blik op de vrouwen in de serie werkt de-erotiserend, impliceert dat er geen *ego-ideal* is waarmee men zich kan identificeren en dat er dus ook geen plezier en geen passie tot stand komt: 'It is just not sexy'. Ook op een andere manier is de soap niet sexy: er komt geen seks in voor.

Het thema van de verbeelding van de (lesbische?) seksualiteit in *Two in Twenty*, wordt uitgewerkt in een van de workshops. Onder leiding van Irene Meijer en Dorelies Kraakman constateert men dat de 'seks-scènes' buitengewoon kort zijn, en eerder verwijzen naar discussies over seks, dan dat ze de seks zelf in beeld brengen. Ter illustratie: tijdens de enige uitvoerige vrij-scène richt de camera zich op oksels en wriemelende tenen!

In de workshop, geleid door Ien Ang en Joke Hermes, teleurgestelde reacties. Het feit dat er, tegen alle regels van de *soap* in, geen *evil woman*, – een Alexis dus – in voorkomt, maakt de lesbische

gemeenschap zoals die in beeld gebracht wordt met de bedoeling te laten zien dat dit er een is als alle andere, dat hij net zo vanzelfsprekend bestaat, beduidend zwakker; een vijand(in) versterkt het gemeenschappelijke immers! Het lijkt of een slechte lesbo om politieke redenen onverantwoord is gevonden. Een andere misser is, naast de ironie, onder andere omdat ook die identificatie in de weg staat, dat homoseksualiteit (mede) als *probleem* aan de orde komt; het wordt dus niet als vanzelfsprekend voorgesteld en *Two in Twenty* heeft dus, in tegenstelling tot de echte soap, een (misplaatst) educatief tintje. Conclusies die onder andere getrokken werden: deze *soap* is wel leuk maar *geen* soap en ook niet lustvol; hij is inderdaad 'anders' dan de 'gewone' soap-series, maar eigenlijk *te* 'anders': hij had juist best een beetje meer 'hetzelfde' mogen zijn! En *last but not least*: waar hij afwijkend is, is dat vaak op een verkeerde, want 'te politieke' manier. Ergo: de (politiek-wetenschappelijke) waarde van *Two in Twenty* zit hem dan ook vooral in haar beperkingen. Het laat zien hoe deze opvatting van feministisch-lesbische politiek ten koste gaat van het plezier, gemaakt vanuit de illusie dat een (identificatie-)politiek het afkan zonder plezier, terwijl men het erover eens was dat het er juist de *voorwaarde* voor is.

Barbara Henkes

Vrouwen in de ban van het nationaal-socialisme

Verslag van de studiedag *Vrouwen en fascisme: tussen verzet en fascinatie 1933-1945*, 20 juni 1989 te Utrecht, en recensie van Claudia Koonz, *Moeders in het Vaderland. De vrouw en het gezin in Nazi-Duitsland*. Amsterdam (Meulenhoff) 1989, 648 blz., f 69,50

Zo veel belangstelling als de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog nog altijd trekt, zo

weinig aandacht is er voor vrouwen en het nationaal-socialisme in Nederland. Na een veelbelovende aanzet van de Werkgroep Vrouwen en Fascisme (UvA) met haar onderzoek naar vrouwenorganisaties in de jaren dertig¹ en de publikaties over vrouwen in het Nederlandse verzet die in datzelfde herdenkingsjaar verschenen,² lijkt de wetenschappelijke belangstelling weggeëbd. Met de organisatie van een studiedag op 20 juni 1989 over 'vrouwen en fascisme, tussen verzet en fascinatie 1933-1945' wilde de Werkgroep Vrouwenstudies Letteren in Utrecht daar dan een nieuwe impuls aan geven. Als uitgangspunt gold 'dat speciale aandacht voor vrouwen en hun specifieke geschiedenissen ons begrip van de geschiedenis van de nazi-heerschappij kan verbeteren', zoals Bertheke Waaldijk tijdens haar welkomstwoord benadrukte.

De 'Kameraadskes', vrouwen in de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), kwamen als eersten ter sprake in de lezing van de historica Ellen Marrenga. Daarop aansluitend sprak de Groningse geschiedenis-studente Margriet van Slochteren over vrouwen in de Drentse Boerinnenbond. Beide onderzoeken worden gekenmerkt door een organisatie-historische aanpak: een inventarisatie van de ledenaantallen, sociale herkomst, organisatievorm en de aard van de activiteiten staan centraal. Dat kan een goede basis vormen om vervolgens vragen te stellen naar wát deze organisaties nu eigenlijk organiseerden aan ideeën over bijvoorbeeld vrouwelijkheid en mannelijkheid, nationale en grootgermaanse gemeenschap of antisemitische sentimenten. De onderzoeksters zelf waren daar echter nog niet aan toe gekomen. Wel probeerden ze een antwoord te geven op de onvermijdelijke vraag waarom vrouwen lid waren geworden, of – in het geval van de genazificeerde boerinnenbond gebleven – van de betreffende organisaties. Opvallend was dat beide sprekersters, naast algemene redenen als economische crisis, in de persoonlijke sfeer de steun aan de carrière van de echtgenoot noemden als motief voor het lidmaatschap. De vraag is of deze uitspraken door bronnenmateriaal

onderbouwd kon worden. Zij bevestigen de mythe van de offervaardige vrouw.

Wat dat betreft liet Selma Leydesdorff een ander geluid horen in haar inspirerende, maar met iets te veel losse eindten doorvlochten, betoog over vrouwengeschiedenis en de historiografie van het fascisme. Zij legde de nadruk op het spanningsveld tussen begrip voor de ervaringen van vrouwen in het verleden en het problematiseren ervan. Ter illustratie refereerde Leydesdorff onder meer aan het boek van Gisela Bock over sterilisatieprogramma's onder de nazi's, waarin deze Duitse historica naar voren brengt dat vrouwen – net als joden – door de nazi's werden onderdrukt.³ Een dergelijke overidentificatie met de joodse slachtoffers leidt, aldus Leydesdorff, tot gelijkstelling aan en uiteindelijk tot minimalisering van het lot van de joden. Bovendien dreigt bij een dergelijke benadering vergeten te worden dat andere vrouwen – als sociaal werksters, verpleegsters, of leidsters binnen de nationaal-socialistische vrouwenbeweging – meewerkten aan de verwezenlijking van de eugenetische politiek van de nazi's.

De Amerikaanse historica Claudia Koonz sloot de studiedag af met een verhaal over haar studie *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics* uit 1987, die onlangs in een Nederlandse vertaling verscheen. Koonz gaat ervan uit dat vrouwen in Nazi-Duitsland niet zonder meer als slachtoffers benaderd mogen worden. Vrouwen hadden onder Hitler weliswaar geen politieke of militaire macht, maar voor de Amerikaanse historica betekent dat nog niet dat deze vrouwen vrijgepleit kunnen worden van de verantwoordelijkheid voor alle gruwelen. Het waren immers vrouwen die door hun stemgedrag Hitler aan de macht brachten, die de joodse winkels boycotten, en die als verpleegsters of maatschappelijk werkers meewerkten aan gedwongen sterilisatie van 'ras-onwaardige' Ariërs of de euthanasie van bejaarden en zwakzinnigen. 'De nazi-vrouwen repareerden terwijl de mannen marcheerden', zo stelt Koonz in het voorwoord van haar boek. Daarmee

neemt zij een uitgesproken positie in binnen het debat over de vraag naar de medeverantwoordelijkheid van vrouwen aan het Derde Rijk.⁴

‘Hoe hadden “normale” mensen (in dit geval vrouwen) de nazi-overtuigingen geïntegreerd in het alledaagse denken en handelen?’, luidt de vraag waarmee Koonz een indrukwekkende hoeveelheid bronnenmateriaal onderzocht. Zij legt de vrouwenhaat binnen de nazistische ideologie bloot en gaat na waarom veel vrouwen zich desondanks met het nationaal-socialisme inlieten.

Door een afgewogen combinatie van biografische schetsen en institutionele geschiedschrijving komt de onderzoekster tot een onderscheid tussen de generatie nazi-vrouwen van vóór en na de machtsovername van Hitler. Wat de eerste generatie bezielde, illustreert Koonz door een zestal voor-aanstaande vrouwen te plaatsen binnen de toen nog opkomende beweging. Ieder op hun eigen wijze trachten deze nazi-leidsters vrouwen aan te spreken op hun traditionele rol in de verzorgende sfeer. Daarmee sloten ze aan bij de fundamentele onzekerheid en angst die de grotere vrijheden voor vrouwen in de Weimar Republiek hadden gecreëerd. In plaats van met mannen te wedijveren om de politieke macht, wilden de nazi-voorzvrouwen een eigen plaats – ‘Lebensraum’- voor vrouwen ontwikkelen waar zij zich aan activiteiten op het sociale vlak konden wijden. Ze accepteerden een ondergeschikte plaats aan mannen, in ruil voor de hoop op een eigen vrouwendomein. Dit trok veel vrouwen aan, bedreigd als ze zich voelden in een zich moderniserende wereld. Met deze analyse sluit Koonz aan bij een traditie die de opkomst van het nationaal-socialisme verklaart uit gevoelens van onvrede met een overhaaste maatschappelijke modernisering.

Dit soort behoudende sentimenten alleen zorgde er nog niet noodzakelijkerwijs voor dat vrouwen een actieve bijdrage gingen leveren aan het nationaal-socialisme, maar het effende wel de weg naar een gemakkelijke acceptatie van het nazi-regime. Zo verwelkomden de protestantse vrou-

wenorganisaties met hun twee-en-een-half miljoen leden de machtsovername van Hitler en toonden zich bereid om hem te steunen bij de opbouw van een autoritair staatsbestel dat een dam moest opwerpen tegen het gevreesde morele verval, het atheïstisch bolsjewisme, de secularisatie en het feminisme. Vooral de ‘Nieuwe’ (geëmancipeerde) vrouw tastte volgens hen het fundament van het bestaan aan door de seksuele moraal te vergiftigen en het huwelijk belachelijk te maken.

Had de NSDAP de aanvankelijke illusie van zo’n eigen leefwereld voor vrouwen versterkt door een scheiding tussen de seksen af te kondigen, in de loop van de jaren dertig veranderde dit. Vrouwen moesten hun eigen ‘Lebensraum’ weer verlaten omdat de oorlogsindustrie niet zonder hen kon, terwijl de nazi-politiek steeds dieper ingreep in de voor vrouwen gereserveerde sfeer.

De zelfstandige, ambitieuze voorvrouwen van de Weimar-generatie – die zich teweer stelden tegen partij-bemoeienis op dit terrein – moesten het veld ruimen voor het meer pragmatische type à la Gertrud Scholtz-Klink. Scholtz-Klink bezat alle kwaliteiten die nodig waren voor het nieuwe leiderschap van de nazi-vrouwenbeweging. Ze was niet alleen weduwe van een nazi-martelaar, moeder van vier kinderen, en begenadigd met een edel-germaanse uitstraling, maar ze had bovenal ‘bureaucratische talenten’ en ze was bereid om zich aan de partij-hiërarchie te onderwerpen in ruil voor de macht over de vrouwen onder haar.

In 1934 kreeg zij de leiding over de nationaal-socialistische vrouwenorganisatie, waar inmiddels de burgerlijke en confessionele vrouwenorganisaties – met uitsluiting van hun joodse leden – in onder waren gebracht. Voor zover hun voorvrouwen niet hadden besloten om de organisaties op te heffen, plaveiden ze de weg waarover vrouwen de maatschappij van Hitler betraden. In het laatste deel van haar boek vergelijkt Koonz de tweeslachtige houding van confessioneel en burgerlijk georganiseerde vrouwen, met de opstelling van Duitse vrouwen, die zich van het begin af aan tegen

Naaisters met hun bazen in Berlijn, 1933 (uit: Koonz, *Moeders in het Vaderland*)

de wezenlijke doelstellingen van Hitler verzetten, en de joodse vrouwen die de shoah probeerden te overleven.

Moeders in het vaderland toont een breed geschakeerd palet van steeds wisselende reacties van vrouwen uit verschillende lagen van de Duitse samenleving op het nationaal-socialisme. Claudia Koonz laat zien hoe onderdrukking instemming, verzet en aanpassing naast elkaar voorkwamen en met elkaar verweven konden zijn. De uitgave door Meulenhoff van de vertaling van dit intelligent en goed geschreven boek kan een stimulans betekenen voor de geschiedschrijving van vrouwen en het nationaal-socialisme in Nederland.

Noten

1. *Naar een natuurlijk bestel*, Amsterdam 1980.
2. Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties in Nederland 1940-1945*. Amsterdam 1980; Bob de Graaf en Lidwien Marcus, *Kindervagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet, 1940-1945*. Amsterdam 1980.
3. Gisela Bock, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*. Opladen, 1986.
4. Zie o.a. Karin Windaus-Walser, 'Gnade der weiblichen Geburt? Zum Umgang der Frauenforschung mit Nationalsozialismus und Antisemitismus', in: *Feministische Studien*, 1988, pp. 102-116.

Recensies

Annie Oude Avenhuis

*The Lecherous Professor. Sexual
Harassment on Campus*

The Highly Acclaimed Report on a
Shocking Problem, with Suggestions
for Solving it.

Billie Wright Dziech en Linda Weiner
Boston (Beacon Press) 1984, 220 blz.,
f 36,-

Na de golf van publiciteit, enkele jaren geleden, rondom ongewenste intimiteiten op het werk, komt er in Nederland steeds meer belangstelling voor de omvang en aard van deze problematiek in het onderwijs. Dat ongewenste intimiteiten een probleem vormen blijkt onder meer uit een vooronderzoek aan de universiteit van Amsterdam: ongeveer 25% van de vrouwelijke studenten die de enquête invulden, heeft ervaringen met ongewenste intimiteiten en circa 6% van de mannelijke studenten. (Projektgroep Vrouwenarbeid 1986).¹

In 1986 organiseerde de *Stichting Handen Thuis*, speciaal opgericht als klachtenbureau voor ongewenste intimiteiten op het werk, een studiedag over ongewenste intimiteiten in het onderwijs, met de bedoeling de maatschappelijke discussie op gang te brengen. De overheid beloofde een aantal maatregelen te zullen treffen: naast een voorlichtingsbrochure, die op korte termijn diende te verschijnen, werden er vier vertrouwensinspecteurs aangesteld, die klachten op het gebied van ongewenste intimiteiten dienden te inventariseren. Se-

dertdien is er door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen niets meer ondernomen.

Recentelijk ondernam deze Stichting de volgende actie: tijdens een persconferentie kondigde zij aan al haar activiteiten ten behoeve van de onderwijssector stop te zetten. Zij verwijt het Ministerie van O & W een lakse houding en gering verantwoordelijkheidsbesef ten aanzien van de problematiek rondom ongewenste intimiteiten in het onderwijs.²

Duidelijk is dat er in de samenleving, zowel bij diverse maatschappelijke organisaties (bijvoorbeeld de vakbond en de vrouwenbeweging) als in het onderwijsveld (onder andere de inspectie, schoolbesturen, oudercommissies) behoefte is aan meer systematische informatie over ongewenste intimiteiten. Deze kennislacune in Nederland kan (tot op zekere hoogte) aangevuld worden met een in 1984, in de Verenigde Staten, verschenen boek: *The Lecherous Professor*. Het boek is vlot en populair geschreven; de auteurs hanteren een combinatie van resultaten uit ander onderzoek en citaten uit interviews. Daarnaast citeren ze allerlei voorvallen, die beschreven zijn in populaire romans (bijvoorbeeld 'Fear of flying' van Erica Jong). Wright Dziech en Weiner hebben gedurende twee jaar informatie verzameld door gesprekken te houden met ongeveer 400 studenten, wetenschappelijk en administratief personeel en mensen die werken met 'slachtoffers' van ongewenste intimiteiten.

Er worden diverse soorten ongewenste intimiteiten in het boek beschreven; de voorbeelden variëren van seksistische opmerkingen, zowel binnen als buiten de collegezaal, tot uitnodigingen van docenten om het bed te delen in ruil voor het afronden van een cursus. Het boek bevat meer beschrijvende gedeelten en delen die het verschijnsel van de ongewenste intimiteiten willen verklaren.

Allereerst worden diverse empirische onderzoeken uit de beginfase besproken, die veelal zonder veel wetenschappelijke pretenties zijn opgezet. Hieruit blijkt dat de omvang van ongewenste intimiteiten tussen de 20 à 30% ligt. Het verschil in

gevonden omvangspercentages blijkt samen te hangen met het gebruik van verschillende onderzoekstechnieken bijvoorbeeld a-selectie of self-selecting steekproeven en de manier waarop ongewenste intimiteiten worden gedefinieerd.

Uit dit onderzoek blijkt dat het moeilijk is voor vrouwen om openlijk op ongewenste intimiteiten te reageren. Een systematisch en terugkerend patroon is dat vrouwen het ongewenste gedrag negeren en proberen de situatie te vermijden. Tevens gaan de auteurs in op een methode waarmee de reacties van vrouwen op ongewenste intimiteiten inzichtelijk kan worden gemaakt, namelijk een experiment met behulp van een geleide fantasie. Aan een groep psychologiestudenten, die geen ervaring hebben met 'sexual harassment' worden diverse situaties ter beoordeling voorgelegd. De reacties van studenten op ongewenste intimiteiten in deze fantasie situatie blijken opvallend veel overeenkomsten te vertonen met die van de daadwerkelijke slachtoffers.

Vervolgens gaan de auteurs over tot het verklaren van het verschijnsel ongewenste intimiteiten: een van de redenen, waardoor ongewenste intimiteiten juist in het universitair onderwijs veel voorkomen, wordt in kenmerken van de academische omgeving gezocht. De auteurs noemen aspecten; onder andere de gefragmenteerde organisatiestructuur; de professionele autonomie, waardoor er onderling weinig sociale controle is; het liberale, maar tevens seksistische klimaat. Dit gedeelte blijft steken in een nogal oppervlakkige beschrijving, waarin de samenhang tussen organisatiestructuur van de universiteit en de omgangscultuur, waarbinnen ongewenste intimiteiten zich kunnen voordoen, ontbreekt. Een andere verklaarende factor zien Wright Dziech en Weiner in de beeldvorming over vrouwelijke studenten. Zij proberen met behulp van diverse onderzoeken, mythen over vrouwelijke studenten (bijvoorbeeld dat ze promiscue zijn) te weerleggen. Door het bestaan van deze mythen te ontkennen, blijven echter de functie en werking van deze mythen buiten beeld.

De auteurs zouden deze mythen *juist* moeten analyseren om onder andere meer inzicht te krijgen in het gedrag van diegenen die zich schuldig maken aan ongewenste intimiteiten. Deze mythen legitimeren veelal hun gedrag.

Een positief aspect van het boek is, dat het gedrag van lastigvallers in de analyse van ongewenste intimiteiten wordt betrokken. Volgens de auteurs zijn er bepaalde typen te herkennen bijvoorbeeld *The Counselor Helper*, *The Intellectual Seducer* en *The Opportunist*. Vervolgens proberen zij op typisch Amerikaanse wijze een relatie te leggen tussen de academische omgeving en de psychologische ontwikkeling van mannelijke wetenschappers. Onopgeloste conflicten uit de adolescentie, waarin het ontwikkelen van een mannelijke identiteit van groot belang is, kunnen tot frustraties leiden. Dit wordt bij mannelijk docenten als verklaring opgevoerd om de motivatie van 'deze mannen' te begrijpen. Deze 'verklaring', die nogal stereotiep en individualiserend van aard is, leidt er toe dat meer structurele machtsmechanismen, die met het vóórkomen van ongewenste intimiteiten samenhangen, uit het blikveld verdwijnen. Maatschappelijke problemen worden hiermee gereduceerd tot individuele 'mannenproblemen'.

Daarnaast wordt er door Wright Dziech en Weiner een hoofdstuk aan de marginale positie van vrouwelijke wetenschappers in een universitaire mannengemeenschap gewijd. Enerzijds kunnen zij voor studentes een voorbeeldfunctie vervullen, maar anderzijds kunnen vrouwelijke docenten, bijvoorbeeld van het type 'Survivor of Innocent', die het probleem van ongewenste intimiteiten niet erkennen, juist een bijdrage leveren aan het voortbestaan van het probleem.

In het laatste hoofdstuk tenslotte worden praktische adviezen gegeven aan studenten, ouders en stafleden, om het probleem te hanteren. Een van de maatregelen zou moeten zijn dat dit probleem van ongewenste intimiteiten onderdeel uit zou gaan maken van het takenpakket van decanen en studietoeladingsadviseurs.

Ondanks genoemde tekortkomingen is het boek informatief en de moeite van het lezen waard.

Met dank aan Greetje Timmerman

Noten

1. Zie enkele scripties over ongewenste intimiteiten die voorkomen in alle onderwijstypen en sectoren, waaronder A.M. Oude Avenhuis, *Alledaags seksisme op de universiteit. Een onderzoek naar ongewenste intimiteiten in het onderwijs*. Subfaculteit der Sociale Wetenschappen, Groningen, augustus 1987.

2. A. Kuiper, Inleiding voor de persconferentie 4 november 1988, Stichting Handen Thuis, Utrecht. Zie verder: Stichting Tegen Haar Wil, 'Uit de school geklapt'. *Verslag studiemiddag over ongewenste intimiteiten in het onderwijs*. Amsterdam 1988. Doel van deze studiemiddag is om strategieën te ontwikkelen op school, zowel op gemeentelijk als landelijk niveau.

Renée C. Hoogland

In Other Worlds: Essays in Cultural Politics

Gayatri Chakravorty Spivak. New York/
Londen (Routledge) 1987, ca. f 30,-

De naam van Gayatri Chakravorty Spivak duikt naar verluidt momenteel veelvuldig op in het internationale conferentiecircuit dat zo bepalend is voor het academische gezicht van de letteren, en dan vooral aan de overzijde van de Oceaan.

In overeenstemming met een goeroe-achtige status die ze zich sinds de vertaling van Derrida's *De la Grammatologie* heeft verworven, heeft Spivak de naam 'moeilijk' te zijn, een 'lastig portret' zoals wij dat kennen uit de roddelrubrieken op de filmpagina. Het predikaat 'moeilijk' heeft echter ook betrekking op Spivaks schrijfstijl (McCabe's karakterisering hiervan in het voorwoord als 'periodic English at its most pleasurable' kan ik bepaald niet altijd delen), de voorwerpen van haar kritiek, en haar theoretische plaatsbepaling: Spivak noemt zichzelf 'feministisch-Marxistisch-deconstructivist'. Deze veelomvattende zelfde-

finiëring krijgt op verschillende manieren gestalte in het boek.

In Other Worlds bestaat uit veertien ongelijksoortige stukken geschreven in de periode 1977-1987, waarvan alleen de twee meest recente niet al elders gepubliceerd zijn. Zij zijn ondergebracht in drie secties met als titels: 'Literature', 'Into the World', en 'Entering the Third World' respectievelijk. Hoewel de afzonderlijke stukken niet strikt chronologisch gerangschikt zijn, wordt de uit deze titels sprekende suggestie van een zich ontwikkelende lijn gestand gedaan door de geleidelijke uitkristallisering van specifieke aandachtspunten. Als rode draden door het gehele boek lopen het concrete belang van (literatuur)onderwijs met als doel ideologiekritische burgers op te leiden, de noodzaak om het racisme in de westerse samenleving als een minstens even urgent fenomeen als het seksisme aan de kaak te stellen en te bestrijden, en de plicht van de academica zich aan een voortdurende zelfkritiek te onderwerpen vanwege haar onherroepelijke medeplichtigheid aan de onderdrukkende structuren van het kapitalistisch patriarchaat.

Ter theoretische plaatsbepaling noemt Spivak de namen van Derrida, Lacan, Foucault en de late Barthes. In het eerste deel worden de theorieën van deze 'grote mannen' ingezet bij alternatieve lezingen van klassieke teksten (van onder anderen Dante, W.B. Yeats en Virginia Woolf) binnen een feministisch kader, dat tegelijkertijd de beperkte bruikbaarheid ervan bepaalt. Waar het Derrideaanse differentie-denken in uiterste consequentie immers slechts kan leiden tot 'endless displacement and deferment', en dus totale in-differentie, heeft het feminisme de concrete politieke doelstelling de hiërarchische structuren in de patriarchale maatschappij te doorbreken. Het door Derrida bepleite 'tegendraads' lezen levert hier overigens lezenswaardige en provocerende interpretaties op.

In het tweede deel werkt Spivak haar politieke stellingname nader uit. Zij haalt fel uit naar de Amerikaanse academische wereld waarin een

ontwrichtende theorie als die van Derrida vrijwel probleemloos kan worden opgenomen, maar dan gereduceerd tot een zoveelste literair-kritische methodologie en dus beroofd van elk radicaal-kritisch potentieel. De in het Westen geïstitutionaliseerde scheiding tussen het 'esthetische' en het 'maatschappelijke' dient de belangen van het kapitalistisch bestel. Door wat Spivak beschouwt als een systematische vorm van neutralisatie houdt de literaire elite deze scheiding nadrukkelijk in stand en bevestigt zo haar eigen marginalisering. Vanuit het bewustzijn dat de humaniora onlosmakelijk verbonden zijn met de economische, politieke, en technologische structuren van de maatschappij waaraan zij ook zelf hun bestaan danken, zouden de zogenaamde 'cultuurdragers' juist dergelijke binaire opposities dienen te deconstrueren en zo een radicale ideologiekritiek ontwikkelen.

Het door Spivak gesignaleerde gevaar van de assimilatie brengt zij vervolgens in verband met de opmars van Vrouwenstudies aan de Amerikaanse universiteiten. Niet alleen dreigt deze geleidelijke (be)vestiging feministen zelf te verblinden voor de valkuil van het essentialisme – uit Spivaks mijns inziens valide kritiek op Kristeva² en Cixous blijkt dit geen denkbeeldig gevaar – het feminisme wordt hierdoor ook toegankelijk voor de witte, mannelijke, bourgeois academicus die zich maatschappelijk wil engageren. Dat het academisch seksisme niettemin nog altijd actief – hoewel subtieler – opereert, blijkt uit een tweetal stukken waarin Spivak haar ervaringen als congresdeelnemer verhaalt. Anders dan de minder toegankelijke ras- en klasseproblematiek, vormt het 'vrouwenvraagstuk' een terrein waarop de radicale intellectueel nog denkt met autoriteit te kunnen spreken. Erger nog, de hete hangijzers van het racisme en het 'klassisme' verdwijnen op deze manier bijna ongemerkt naar de achtergrond. En het zijn in toenemende mate deze kwesties waar Spivaks accent naar verschuift.

Als uitgesproken marxiste doet Spivak in een zeer ingewikkeld betoog een poging Marx te redenen van het zoetsappige 'Amerikaans-cultureel

marxisme'. De tekst van de meester zelf vertoont echter ook nogal wat blinde vlekken, zoals door feministen al veelvuldig is aangetoond. Als remedie tegen een verstarrend antagonisme tussen deze twee radicale cultuurbenaderingen bepleit Spivak onafgebroken wederzijdse kritische interventie. Dit neemt niet weg dat zowel het feminisme als het marxisme ernstig in gebreke blijven inzake het in de kapitalistische wereld verankerde racisme. Beiden lijken blind voor hun eigen onvermijdelijke implicatie in de multinationale uitbuiting van de Derde Wereld-landen, het zogenaamde 'neo-kolonialisme'.

In het derde deel van haar boek brengt Spivak de hoofdaspecten van haar verspreide argumenten samen in het kader van de gedekoloniseerde landen van Zuid-Azië. Zij introduceert het werk van een groep historiografen die zich ten doel gesteld heeft het ontstaan van een nieuw subject, het in de gedekoloniseerde Derde Wereld tot bewustzijn gekomen 'subaltern' subject, te theoretiseren.³ Hoezeer zij dit project ook toejuicht en daadwerkelijk ondersteunt, Spivak laat – door het werk van de groep op deconstructivistische wijze 'tegendraads' te lezen – opnieuw zien hoe elk onderzoekend subject onvermijdelijk medeplichtig is aan het object dat zij bedoelt aan kritiek te onderwerpen. De meest treffende illustratie van de effecten van een dergelijk gebrek aan kritisch zelfbewustzijn wordt verschaft door de Subaltern Studies-groep zelf: door geen enkele aandacht te besteden aan de manier waarop de concept-metafoor 'vrouw' binnen hun eigen vertoog functioneert zijn de historiograaf en de mannelijke subaltern verenigd in hun volledig negeren van de vrouwelijke subaltern. De onthutsende implicaties hiervan spreken uit Spivaks scherpe analyses van twee verhalen van de Westbengalse schrijfster Mahasweta Devi, die hier samen met haar eigen vertalingen zijn afgedrukt.

Juist in het laatste deel drong de urgentie van Spivaks betoog zich in alle directheid aan mij op. En zo lijkt de cirkel weer rond: door haar verweven-

heid met de produktiestructuren waarin zij tot stand komt wijst de (literaire) tekst de feministische (ideologie)-critica op haar taak. Ondanks de al eerder genoemde bezwaren – de onnodig omslachtige schrijfstijl, de soms wat stuitend-belerende toon – heeft Spivak met de hier verzamelde essays een belangwekkende boodschap te brengen, die het mijns inziens verdient door de zogenaamde kritische elite gelezen te worden – en niet alleen in het verguisde Amerika.

Noten

1. Jacques Derrida. *Of Grammatology*. Vert. Gayatri Chakravorty Spivak. Baltimore (John Hopkins University Press) 1976.
2. Julia Kristeva. 'Un nouveau type d'intellectuel: le dissident'. *Tel Quel* (nr. 74, winter 1977) pp. 3-8.
3. Runjit Guha. *Subaltern Studies (I, II & III): Writings on South Asian History and Society*. Delhi (Oxford University Press) 1984.

Marei Zwinkels

Moederschap: veranderende opvattingen en nieuwe problemen

Tussen plicht en ontplooiing. Het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een andere cultuur

Trudy Knijn en Carla Verheijen
Diss. Nijmegen (ITS) 1988, 350 blz.,
f 38,50

Onder de kop 'Onderzoek. Boeiend nieuws uit de wetenschap' werd onlangs in het damesblad *Margriet* het proefschrift van Trudy Knijn en Carla Verheijen besproken.¹ Sociaal-wetenschappelijk onderzoek tref je in deze bladen over het algemeen slechts aan als leverancier van 'feiten'. Ondanks de verwantschap in de belangstellingssferen, is de aandacht in damesbladen voor onderzoek uit de hoek van vrouwenstudies minimaal. De belangstelling voor dit proefschrift geeft aan dat de thema-

tiek van het 'het dilemma van het moederschap' ook voor de achterban van *Margriet* leeft.

In dit proefschrift wordt moederschap bekeken als veranderend fenomeen. Theoretisch wordt er aansluiting gezocht bij de sociologische begrippen individualisering en modernisering. Veranderingen in het moederschap worden geplaatst in een context van veranderende waardenoriëntaties, waarin waarden als zelfontplooiing en zelfstandigheid een steeds grotere rol gaan spelen. De onderzoeksters treden kritisch in de voetsporen van de talrijke sociologen en historici die zich hebben beziggehouden met de 'modernisering' van de gezinsverhoudingen en het ontstaan en de vormgeving van de privé-sfeer.² Al in een voorstudie maakten ze een inhoudsanalyse van verschuivingen in de beelden van moederschap gedurende de laatste dertig jaar, zoals die tot uitdrukking kwamen in een drietal jaargangen van damesbladen, waaronder dezelfde *Margriet* die nu weer interesse toont voor het proefschrift. Daarbij kwam naar voren dat óók in het 'geïndividualiseerde moederschap', waarin zelfontplooiing belangrijk wordt, de hoofdverantwoordelijkheid voor de dagelijkse verzorging van kinderen bij de moeder blijft liggen. In het verlengde hiervan worden vier dilemma's geschetst die een rol kunnen spelen bij het hedendaags moederschap, waarbij de nadruk ligt op de mogelijke discrepantie tussen de individualisering van de vrouw en de uit het instituut moederschap voortvloeiende taken en verantwoordelijkheden. Deze 'individualisering' wordt de inzet van het empirisch gedeelte van het onderzoek. De onderzoeksvraag luidt: ervaren moeders van jonge kinderen deze discrepanties ook? Deze vraag wordt verder uitgewerkt door het ervaren van discrepanties te relateren aan 'het welbevinden' van de moeders, waarbij het gaat om de afwezigheid van psychische en lichamelijke klachten. Daarbij worden ook factoren als het sociaal-economische milieu en praktijken op het terrein van moederschap, zoals bijvoorbeeld het al dan niet gebruik maken van voorzieningen van kinderopvang, betrokken.

In het proefschrift wordt zorgvuldig het verband tussen al deze factoren nagegaan.

Op basis van hun opvattingen worden 'individualistische moeders' onderscheiden van 'traditionele moeders' en 'ambivalente moeders'. Individualistische moederschapopvattingen blijken wijd verspreid zijn, maar toch het meest voor te komen in de hogere en midden milieu's. Het geïndividualiseerde moederschap ziet er in de praktijk van alledag, wat betreft veeleisendheid en tijdsbeslag, nauwelijks anders uit dan in de afgelopen decennia het geval was. Wat er wel anders uit ziet is de beleving van het moederschap. De individualistische moeders zijn het meest ontevreden over hun leven als moeder. Er is meer samenhang tussen opvattingen en tevredenheid dan tussen praktijken van het moederschap en tevredenheid. Het is zelfs zo dat degenen die het minst buiten de deur ondernemen het meest tevreden zijn. Bij de hele onderzoeksgroep komen in vergelijking met andere beroepsgroepen relatief veel gezondheidsklachten voor: ongeveer één op de vijf moeders heeft serieuze fysieke en/of psychische klachten. Maar de bronnen van de spanningen zijn verschillend. Bij de traditionele moeders gaat het daarbij vooral om omstandigheden zoals slechte behuizing, onaangenaam werk en werkeloosheid van de partner. Deze spanningen hangen nauw samen met de klaspositie van veel van de traditionele moeders. De individualistische moeders daarentegen ervaren spanningen als gevolg van de discrepanties tussen hun opvattingen en de praktijken waarin ze leven. Dit wil echter niet zeggen dat alle individualistische moeders ontevreden zijn. Sommigen passen hun wensen aan de omstandigheden aan.

Over moederschap is de afgelopen decennia veel onderzoek gedaan en getheoretiseerd vanuit verschillende invalshoeken en benaderingen. In dit onderzoek worden een aantal benaderingswijzen met elkaar gecombineerd: er wordt aangesloten bij historisch-sociologische theorievorming én bij meer specifiek vanuit het feminisme naar voren gebrachte thema's. De uitkomsten van de histori-

sche veranderingen worden ondervraagd op hun leefbaarheid voor vrouwen die nu moeder zijn. Het onderzoek nuanceert, detailleert en bevestigt wat al geformuleerd was; het huidige moederschap en met name de recente invullingen ervan zijn problematisch te leven.

De onderzoeksresultaten geven aanleiding tot kritische reflectie op ook in de vrouwenbeweging en in vrouwenstudies gewortelde opvattingen dat de 'oplossing' van het probleem van het moederschap gezocht moet worden in het opheffen van 'interne' (bij de moeders) en externe belemmeringen (bij de vaders en de staat) voor ontplooiing buiten de deur, in 'echt' werk. In deze visie staat 'moederschap' voor het tegenovergestelde van 'ontplooiing' en van 'echt werk'. Daarmee wordt het gebrek aan autonomie en inkomen van moeders en andere vrouwen opgevat als logisch voortkomend uit 'verkeerde' bezigheden. Het theoretisch kader dat in dit onderzoek gehanteerd wordt biedt geen aanknopingspunten om deze 'probleemstelling' opnieuw te bezien, omdat er geen vragen gesteld worden over het gebrek aan collectieve en financiële waardering voor zorgende activiteiten, zoals moederen maar ook verplegen of bejaarden verzorgen, én de toenemende drang van vrouwen om via de arbeidsmarkt een inkomen en een plaats onder de zon te veroveren. Hiertoe hebben we dringend theorieën nodig die de blijvende aantrekkingskracht en betekenis van moederschap en andere 'vrouwelijke' activiteiten voor veel vrouwen serieus nemen. Anders lopen we in toenemende mate het gevaar dat niet wát er mis is met deze vrouwelijke posities, maar dát vrouwen zo'n 'domme' keuzes maken, tot het eigenlijke probleem verheven wordt.

Noten

1. J. Velt, 'De meeste moeders van nu staan voor een dilemma', in: *Margriet*, nr. 11, 10 maart 1989, p. 64.
2. En passant doen de onderzoeksters nog een voorstel om het conceptueel probleem van de schijnbare universaliteit van begrippen als 'moederschap', waar vrouwenstudies voortdurend mee te kampen heeft, op te lossen.

Ze stellen voor om op theoretisch niveau de institutie 'moederen' als aanduiding voor niet nader bepaald 'zorgend gedrag van vrouwen ten opzichte van kinderen', te onderscheiden van het historisch specifiek vormgegeven instituut, zoals het huidige 'sensitief moederschap'. Daarmee wordt het probleem volgens mij alleen maar gedeeltelijk opgelost. Er wordt niet langer gesuggereerd dat moederschap altijd hetzelfde betekent, maar wel dat sekse dé vanzelfsprekende cruciale factor is waardoor 'zorgend gedrag naar kinderen' bepaald wordt.

Saskia van Bottenburg
*Vrouwen verschillen in de
volwasseneneducatie*

Geert ten Dam
Amersfoort (ACCO) 1989, 223 blz.,
f 34,-

'Is de volwasseneneducatie erin geslaagd ongelijkheidsverhoudingen te doorbreken of draagt ze er zelf toe bij dat culturele verschillen tussen deelnemers worden omgezet in ongelijkheidsverhoudingen'? Deze intrigerende vraag staat centraal in het boek *Vrouwen verschillen in de volwasseneneducatie* van Geert ten Dam, waarop zij tevens promoveerde. Het boek is het resultaat van een onderzoekopdracht in 1987 naar schooluitval, van de Joke Smit Scholengemeenschap in Amsterdam. Aanleiding vormde het 'vermoeden dat niet elke deelnemersgroep in dezelfde mate gevoelig was voor schooluitval'.

De problematiek van schooluitval in het volwassenenonderwijs plaatst Ten Dam tegen de achtergrond van discussies over sekse-ongelijkheid in het onderwijs en over het leren van vrouwen. Het boek is geschreven vanuit een ideologie-theoretisch kader en bestaat uit drie delen. In deel één onderzoekt Ten Dam hoe in zowel Engels als Nederlands onderzoek naar sekse-ongelijkheid in het onderwijs het sekse-verschil betekenis krijgt. In deel twee gaat ze in op de wijze waarop schooluitval in de volwasseneneducatie in onderzoek benaderd wordt en bekijkt ze of de te onderscheiden

modellen een voldoende verklaring bieden voor het probleem. Dit deel bevat eveneens resultaten van een kwantitatief onderzoek naar schoolloopbanen op de Joke Smit School. Verder presenteert Ten Dam een ideologie-theoretisch model empirisch getoetst.

In het onderzoek naar sekse-ongelijkheid in het onderwijs van de afgelopen tien jaar constateert Ten Dam een aantal leemtes. Vrijwel al het onderzoek dat zij bespreekt gaat uit van een éénduidige constructie van sekse. Verschillen binnen sekse blijven onbenoemd en de invloed van de school als maatschappelijke praktijk op de productie van sekse-verschillen blijft buiten schot. Aangenomen wordt dat binnen school dezelfde betekenissen omtrent sekse functioneren als daarbuiten. Ook het onderzoek naar schooluitval gaat impliciet uit van mannelijkheid en vrouwelijkheid als eenduidige categorieën waarop de school geen invloed uitoefent.

Ten Dam stelt vervolgens de vraag of sekse-gebonden ervaringen überhaupt bestaan. Haar antwoord hierop is: 'soms wel, soms niet.' De betekenis die aan ervaringen wordt verleend bepaalt of ervaringen sekse-gebonden worden verwerkt.

Uit het kwantitatieve onderzoek op de Joke Smit School blijkt, dat de populatie de afgelopen jaren heterogener is geworden en dat de jonge deelnemers, mannen en zwarte deelnemers de meeste kans hebben de school voortijdig te verlaten. Deze gegevens pleiten volgens Ten Dam voor onderzoek naar de samenhang tussen schooluitval en culturele verschillen tussen deelnemers. 'Culturele verschillen' vat zij op als 'ideologisch gearticuleerde' verschillen tussen mensen. Het zijn dus geen 'van nature gegeven' verschillen. Haar probleemstelling luidt dan: 'Hoe wordt binnen de volwasseneneducatie omgegaan met culturele verschillen tussen deelnemers'?

Ten Dam ontwikkelt vervolgens een ideologie-theoretisch model om schooluitval te verklaren. De belangrijkste theoretische veronderstelling van haar model is dat schooluitval verklaard kan wor-

den uit de relatie tussen de opvatting die deelnemers van zichzelf als leerling hebben en de binnen het onderwijs aangeboden subjectposities. Subjectposities 'meet' Ten Dam door aan leerkrachten te vragen hoe zij denken dat verschillende groepen leerlingen functioneren op school.

Als rivaliserende hypothese hanteert Ten Dam de stelling, die uit ander onderzoek naar voren komt, dat de plaats die de school inneemt in het leven van deelnemers de belangrijkste verklaring voor schooluitval biedt. Zij verwacht niet dat deze rivaliserende hypothese schooluitval voldoende verklaart, omdat hierin geen plaats is voor de werking van de school in de productie van ongelijkheidsverhoudingen.

Het door Ten Dam uitgevoerde onderzoek levert een schat aan informatie op. Ik volsta hier met het noemen van enkele resultaten. Haar algemene hypothese wordt bevestigd. Verder blijkt de mate van afwijking tussen de aangeboden subjectposities en zelfopvattingen niet sekse-gebonden, maar wel gebonden aan leeftijd en etniciteit te zijn. Over de gehele linie denken leerkrachten negatiever over het functioneren van deelnemers dan deze over zichzelf doen, maar de aangeboden subjectposities voor zwarte deelnemers wijken meer af in negatieve zin dan die voor witte deelnemers. Voor jonge deelnemers sluiten de subjectposities minder goed aan dan voor oudere deelnemers. Docenten zeggen dezelfde subjectposities aan te bieden voor mannen en vrouwen. Niet alle groepen vrouwen profiteren echter in dezelfde mate van deze gelijkheidsideologie, aldus Ten Dam. Met name de 'oorspronkelijke' doelgroep van de Joke Smit School (witte vrouwen boven de 25 jaar) wordt door de docenten het meest positief aangesproken.

Er is tot nu toe weinig empirisch onderzoek vanuit een ideologie-theoretisch kader verricht. Het is de verdienste van Ten Dam dat zij de ideologie-theorie heeft verwerkt in een empirisch te toetsen model. De wijze waarop zij dit heeft gedaan is knap en het navolgen waard. Ook maakt zij aannemelijk wat de meerwaarde van het model kan zijn.

Ten Dam's model maakt het mogelijk om 'de wijze waarop verschillen binnen sekse zich verhouden tot verschillen tussen de sekse te doordenken'. Hierdoor wordt het mogelijk na te gaan welke groep vrouwen van welk type onderwijs profiteert. Een ander winstpunt van het model is dat het ruimte biedt voor betekenisgeving op het niveau van het handelend subject. Een punt dat Ten Dam benadrukt als ze verschillen aangeeft met de 'aanverwante' vertoog-theorie. De vraag die ik tot slot wil stellen is, of de wijze waarop Ten Dam haar model empirisch toetst recht blijft doen aan de meerwaarde van haar model.

Met name op het niveau van het handelend subject blijven bepaalde vragen onbeantwoord. Ten Dam maakt wel aannemelijk dat zelfopvattingen van leerlingen afwijken van de aangeboden subjectposities, maar niet of hun zelfopvatting door de cultuur van de school veranderd is. Ook blijft onduidelijk hoe deelnemers al handelend nieuwe betekenissen produceren. Of om in termen van de ideologie-theorie te blijven, hoe heeft de articulatie van betekenissen plaatsgevonden en waarom laat de ene groep zich wel door bepaalde betekenissen aanspreken en de andere groep niet?

In haar bewerking van de antwoorden uit de semi-gestructureerde interviews ligt de nadruk op het statistisch toetsen van het model. De inhoudelijke analyse van de antwoorden van respondenten krijgt daardoor nauwelijks aandacht. Zelf pleit Ten Dam voor verder onderzoek met de vraag 'langs welke handelingen het verband tussen opvattingen en schooluitval verloopt'. Ik sluit me hierbij aan, maar het lijkt mij ook heel wezenlijk om, juist in een onderzoek naar betekenisgeving, aandacht te besteden aan de inhoudelijke analyse van antwoorden.

Tot slot pleit Ten Dam op basis van de onderzoeksresultaten voor categoriale voorzieningen in de volwasseneneducatie. Tegelijk beseffend dat het regeringsbeleid met haar bezuinigingen het categoriale karakter van het volwassenenonderwijs steeds meer aantast.

Berteke Waaldijk

Vrouwen bestaan niet, en dat is maar goed ook

'Am I that name?' Feminism and the Category of 'Women' in History

Denise Riley

Londen (MacMillan Press) 1988

Denise Riley komt onmiskenbaar uit het land van Virginia Woolf. Haar stijl doet denken sterk aan *A room of one's own*: op het eerste gezicht impressionistisch en associatief, bij nadere beschouwing een coherent essay, waarvan de conclusies zelden kant en klaar geciteerd kunnen worden, maar daarom niet minder onontkoombaar zijn. Ook Riley's boodschap is verpakt in ontkenningen en ironie, verstopt tussen retorische vragen en slechts gesuggereerde antwoorden. Het boek *Am I that name?* van Denise Riley gaat over de ongrijpbaarheid van het begrip 'vrouwen' dat bedrieglijk, veranderlijk en onzeker is en dat zich onttrekt aan elke definitieve invulling. Riley's fascinatie voor de wisselende betekenissen van het begrip 'vrouw' weerspiegelt zich ook in haar stijl.

Haar centrale uitgangspunt is dat de feministische stelling dat 'de' vrouw niet bestaat impliceert dat het begrip 'vrouwen' eveneens problematisch is. Volgens Riley kan er nooit een eenduidige betekenis aan deze term worden gehecht. Er wordt integendeel steeds gestreden en gedebatteerd over wat vrouwen (niet) zijn. Juist deelname aan deze strijd en deze debatten is de kern van feministische politiek. Het deconstructie-denken sluit volgens haar politieke betrokkenheid niet uit. Feministische politiek bestaat uit haar bijdrage aan de strijd over de betekenis van de term vrouwen.

Vanuit een Britse – en feministisch-socialistische – achtergrond en met veel Amerikaanse invloed (historici zullen tot in de titel Joan Scott herkennen!) bevat *Am I that name?* een originele kijk op verschillende discussies binnen vrouwenstudies die met het bovengenoemde probleem te maken hebben. Zo gaat zij in op het probleem of

vrouwengeschiedenis over vrouwen moet gaan en behandelt ze het gelijkheid-verschil dilemma.

Het boek is in vijf hoofdstukken verdeeld. In elk daarvan behandelt Riley de constructie van de betekenis van de term 'vrouwen' in een bepaalde periode in een bepaald verloop. In het openingsessay 'Does sex have a history?' stelt zij dat de categorie 'vrouwen' tussen het eind van de zeventiende en het eind van de negentiende eeuw een belangrijke verandering doormaakte. Er was volgens haar meer aan de hand dan het ontstaan van nieuwe denkbeelden over vrouwen. In samenhang met de ontwikkeling van het begrip natuur in de Verlichting, en vervolgens in samenhang met de constructie van 'het sociale' als object van wetenschappelijk onderzoek en als voorwerp van politieke zorg raakten 'vrouwen' nauw verbonden met zowel 'natuur' (tegenover cultuur) als met 'het sociale' (tegenover het individu). Riley laat zien hoe in een denk- spreek- en schrijf-wijze waarin bij 'mens' aan man gedacht wordt, de tegenstelling mens-natuur en de tegenstelling mens-maatschappij geseksueerde tegenstellingen zijn. Ook feministes konden en kunnen in dit opzicht niet ontsnappen aan het verloop en daarom kan men zich afvragen of feministische nadruk op belangen, eigenschappen en de positie van vrouwen niet soms het effect had sociaal-wetenschappelijke vooronderstellingen over vrouwen als groep te bevestigen.

In de hieropvolgende vier, chronologisch gerangschikte hoofdstukken, werkt zij deze stellingen nader uit. 'Progresses of the soul' gaat over discussies over de vraag of vrouwen een ziel hebben, van Plato tot de Franse Revolutie. Volgens Riley boden deze discussies feministes nog de mogelijkheid om te argumenteren voor gelijkheid van mannen en vrouwen. De ziel onttrok zich immers aan het geslachtelijk verschil. Vanaf het einde van de achttiende eeuw was dit niet langer mogelijk. In het verlichte denken werd de vrouw volledig geseksueerd: geen deel van haar leven, haar lijf of haar geest kon niet-vrouwelijk zijn.

In de volgende twee hoofdstukken komt de negentiende eeuw aan de orde. 'The "Social",

“Women” and Sociological Feminism’ gaat over het ontstaan van ‘het sociale’ als onderdeel van de nieuwe sociologische manier van denken over mens en maatschappij. Volgens Riley vond hierbij de complete seksuering van vrouwen plaats: zij hebben geen geslacht meer, maar zijn een geslacht. De categorie ‘vrouwen’ werd uitgewerkt en ingevuld door de nieuwe (sociaal-)wetenschappelijke disciplines. Het vierde hoofdstuk, ‘The Womanly Vote’ gaat over de manier waarop de geseksueerde betekenis van vrouwen zowel door voor- als tegenstanders van het vrouwenkiesrecht in politieke discussies wordt ingezet.

Hoofdstuk vijf, ‘Bodies, Entities, Feminisms’ behandelt de moderne feministische dilemma’s rond het verschil en de gelijkheid. De permanente slalom die moderne feministen tussen deze twee begrippen maken, is volgens Riley te danken aan de ambiguïteit van het begrip ‘vrouwen’ zelf. Wie vrouwen over vrouwen het woord wil geven (Riley’s definitie van feminisme) kan van deze dubbelzinnigheid niet loskomen. Zoals gezegd is Riley’s standpunt dat feministen hierover niet moeten wanhopen, juist de onbepaalbaarheid van het begrip vrouwen geeft hen de ruimte zich ermee te bemoeien: soms door voor speciale belangen van ‘vrouwen’ op te komen, soms juist door een eigen vrouwelijke identiteit te ontkennen. Zij pretendeert dus niet dat deconstructie direct een politiek programma levert, wel dat verschillende feministische issues – abortus, kinderopvang, positieve discriminatie – in hun samenhang beter begrepen kunnen worden wanneer men ze interpreteert als plaatselijke, tijdelijke en gedeeltelijke strijdpunten, die de instabiliteit van het begrip ‘vrouwen’ aantonen. Riley accepteert dat deze deconstructie van ‘vrouwen’ nooit tegelijk op alle fronten kan gebeuren. Wel is het zo dat iedere feministische interventie minstens op één punt in debat gaat over de vanzelfsprekendheid van een betekenis van het begrip vrouwen. Anders gezegd: feministische politiek zet de voorwaarden waaronder men vrouwen van mensen wil onderscheiden, op de politieke agenda.

De identiteit van vrouwen kan hoogstens tijdelijk en gedeeltelijk worden vastgelegd. Zoals Riley het formuleert: het is onmogelijk volledig ‘vrouw’ te zijn, maar het is evenmin mogelijk helemaal nooit vrouw te zijn. Noch het lichaam noch vrouwelijke ervaringen bieden houvast. Lichamen staan niet buiten de geschiedenis en ervaringen kunnen altijd door sommige vrouwen ontkend worden, hoe typisch vrouwelijk ze voor anderen ook zijn. Feministes kunnen dan ook nooit een ongekwalificeerd beroep op vrouwelijke ervaringen doen.

De radicale ontkenning van de mogelijkheid het begrip vrouwen te definiëren brengt de historica Riley natuurlijk in de problemen. Waarover moet vrouwengeschiedenis gaan wanneer vrouwen slechts ‘floating identities’ zijn? De beste stukken van het boek vind ik die waarin ze de permanente veranderlijkheid van de categorie ‘vrouwen’ tot uitgangspunt neemt voor (flarden) vrouwengeschiedenis. Een voorbeeld is de manier waarop zij de verstrengeling van vertogen over sociale problemen en over ‘vrouwen’ analyseert. Ze laat zien dat de wijze waarop wetenschappers, politici en maatschappelijk werkers in de tweede helft van de negentiende eeuw de voeding, hygiëne, budgettering, zedelijkheid, vrouwenarbeid en huisvesting van de arbeidersklasse onderzochten en in kaart brachten, nauw samenhang met de constructie van het begrip ‘arbeidersvrouwen’. Zij werden voor al deze terreinen verantwoordelijk gehouden. Deze constatering brengt Riley tot een beschouwing over het door en door sociologische van het moderne begrip ‘vrouwen’ en de *genderedness* van het begrip ‘sociaal’. Een uitdagende gedachte waarover ik nog veel – van Riley en anderen – hoop te lezen. *Am I that name?* is kortom een goed boek, mooi geschreven en vol interessante gedachten.

Noot

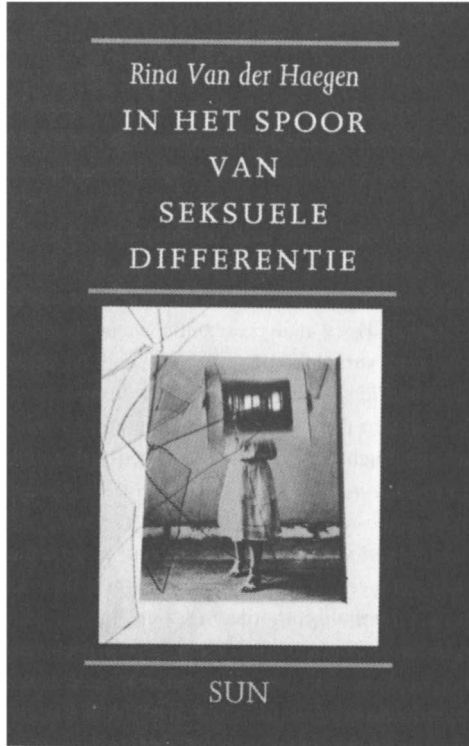
1. Joan W. Scott, ‘Gender: a useful category for historical analysis’, in: *American Historical Review* 91 (1986), pp. 1035-1075.

Veronica Vasterling

In het spoor van seksuele differentie

Rina Van der Haegen

Nijmegen (SUN) 1989, 232 blz., f 38,50

‘Wij zijn gevangen genomen in de ruimte van de cultuur en in de verplichting tot een weten dat een overheersend, star, opsluitend weten is. Slechts als wij door de ruimte van het weten heen in de richting van een tweede onschuld gaan, kunnen wij hopen iets van het levende, van de opening, van het mogelijke uit en terug te vinden.’

Sommige filosofen geloven dat het mogelijke sterker is dan het werkelijke, andere zeggen het omgekeerde. Rina Van der Haegen behoort volgens mij tot de eerste groep. Haar postuum verschenen proefschrift, *In het spoor van seksuele differentie*, is het verslag van een zoektocht. Het citaat van Hélène Cixous (p. 129) hierboven heeft mij getroffen omdat het de twee aspecten van Rina's zoektocht – en misschien wel van elke zoektocht – zo helder en mooi formuleert: het zoeken naar het mogelijke is tegelijkertijd het willen ontsnappen aan het bestaande.

Thema van het boek is het onderzoek naar een mogelijke articulatie van seksuele differentie. Deze mogelijkheid wordt onderzocht binnen het kader van twee structurele en structurerende filosofische noties, namelijk ‘gelijkenis’ en ‘differentie’. De hypothese waar Van der Haegen van uitgaat – en daarin volgt zij voor een deel het werk van Luce Irigaray – is dat het principe van gelijkenis van oudsher de overhand heeft gehad in de filosofische traditie. Om een simpel maar in dit verband toepasselijk voorbeeld te geven: door de eeuwen heen hebben filosofen zich beziggehouden met de vraag wat de mens is; hun definities hebben meestal die eigenschappen benadrukt die mensen gemeenschappelijk hebben, waarin ze op elkaar lijken (bijvoorbeeld het hebben van taal of verstand); de verschillen, met name het geslachtelijk

verschil, worden als niet essentieel beschouwd, dat wil zeggen, als niet behorend tot het wezen van de mens. In het eerste hoofdstuk over de gelijkenis als ordenend principe laat Van der Haegen zien hoe dit principe van meet af aan de filosofische begripsvorming structureert. Zij verbindt dit principe terecht met de, ook al van oudsher bestaande, filosofische traditie waarin kennen en waarheid opgevat wordt als een gesublimeerd, vergeestelijkt zien: de vergeestelijkte filosofische blik is gericht op het wezen of de essentie, dat wil zeggen het proto-, ideaal- of stereotypische met behulp waarvan de concrete, zintuiglijk geleefde en oneindig gedifferentieerde 'werkelijkheid' bepaald en vooral beheerst kan worden.

Voordat ze tegen deze dominante filosofische traditie het differentiedenken in stelling brengt, buigt Rina Van der Haegen zich over de vraag in hoeverre het psychoanalytische onderscheid bewust/onbewust productief te maken valt wat betreft een mogelijke articulatie van seksuele differentie. Haar conclusie is dat het psychoanalytisch onderscheid van bewust/onbewust 'aangewend kan worden in de strijd om het dominante eenheidsdenken te ontronen (...) die zich ten koste van vrouwen en het vrouwelijke gevestigd heeft' (p. 97). Anderzijds moet afgezien worden van een 'enting' van seksuele differentie op het verschil bewust/onbewust, aangezien volgens de schrijfster het eerstgenoemde verschil fundamenteel, dat wil zeggen, eerder of sterker is dan het tweede. Deze laatste stelling heeft een belangrijke status in het hele boek, namelijk die van een positieve, verder niet ter discussie gestelde vooronderstelling die het perspectief van het hele onderzoek bepaalt. Het is de vooronderstelling dat tot nog toe in de westerse geschiedenis één register (op te vatten als een bepaalde verhouding tot taal, lichamelijke en maatschappelijke ordeningen), en wel het 'manelijke', een bijna letterlijk van-zelf-sprekende voorrang heeft, terwijl het andere, 'vrouwelijke' register niet of nauwelijks aan het woord gekomen is.

In het tweede deel van het boek komt het (seksuele) differentiedenken van Derrida en Irigaray aan bod. Het accent ligt daarbij niet zozeer op het inhoudelijke aspect van hun theorieën, maar op het strategische, namelijk respectievelijk de deconstructieve en de mimetische strategie. Beide strategieën liggen volgens Rina Van der Haegen in elkaars verlengde waarbij de mimesis een ruimer toepassingsbereik heeft. De deconstructie is voornamelijk een tekstuele praktijk, dat wil zeggen, een specifieke interpretatie-praktijk die uiteenlopende teksten (filosofische, literaire, maar ook 'institutionele' teksten) tot onderwerp neemt, terwijl de mimesis naast dit tekstueel-interpretatieve aspect ook – in principe althans – van toepassing is op het sociale bereik (sociale posities, ordeningen en stereotypen). Hoewel de presentatie van beide strategieën zeer verhelderend is, heb ik een inhoudelijke confrontatie van het werk van Derrida en Irigaray gemist. Een dergelijke confrontatie zou namelijk een ander licht hebben kunnen werpen op de vraagstelling en vooronderstelling(en) van het onderzoek. Er bestaat een belangrijk verschil tussen de opvattingen van Derrida en Irigaray met betrekking tot de verhouding van taal – opgevat in ruime zin als symbolische ordening – en lichaam, c.q. concreet en onmiddellijk geleefde en 'gevoelde werkelijkheid'. Voor Derrida, net als voor Lacan, impliceert het kunnen articuleren, het kunnen spreken en schrijven, een breuk met de concreet-lichamelijk geleefde 'onmiddellijke werkelijkheid'. Omdat wij, om ons te uiten, om überhaupt te kunnen articuleren, altijd een beroep moeten doen op een taal die principieel *niet-eigen*, niet ons 'persoonlijk bezit' is, gaat spreken en schrijven noodzakelijk gepaard met een zekere 'onteigening'. Deze onteigening of breuk, die elk talig wezen leeft of voltrekt, kan opgevat worden als het kenmerk dat mens en dier onderscheidt: in tegenstelling tot dieren, die als het ware overgeleverd zijn aan het eigene, het lichaam en zijn instincten, stelt de 'breuk' van de taal ons in staat het eigene te articuleren en eventueel te beheersen.

Het latere werk van Irigaray daarentegen gaat uit van de vooronderstelling dat de talig-symbolische onteigening geslachtsspecifiek is. Dat wil zeggen, de lichamelijke, het verlangen, het eigene van vrouwen wordt onteigend, omdat ze gedwongen zijn te spreken en te schrijven in een 'mannelijke' taal. Het lijkt mij op zich niet implausibel dat de 'vrouwelijke' verhouding tot de taal een andere is dan de 'mannelijke'. Zo onderscheidt Kristeva tussen een 'vrouwelijk' semiotisch, dat wil zeggen, niet semantisch maar expressief aspect van de taal (bijvoorbeeld klank, ritme, melodie) dat een geheel eigen 'kleur' geeft aan de woorden, en een 'mannelijk' semantisch-symbolisch aspect dat, in tegenstelling tot het semiotische, een breuk met de lichamelijke expressiviteit impliceert. Echter, Irigaray's vooronderstelling is radicaler: zij neemt aan dat het mogelijk is om een volledig andere, vrouwelijke taal en betekeniseconomie te realiseren die niet meer onteigenend zou zijn, die zich integendeel in een directe continuïteit met het vrouwelijk verlangen zou laten articuleren (verg. pp. 159-160). Dit is een weliswaar aantrekkelijk maar mijns inziens onmogelijk te realiseren ideaal; een ideaal overigens, dat ook veel (mannelijke) filosofen en dichters dierbaar is.

Uit de tekst is niet makkelijk op te maken in hoeverre Rina Van der Haegen meegaat met Irigaray's radicale vooronderstellingen met betrekking tot de taal. Dit komt omdat de vraagstelling van het onderzoek – de mogelijkheid van articulatie van seksuele differentie opgevat als de mogelijkheid van twee heterogene, onherleidbare registers – in feite vaak fungeert als vooronderstelling, als positioneel uitgangspunt van het onderzoek. Bijgevolg worden de consequenties en implicaties van de meestal impliciet vooronderstelde mogelijkheid van een niet-ontegenende, met de beweging van lichaam en verlangen harmoniërende 'vrouwelijke' taal of register, niet expliciet uitgewerkt noch kritisch getoetst. Er zijn echter ook aanwijzingen – met name in de kritische punten ten aanzien van Irigaray in het tweede deel – dat Van der Haegen

minder met dit ideaal dan met de beweegredenen ervan meegaat. En deze beweegredenen zijn alleszins begrijpelijk en terecht. Rina Van der Haegen stelt haar onderzoek bewust in de context van een feitelijke, historisch gegroeide en cultureel bepaalde hiërarchie van de geslachten. In een situatie waar van oudsher hoofdzakelijk mannen het woord voeren, geldt er voor vrouwen in feite een dubbele onteigening: die waaraan geen enkel talig wezen kan ontkomen, maar ook die onteigening die resulteert uit een feitelijke hiërarchie van de geslachten. De mogelijke ondergraving van deze hiërarchie geeft aanleiding tot de hoop dat datgene wat van de kant van de vrouwen zwijgend of 'stom' gebleven is eindelijk gearticuleerd kan worden.

Het ruimte scheppen voor de articulatie van een ander, niet-stereotiep 'vrouwelijke' is wat Van der Haegen als hoofddoel van de deconstructieve en mimetische strategie ziet. In het derde en laatste deel van het boek past zij de deconstructief-mimetische procedure toe op twee traditionele vrouwelijke figuren: de moeder en de hysterica. De herlezing van de bepalende, psychoanalytische uitleg van deze twee stereotypen, mondt uit in twee verwante maar desondanks nieuwe figuren die in klassieke (psychoanalytische) termen een levende contradictie in terminis zouden zijn: de maatschappelijke moederlijke produktiviteit en de mondige hysterie. Deze twee nieuwe figuren kunnen, denk ik, misschien wel tegen de bewuste intenties van de schrijfster in, opgevat worden als uitdrukking of metafoor van haar filosofische positie: het mogelijke is sterker dan het werkelijke. Want 'Wie zegt dat er geen maatschappelijk-culturele structuur denkbaar is zonder offer?' (p. 179) – zonder het 'offer' van vrouwen dat diezelfde maatschappelijke structuur in stand houdt? Al ben ik zelf beducht voor het 'werkelijkheidsontkennende' aspect van een mogelijke, denkbare en utopische wereld, van één zeer belangrijk punt overtuigt Rina mij wel: zonder een dergelijke utopie of hoop zou er waarschijnlijk nooit wat (kunnen) veranderen.

Summaries

Tracing Sexual Difference, summary of the contributions to the symposium

Tracing Sexual Difference is a book by the philosopher, Rina Van der Haegen, who died in November 1988. The book was published posthumously and a symposium was organised around it at Nijmegen University on the 14th of July 1989. In her book Van der Haegen wants to apply French philosophical differential thinking (Derrida, e.a.) to the question of sexual difference. She analyses Western philosophy as a mode of thought to which similarity is central, and from there she endeavours to find room for another 'female register', that starts from an irreducible difference. In addition, she wants to draw attention to the social dimension of this new kind of womanhood. The most important thinkers she relates to each other in this context are Derrida, Irigaray and Freud.

In the papers delivered at the symposium, various elements of the book were analysed. The sociologist Christien Brinkgreve, Professor of Women's Studies at Nijmegen, summed up the main characteristics of the book and thereby provided a useful guideline for reading. She remarked on the contrast between the theoretical part of the book, in which Derrida's deconstruction and Irigaray's mimesis are compared, and which she found difficult to read, and a much lighter, sparkling style when Van der Haegen reinterprets some of Freud's case studies, viz., 'Little Ernst' and 'Dora'.

The philosopher, Ad Peperzak, wondered what the relation of this book is to traditional Western philosophy. He admitted that this tradition is, indeed, monistic, but that this admission does not, therefore, exclude criticism of some of Van der Haegen's theses.

The third speaker, the philosopher Paul-Laurent Assoun, viewed the book in a psychoanalytic light. He discovered that it contains some hesitancy; on the one hand, it starts from the Freudian notion that there is no essential femininity. Therefore, the attempts of Irigaray to hold on to 'the feminine' are bound to fail. One shouldn't make a fetish out of woman. On the other hand, differential thinking *à la* Derrida threatens to hold on to gender neutrality. The fact that the effort to reconcile precisely these two modes produces a certain hesitancy in Van der Haegen, is therefore wholly understandable.

The pedagogue, Magda Michielsens, criticised the images of the 'responsible hysteric' and of 'societal motherliness', which are presented in the book as possible identities for women. Michielse argued that these can turn out to be snares when they are presented to girls as positive images without any further qualification.

The last speaker, the sociologist Mieke Aerts, did see some possibilities in the strategy of mimesis, Irigaray's idea of deforming repetition, which Van der Haegen proposes. She wondered what shape it would take in society; perhaps it could imply a politics of 'differentiating publicities'. Her paper was delivered as a dialogue between Irigaray and her imaginary nephew – this as a parody of *Le Neveu de Rameau*, by the French philosopher Diderot.

Ernst van Alphen, *Reading as a marginal man*

Does the project 'reading as a woman' have a project 'reading as a man' as a symmetrical equivalent? The question of a possible masculine counterpart for Culler's differentiation between three moments of feminist criticism (1982) is looked at. The conclusion is negative. But the project 'reading as a woman' seems to leave room for male readers, because it does not appeal to a female essence. It involves a fundamental critique of the traditional notion of the subject. The identity of the subject that produces meaning should be considered as decisive for the result of that production. Hence, feminist criticism theorizes not only the role of female readers but also that of male readers.

But this conclusion reduces feminism to a theoretical position which can be taken up by women as well as men. The emancipatory interest of feminism seems to have disappeared. On the other hand it is argued that the acknowledgement of the feminist notion of the subject has fundamentally different consequences for male and for female readers, because the status of male and of female identity in our society is fundamentally different. Whereas the dominant image of female identity is a male projection, the dominant image of male identity has been constructed by men themselves. Because of the fact that feminist theory implies taking into account the identity of the subject that produces meaning, the projects 'reading as a woman' and 'reading as a man' must proceed according to different patterns as soon as the fundamentally different statues of each of the gender's self-images are realized.

Marlite Halbertsma, *'Bürgerliches Brautpaar (Streit)' – Chemical weddings and bachelor machines in the oeuvre of Hannah Höch and other dadaists.*

The interpretation of works of art by women artists, like Hannah Höch, has basically proceeded along two distinct lines. Either the analysis expounds the development of a particular style and iconography: and the female artist is at best allotted within the history of art, as e. g. 'another' dadaist. Or the woman artist is seen as an exception from the outset; her entire oeuvre is traced back to her being a woman and her biography. Taking the collage 'Bürgerliches Brautpaar (Streit)' (1919) by Hannah Höch as an example, my aim is to offer an interpretation which will do justice to Hannah Höch both as a dadaist and as a woman artist.

Themes such as brides, weddings and machines, which are typical of dadaism and

fit within the context of alchemist chemical weddings and bachelor machines, figure in the work of Hannah Höch as well. Yet she renders them differently, in a more positive vein but also with more irony and humour than her male fellow artists.

At the turn of the century, ideas of artistic creativity prevalent in contemporary art and literature were expressed in sexual metaphors. These concepts assigned to the woman a passive, sexual role as a material being, while the man was perceived as a creative, spiritual and intellectual artist.

As a woman artist, Hannah Höch did not fit within this scheme, nor could she directly apply the dadaist iconography of wedding couples and machines immediately derived from these sexual metaphors. Moreover, as an independent, working and unmarried woman she did not go along with the then current opinions of certain German feminists, who propagated a marriage bond between partners in complementary roles based on friendship. This view of the ideal male-female relationship represented by the theme of the wedding couple is yet another object of the criticism in the oeuvre of Hannah Höch.

Mineke Bosch, *Present – Past – Future: Women' Studies and the Feminist Biography*

In this essay the question is raised whether the two books under discussion: Hannelore Schröder, (ed.) *Intellect kent geen sekse. Grote vrouwen van de 20e eeuw*; and Mieke Aerts (ed.), *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek.*, heralds a new, more positive attitude towards biography as a feminist genre in the Netherlands. A comparison is made with feminist studies in the USA, where the writing of biography is not only practiced, but is also seriously reviewed. It is concluded that in the Netherlands, feminist scholars are still preoccupied with the question of the scholarly legitimacy of biography as a scholarly genre. However, the epistemological shift in the papers in *Naar het leven* – from a scholarly oriented history (anthropology etc.) which wants to 'explain', towards a more literary oriented history which wants to 'interpret or understand' – promises a future for the production of Dutch feminist biography production.

Gegevens over de auteurs

Mieke Aerts (1952) is sociologe en werkzaam bij de vakgroep Vrouwenstudies van de Politiek-Sociaalculturele faculteit aan de Universiteit van Amsterdam.

Ernst van Alphen is NWO-projectmedewerker aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Paul-Laurent Assoun (1948) is filosoof. Tot 1 september 1989 was hij hoogleraar sociale en politieke wijsbegeerte aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Nu is hij hoogleraar wijsbegeerte in Amiens, Frankrijk.

Mineke Bosch (1954) studeerde nieuwste geschiedenis aan de RU Groningen. Zij is werkzaam als aio bij de vakgroep Geschiedenis van Industriële Samenlevingen in de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

Christien Brinkgreve (1949) is sociologe. Zij is hoogleraar Vrouwenstudies bij het Centrum voor Vrouwenstudies aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Marlite Halbertsma (1947) studeerde kunstgeschiedenis. Promotie in 1985 (*Wilhelm Pinder en de Duitse kunstgeschiedenis*). Tussen 1972 en 1989 was zij als docente kunst- en cultuurgeschiedenis verbonden aan de A. B. K. Minerva (RHG) te Groningen. Vanaf 1989 werkt zij als universitair docente binnen de vakgroep Kunst- en Cultuurwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Magda Michielsens (1944) is filosofe en pedagoge. Zij is universitair docente vrouwenstudies pedagogiek bij het Centrum voor Vrouwenstudies aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Ad Peperzak (1929) is filosoof. Hij is hoogleraar Metafysiek en Kennisleer aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en hoogleraar vanwege de Radboudstichting, in de betrekking tussen christendom en wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam.

Register, jaargang 10, 1989

Artikelen

- Aerts, Mieke, *Het bed zelf. Ter discussie bij 'Het kasteel en het bed'*, pp. 77-82 (nr. 37).
- Aerts, Mieke, *De neef van Irigaray. Over mimesis als strategie*, lezing op het symposium 'In het spoor van seksuele differentie', pp. 511-519 (nr. 40).
- Akkerman, Tjitske, *Hoofd & Hart: een kwestie van sekseverschil? Inleiding bij het thema*, pp. 3-7 (nr. 37).
- Akkerman, Tjitske, *Huiselijkheid en geheimen. Frankenstein en Jane Eyre*, pp. 22-36 (nr. 37).
- Alphen, Ernst van, *Lezen als randman*, pp. 520-530 (nr. 40).
- Assoun, Paul Laurent, *Het onbewuste als differentie*, lezing op het symposium 'In het spoor van seksuele differentie', pp. 502-506 (nr. 40).
- Bal, Mieke, *Geheimpjes uit het rovershol. Een reactie op Evelyn Fox Kellers analyse van wetenschappelijke taal*, pp. 271-286 (nr. 38).
- Braidotti, Rosi, en Anneke Smelik, *De politiek van het subject. Blauwbaard en de verboden kamer*, pp. 182-204 (nr. 38).
- Brinkgreve, Christien, *De opgave van Rina Van der Haegen*, lezing op het symposium 'In het spoor van seksuele differentie', pp. 595-498 (nr. 40).
- Dijk, Fokkelien van, *De vrouw als metafoor in profetische beeldspraak*, pp. 221-234 (nr. 38).
- Fox Keller, Evelyn, *Van de geheimen van het leven tot de geheimen van de dood*, pp. 253-270 (nr. 38).
- Grotenhuis, Saskia, *Laat het lijf spreken, of (hoe) kunnen kinderen leren zichzelf te beschermen tegen incest*, pp. 382-399 (nr. 39).
- Haas, Roos de, Alkeline van Lenning en Monique Volman, *Wetenschap en het vrouwelijk lichaam. Inleiding bij het thema*, pp. 347-351 (nr. 39).
- Halbertsma, Marlite, *'Bürgerliches Brautpaar (Streit)' – Chemische huwelijken en vrijgezellenmachines bij Hannah Höch en andere dadaïsten*, pp. 531-549 (nr. 40).
- Hermes, Joke, *Het kasteel en het bed. Over lesbische romantische fictie*, pp. 65-76 (nr. 37).
- Lutz, Helma, *Fatma of Sheherazade: oosterse vrouwelijkheid in westerse literatuur*, pp. 102-116 (nr. 37).

- Michielsens, Magda, *Strijd om het bestaan. Symbolische structuren van/va*
lezing op het symposium 'In het spoor van seksuele differentie', pp. 507-510
(nr. 40).
- Oudshoorn, Nelly, *Over hormonen, vrouwelijkheid en mannelijkheid. De constructie van
het biologisch verschil*, pp. 352-363 (nr. 39).
- Peperzak, Ad, *Gelijkenis en differentie*, lezing op het symposium 'In het spoor van
seksuele differentie', pp. 499-501 (nr. 40).
- Poldervaart, Saskia, *Feminisme, romantiek, socialisme. Romantiek als bemiddelende
factor?* pp. 37-51 (nr. 37).
- Sommer, Agnes, *Een laatste blik op de exotische man*, pp. 83-101 (nr. 37).
- Speybroeck, Daan Van, *De godin op het eerste gezicht. Pierre Klossowski's verhalen
rondom theofanie en vrouwelijk lichaam*, pp. 364-381 (nr. 39).
- Smelik, Anneke, en Berteke Waaldijk, *Metaforen van geweld, geweld van metaforen.
Inleiding op het thema*, pp. 179-181 (nr. 38).
- Smelik, Anneke, *Het stille geweld*, pp. 235-252 (nr. 38).
- Stevens, Christa, *Écriture féminine. Schrijven om het lichaam*, pp. 411-426 (nr. 39).
- Vicinus, Martha, *Vrouwen creëren monsters: Frankenstein en Jane Eyre*, pp. 8-21
(nr. 37).
- Vicinus, Martha, *Wat is een heldin? De meisjesbiografie als model voor optreden in het
openbaar*, pp. 52-64 (nr. 37).
- Vintges, Karen, *De ambigüiteiten van Simone de Beauvoir*, pp. 117-129 (nr. 37).
- Waaldijk, Berteke, *Geschiedenis, geweld en geslacht*, pp. 205-220 (nr. 38).
- Weijers, Ido, *Madonna. Het post-pastorale weten van het vrouwelijk lichaam*,
pp. 400-410 (nr. 39).

Besprekingsartikelen

- Bekker, Marrie, en Alkeline van Lenning, *Het beleefde lichaam. (Bespreking van
Vrouwen, geneeskunde en menstruatie. Een medisch sociologische analyse van
het premenstrueel syndroom van Ingrid Baart en Els Bransen, Spreekuur of
zwijguur. Somatische fixatie en sekse-asymmetrie tijdens het medisch consult van
Ludwien Meeuwesen, en Women and mental illness van Agnes Miles,*
pp. 427-435 (nr. 39).
- Bosch, Mineke, *Heden – Verleden – Toekomst: vrouwenstudies en de feministische
biografie*, pp. 550-565 (nr. 40).

Reacties/Opinie

- Lenning, Alkeline van, en Barbara Spoel, *Over de toekomst van vrouwenstudies. Enkele
opmerkingen naar aanleiding van de discussie rond het STEO-advies*,
pp. 569-571 (nr. 40).

- Komter, Aafke, *Gewoon verkeerd, want nu eenmaal anders*, pp. 136-137 (nr. 37).
- Tonkens, Evelien, en Monique Volman, *Blij dat we braaf zijn. Waarom het met Diva zo moeilijk discussieerde*, pp. 135-136 (nr. 37).
- Tonkens, Evelien, en Odile Verhaar, *Interview met dr. Jacqueline Soetenhorst de Savornin Lohman: 'Je moet flexibel zijn, niet principieel'*, pp. 289-294 (nr. 38).
- Verloof, Mieke, *De toekomst van vrouwenstudies: verschillende belangen*, pp. 448-451 (nr. 39).
- Wit, Bernadette de, *Moedwil, misverstand en het patent op feminisme. Wie bepaalt de spelregels voor het seksdebat?* pp. 566-568 (nr. 40).

Proefschriftfragmenten

- Bruijn, Jeanne de, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief*, pp. 576-578 (nr. 40).
- Dam, Geert ten, *Vrouwen verschillen in de volwasseneneducatie. Sekse, etniciteit en leeftijd in een ideologie-theoretische benadering van schooluitval*, pp. 572-575 (nr. 40).
- Knijn, Trudy, en Carla Verheijen, *Tussen plicht en ontplooiing. Het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een veranderende cultuur*, pp. 299-303 (nr. 38).
- Ras, Marion de, *Körper, Eros und weibliche Kultur: Mädchen im Wandervogel und in der Bündischen Jugend 1900-1933*, pp. 436-439 (nr. 39).
- Schwegman, Marjan, *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe G.A. Beccari*, pp. 295-298 (nr. 38).
- Speybroeck, Daan Van, *Corpus worden met... Omtrent 'In het spoor van seksuele differentie' van Rina Van der Haegen*, pp. 131-134 (nr. 37).

Verslagen van bijeenkomsten

- Amsterdam, *Symposium 'Ongeregeld zenuwleven', 3 november 1988* (Joke Hermesen en Alkeline van Lenning) pp. 145-147 (nr. 37).
- Amsterdam, *International Congress on Mental Health Care for Women: between selfhelp and professionalism, 19-22 december 1988* (Fijgje de Boer) pp. 306-308 (nr. 38).
- Amsterdam, *Tussen in- en uitstroom. Vrouwen in het hoger onderwijs, 24 januari 1989* (Mirjam Wolthuis) pp. 311-314 (nr. 38).
- Amsterdam, *SISWO-studiedag over 15 jaar vrouwenstudies en de oratie van Joyce Outshoorn, 24 april 1989* (Evelien Tonkens en Monique Volman) pp. 459-461 (nr. 39).
- Amsterdam, *Negende 'International Congress of Psychosomatic Obstetrics and Gynaecology, mei 1989* (Eva Abraham) pp. 440-441 (nr. 39).
- Amsterdam, *SISWO-studiebijeenkomst over meisjesonderzoek, 15 juni 1989* (Monique Volman) pp. 582-584 (nr. 40).

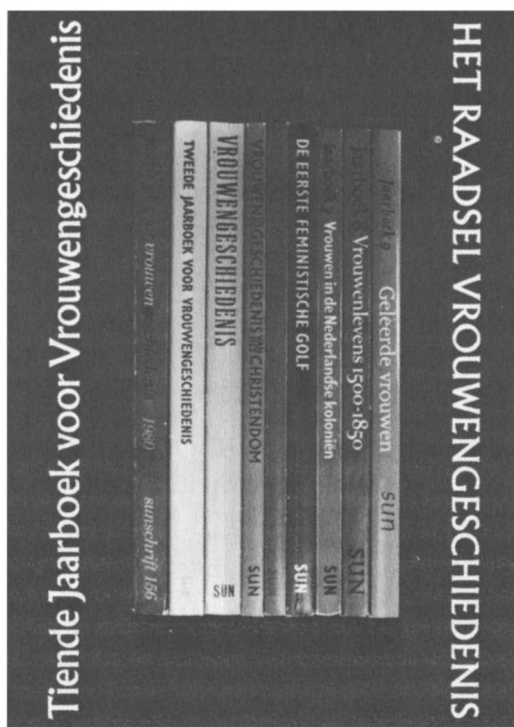
- Amsterdam, *Studiedag lesbische soap-opera 'Two in Twenty', 13 september 1989* (Odile Verhaar) pp. 584-586 (nr. 40).
- Berlijn, *4. Kunsthistorikerinnen-Tagung, 21-25 september 1988* (Mirjam Westen) pp. 138-139 (nr. 37).
- Brussel, *Congres 'Women's Studies. Concept and Reality', 17-19 februari 1989* (Jet Bussemaker en Ines Orobio de Castro) pp. 452-453 (nr. 39).
- Delft, *Studiedag 'Ritual Spaces', 19 mei 1989* (Mieke Verloo) pp. 580-582 (nr. 40).
- Duluth, *Congres 'Explorations in Feminist Ethics: Theory and Practice', 7 en 8 oktober 1988* (Rob van Es en Baukje Prins) pp. 142-143 (nr. 37).
- Groningen, *Congres 'Over grenzen, vrouwen en wetenschappelijke innovaties' 5 en 6 april 1989* (Evelien Tonkens, Els Maeckelenberghe en Christa Stevens) pp. 454-457 (nr. 39).
- Groningen, *Congres 'Gender and Historiography' 5 en 6 april 1989* (Tjitske Akkerman) pp. 457-459 (nr. 39).
- Joensuu (Finland), *Op zoek naar de wortels van de vervrouwelijking in het onderwijs. ISCHE-conferentie, 25-28 juli 1988* (Marc Depaepe en Carine Steverlynck) pp. 304-306 (nr. 38).
- New York, *First USA conference on international trafficking in women, 22 en 23 oktober 1988* (Ine Vanwesenbeeck) pp. 143-145 (nr. 37).
- Salzburg, *Gender and the Humanities, 21 augustus – 3 september, 1988* (Marja van Tilburg) pp. 579-580 (nr. 40).
- Tilburg, *Met het oog op 1990. Vrouwengeschiedenisconferentie, 13-14 januari 1989* (Hélène Vossen) pp. 308-311 (nr. 38).
- Utrecht, *Lezeressendag 'Tijdschrift voor Vrouwenstudies', 8 oktober 1988* (Alkeline van Lenning en Monique Volman) pp. 139-142 (nr. 37).
- Utrecht, *Koffiesymposium 'Vrouwenstudies tussen beheersing en beweging', 9 december 1988* (Mieke Verloo) pp. 147-149 (nr. 37).
- Utrecht, *Studiedag 'Vrouwen en fascisme, tussen verzet en fascinatie 1933-1945' op 20 juni 1989* (Barbara Henkes) pp. 586-589 (nr. 40).

Recensies

- Abir Am, Phina G., en Dorinda Outram (red.), *Uneasy careers and intimate lives. Women in science, 1789-1979* (Klasien Horstman) pp. 325-327 (nr. 38).
- Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, themanummer: *Dilemma's in vrouwenlevens, de sociologie van emoties* (Trudy Knijn) pp. 469-471 (nr. 39).
- Arends, Janny, *Sociale atlas van meisjes. Een inventarisatie van de maatschappelijke positie van meisjes in Nederland* (Barbara Spoel) pp. 327-329 (nr. 38).
- Blok, J., en P. Mason (red.), *Sexual Asymmetry. Studies in Ancient History* (Vefie Poels) pp. 319-322 (nr. 38).
- Brinkgreve, Christien, *De belasting van de bevrijding* (Marianne Beelaerts) pp. 153-155 (nr. 37).

- Brouns, Margo, *Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland; een overzicht* (Jet Bussemaker) pp. 157-159 (nr. 37).
- Dam, Geert ten, *Vrouwen verschillen in de volwasseneneducatie. Sekse, etniciteit en leeftijd in een ideologie-theoretische benadering van schooluitval* (Saskia van Bottenburg) pp. 595-597 (nr. 40).
- Davis, Kathy, *Power under the Microscope. Towards a Grounded Theory of Gender Relations in Medical Encounters* (Ingrid Baart) pp. 159-161 (nr. 37).
- Drayer, Nel, *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten* (Joke van de Zwaard) pp. 322-325 (nr. 38).
- Dziech, Billie Wright, en Linda Weiner, *The Lecherous Professor. Sexual Harassment on Campus* (Annie Oude Avenhuis) pp. 590-592 (nr. 40).
- Gilbert, Sandra M., en Susan Gubar, *No man's Land. The place of the woman writer in the Twentieth Century. Deel I: The war of words* (Christien Franken) pp. 287-288 (nr. 38).
- Gremmen, C.C.M., en J.A. Westerbeek, *De kracht van de macht. Theorieën over macht en hun gebruik in vrouwenstudies* (Rian Voet) pp. 150-152 (nr. 37).
- Grey, Mary, *Weaving new connections: the promise of feminist thought for Christian Theology* (Saskia de Jong en Els Maeckelberghe) pp. 464-466 (nr. 39).
- Haegen, Rina Van der, *In het spoor van seksuele differentie* (Veronica Vasterling) pp. 600-602 (nr. 40).
- Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 9. Geleerde vrouwen* (Saskia Grotenhuis) pp. 316-319 (nr. 38).
- Jardine, Alice, en Paul Smith (red.), *Men in feminism* (Ernst van Alphen) pp. 471-474 (nr. 39).
- Klein, Kathleen Gregory, *The Woman Detective. Gender and genre* (Joke Hermes) pp. 314-316 (nr. 38).
- Knijn, Trudy, en Carla Verheijen, *Tussen plicht en ontplooiing. Het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een veranderende cultuur* (Marei Zwinkels) pp. 594-596 (nr. 40).
- Koonz, Claudia, *Moeders in het Vaderland. De vrouw en het gezin in Nazi-Duitsland* (Barbara Henkes) pp. 586-589 (nr. 40).
- Meijer, Maaïke, *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem* (Johanna Bossinade) pp. 462-464 (nr. 39).
- Nemesis, Tijdschrift voor vrouwen en recht* (Klaartje Wentholt) pp. 155-157 (nr. 37).
- Outshoorn, Joyce, *Een irriterend onderwerp. Verschuivende conceptualisering van het sekseverschil* (Margo Brouns) pp. 466-468 (nr. 39).
- Perrot, Philippe, *Werken aan de schijn. Veranderingen aan het vrouwelijk lichaam* (Evelien Tonkens) pp. 446-447 (nr. 39).
- Ras, Marion de, *Körper, Eros und weibliche Kultur: Mädchen im Wandervogel und in der Bündischen Jugend 1099-1933* (Marieke Hilhorst) pp. 442-443 (nr. 39).
- Riley, Denise, *'Am I that name?' Feminism and the Category of 'Women' in History* (Berteke Waalwijk) pp. 598-599 (nr. 40).

- Schwegman, Marjan, *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari (1842-1906)* (Margret Brüggmann) pp. 444-445 (nr. 39).
- Sellers, Susan (red.), *Writing differences. Readings from the Seminar of Hélène Cixous* (Christa Stevens) pp. 161-163 (nr. 37).
- Spivak, Gayatri Chakravorty, *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics* (Renée Hoogland) pp. 592-594 (nr. 40).
- Thanh-Dam Truong, *Sex, Money and Morality. The Political Economy of Prostitution and Tourism in South East Asia* (Nelleke van der Vleuten) pp. 474-476 (nr. 39).
- IIAV-inventarisatie vrouwenstudies*, pp. 168-172 (nr. 37), pp. 332-338 (nr. 38), pp. 480-484 (nr. 39), pp. 608-613 (nr.40).
- Summaries*, pp. 173-175 (nr. 37), pp. 339-342 (nr. 38), pp. 485-487 (nr. 39), pp. 614-616 (nr. 40).

Het raadsel vrouwengeschiedenis
 Tiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis
 176 blz.; f 24,50

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij
 Uitgeverij SUN, Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen
 Telefoon 080-221700